

JATE
EGYETEMI CYUJTEMENY

HELYBEN
OLVASHATÓ

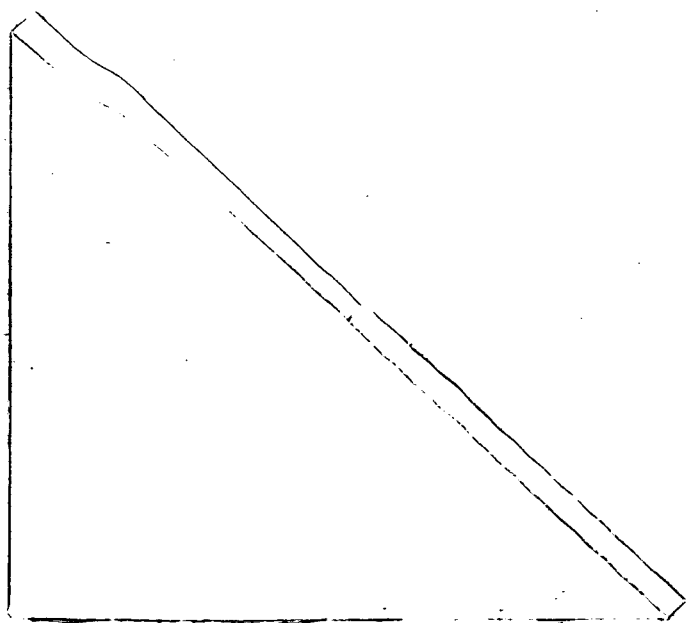
SZEGEDI NYÁRI EGYETEM

1986

MŰVELŐDÉSELMÉLET

15

A117486

JATE
EGYETEMI GYŰJTEMÉNY

HELYBEN
OLVASHATÓ

TÁRSADALMI SZERKEZET - MŰVELTSÉG - DEVIANCIA

Szeged

1986

GYŰJTEMÉNY A TIT SZEGEDI XV. MŰVELŐDÉSELMÉLETI
NYÁRI EGYETEMÉNEK ELŐADÁSAIBÓL

Kiadja:

a TIT Csongrád Megyei Szervezete

Lektorálta:

Koncz János
Bárány Ferenc

Szerkesztette:

Tráser László

Felelős kiadó:

Vántus Istvánné

A' 117486

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000709409

ISSN 0139-4118
ISDN 963 412 254 X

87.1596 - TIT Nyomda, Budapest
Formátum: A/5 - Terjedelem: 18,5 (A/5) ív - Példányszám: 500
Felelős vezető: Dr. Préda Tibor

Rottler Ferenc:

MEGNYITÓ

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Országos Elnöksége nevében tisztelettel köszöntöm a TIT XV. Művelődésméleti Nyári Egyeteme valamennyi hallgatóját, akik az ország különböző részeiből érkeztek ide a Dél-Alföld fővárosába, Szegedre.

Köszöntöm azokat az egyetemi oktatókat, kutatókat és népművelőket, akik nyári szabadságukat megszakítva vagy elhalasztva vállalták ezen a nyári egyetemen a tanítást.

Üdvözlöm valamennyi kedves vendégünket, és köszönöm, hogy jelenlétükkel megtisztelték nyitóünnepségünket.

Ezekben a hetekben Magyarországon közel húsz TIT emblémával díszített nyári egyetem nyitotta vagy nyitja meg kapuit külföldi és hazai hallgatók előtt. Előzetes számítások szerint az összes résztvevők - hallgatók, tanárok, szervezők - száma megközelíti a 10 ezer főt. Csak a két szegedi nyári egyetem aktív közreműködője 350 fő lesz. Más társadalmi szervezetek, tudományos társaságok, a MTESZ tagegyesületek nyári akadémiai, szemináriumai megközelítőleg hasonló számban fogadják az érdeklődő szakembereket és laikusokat.

Ezeknek a számoknak az ismeretében úgy érezzük, hogy feleslegesen kongatják a vészharangot azok, akik a művelődésre, illetve a továbbképzésre fordított idő csökkenése miatt keseregnek. Felgyorsult és gazdasági válságokkal szabdalta korunkban is sokan vannak olyanok, akik arra

vágynak, hogy évente legalább egyszer megszakítsák munkájuk szokott támpóját és elinduljanak közelebbre-távolabbra, ismerkedni más tájak és városok lakóival. Ugyanezek az emberek arra is igényt tartanak, hogy a népek, kultúrák befogadásán túl szakmai ismereteiket is gyarapítsák. Az új kutatási eredményekkel való ismerkedésre, az alkalmazás gyakorlati tapasztalatainak összegyűjtésére, szabad véleménycserére és vitára kiválóan alkalmasak a nyári egyetemek.

A magyarországi előzmények éppen 60 esztendőre nyúlnak vissza. 1928-ban az akkor egyik legfiatalabb magyarországi egyetemen - Debrecenben - hirdették meg az első nyári tanfolyamot. "A szünidei tanfolyamok, illetőleg nyári egyetemek célja, az európai egyetemeken régi bevált gyakorlat szerint a nagy szünidő alkalmas részében mindazoknak, akik elméleti ismereteiket valamely szakkörben rendszeresen fejleszteni kívánják és a kultúra egyetemes kérdései iránt érdeklődnek, az egyetemes tudományok jelenlegi állapotáról és a kultúra egyetemes problémáiról a magassabb értelemben vett népszerűsítés formájában tájékoztatást adni."

Mai nyári egyetemeink ars poeticájának is elfogadjuk a fenti gondolatokat. Még akkor is, ha ismerjük mindazokat a kedvezőtlen körülményeket, amelyek a művelődés, az értelmiség továbbképzésének ügyét ma nehezítik.

Számszerűségében megnyugtató a nyári egyetemek, akadémiai, egyéb tudományos ismeretterjesztő rendezvények látogatóinak száma, de az már kevésbé kedvező jelenség, hogy évente ismétlődően mindig ugyanazok jönnek. A különböző szintű tanácsok, intézmények, vállalatok a szinten tartott - ez egyenlő a csökkenéssel - költségvetésükből munkatársaiknak, dolgozóiknak egyre kevesebb nyári ösztön-

díjat tudnak csak adni. A köztudottan szerény jövedelmű tanárok, tanítók és népművelők képtelenek a gyakran igen magas részvételi költségeket saját maguk fedezni. Sokakról tudjuk, hogy nem érdektelenségük, hanem anyagi gondjaik miatt nem tudnak az országon belül egyik városból a másikba menni és ott 8-10 napig tartózkodni. Ugyanakkor az igények nagyobbak is lehetnének. Nyári egyetemeink külföldi hallgatói, látogatói egyre gyakrabban kérdezik, miért nem találkoznak magyar kollégákkal az európai kurzusokon vagy a nyitott egyetemeken? Ezekre a kérdésekre hallgatással, zavart mentegetődzéssel nem lehet válaszolni. Művelődésünk kedvezőtlen jelensége, hogy pedagógusokat és népművelőket intézményesen és nagy számban nem tudunk külföldi tanulmányutakra, nyári egyetemekre juttatni.

A diplomások továbbképzésének ügyét minden illetékes szíven viseli. Nemzetközi összehasonlító adatokból ismerjük, hogy az egyetemen, főiskolán szerzett alapismereteket öt-hét évenként meg kell újítani. Az orvosok, mérnökök, jogászok, közgazdászok továbbképzésének gyakorlata kialakult, elfogadottá vált. A pedagógusok és a népművelők továbbképzése - sokak számára úgy tűnik - a többi diplomás rétegéhez képest rendezetlenebb. A IIT nyári egyetemeinek egy része kimondva-kimondatlanul a továbbképzést szolgálja, és kellő szakmai és szervezeti jobbítások után a művelődési tárca - felhasználva a IIT kulturális szervezői közreműködését - magáénak is tekinthetné, beleilleszthetné továbbképzési rendszerébe ezeket a rendezvényeket. Ezzel párhuzamosan a IIT tevőleges részt vállalhatna a Művelődési Minisztérium és az OPI által szervezett nyári akadémiák és szemináriumok rendezésében, lebonyolításában.

A szegedi nyári egyetemek - pedagógiai és művelődéseméleti - jogosítványok nélkül is vállalják a célt: a szakmai továbbképzés segítségét. Ezek a rendezvények nem

dicsőkedhetnek valutáris bevételekkel, a mai Magyarország külföldre szóló propagandájával, tóparti vagy hegyvidéki üdülési lehetőséggel. Büszkéek lehetnek viszont arra, hogy hozzájárulnak a művelődés innovációjához, az új metodikák elterjesztéséhez, a kutatás és a gyakorlat kapcsolatának erősítéséhez.

Kedves "szünidei hallgatók"!

A XV. Művelődéstudományi Nyári Egyetem 1986. évi témaválasztása nagyon merésznek tekinthető. A társadalmi szerkezet és a beilleszkedési zavarok kutatása Magyarországon viszonylag rövid tudománytörténeti múltra tekinthet vissza. A politikai vezetés a hatvanas évek második felében felismerte, hogy a szocialista társadalom építése megköveteli a döntések megalapozását szolgáló tudományos kutatásokat. Ettől az időtől kezdve számíthatjuk a társadalomra, gazdaságra és részben kultúrára vonatkozó ismeretek tudományos rendszerezését.

A társadalomtudományi kutatások eredményeit az elmúlt években az jellemezte, hogy sikerült eljutniuk a társadalom valóságos folyamatainak felismeréséhez és a jelenségeknek ezen az alapon való értelmezéséhez. A korábban egyes társadalmi rétegekre és csoportokra vonatkozó kutatások tették lehetővé, hogy a társadalom szerkezetére és tudati állapotára - és ezeken belül a különböző negatív jelenségekre és tendenciákra - egy kipróbált és ellenőrzött szintézis álljon rendelkezésre. Az előadások ezeket a felismeréseket fogják tükrözni. A szegedi nyári egyetem újszerű témaválasztásával hozzájárulhat, hogy nemcsak felülről - a politikai döntések szintjéről -, hanem alulról - a mindennapos társadalmi gyakorlat felől - is megismeresse az érdeklődőkkel a mai magyar társadalom szerkezeti és tudati zavarait.

A szocializmus további fejlődésének alapvető kérdése az ifjúság helyzetének jövőbeni alakulása. Ezért lehet üdvözölni a nyári egyetem tematikájának "ifjúság centrikumosságát".

Az azonban már korántsem lesz öröndetes, hogy az előadások - számos példával illusztrálva - az ifjúság beilleszkedési, politikai szocializációs zavarairól a különböző szubkultúrák és a súlyos egészségi károsodások terjedéséről fognak szólni. Minden társadalom félti és jó útra igyekszik terelni ifjúságát. A szocialista társadalomnak többszörösen is ez az érdeke, hiszen az új társadalom építésének még csak a kezdeténél tartunk, a befejezés a mai ifjú és az őket követő nemzedékek feladata lesz.

Nem feladatunk Szegednek mint kulturális központnak, mint európai hírű egyetemi városnak a méltatása. Szólnék azonban Szeged és a társadalomtudományok kapcsolatáról. Több mint egy évtizeddel ezelőtt a döntéshozókészítés szakaszában figyeltem azokat az erőfeszítéseket, amelyeket Csongrád megye és Szeged város vezetői tettek egy dél-alföldi társadalomtudományi kutatóintézet létrehozásáért. A központi döntés akkor nemleges volt. A szegedi politikai, tudománypolitikai vezetés ettől nem lett cselekvésképtelen. Más úton kezdte keresni Szeged társadalomtudományi kutatási lehetőségeit. A Szegedi Akadémiai Bizottság korszerű kutatási témákkal ösztönözte az egyetemeken, közgyűjteményekben dolgozó szakembereket. Az egyetemek fejlesztették társadalomtudományi tanszékeiket, fiatalok egész sorát támogatták tudományos fokozatuk megszerzésében.

Szeged rövid idő alatt és látványosságok mellőzésével jelentős társadalomtudományi kutatási centrum lett.

Ma már természetesnek tekintjük, hogy rangos társadalomtudományi rendezvények színhelye Szeged. A társadalomtudományi társaságok, fővárosi kutatóintézetek szívesen fogadják, ha tudományos tanácskozásaiknak Szeged ad otthont. Szerénytelenség nélkül ezek közé sorolhatjuk a pedagógiai és a művelődéseméleti nyári egyetemeket is.

A nyári egyetem hallgatóinak eredményes tanulást, jó előadásokat, sok-sok új ismeretet, a tanároknak érdeklődő és felkészülten vitázó hallgatókat és valamilyenüknek kellemes pihenést kívánok.

MŰVELTSÉG ÉS MŰVELŐDÉS A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

I.

Az első kérdéscsoport, amellyel foglalkozunk, magára a műveltségre vonatkozik, arra, hogy melyek a korszerű műveltség jellemzői, mindenekelőtt a természettudományos, szakmai és tömegkultúra, valamint a nemzeti jellegzetességek szempontjából. Közismert, hogy a tudományos-technikai haladás előtérbe helyezte a természettudományos-műszaki műveltséget, mégpedig - és itt szeretném hangsúlyozni - nemcsak a szakműveltséget. Sokan, amikor a tudományos-technikai haladásról szólnak, akkor főként a szakműveltségre gyakorolt hatását emelik ki. Az igazság az, hogy a tudományos-technikai haladás befolyásolja a szemléletet is. A második világháború után elég általános volt az a meggyőződés, hogy a tudomány és a technika képesek megoldani az emberiség nagy kérdéseit, és erre a tételre építették fel azt a technokrata, ökonomista ideológiát, amely igyekezett háttérbe szorítani a társadalmi, politikai, ideológiai tényezőket. Az utóbbi időben főleg az atomháború fenyegető veszélye, a környezetszennyeződés és más, az egészségre káros jelenségek megkérdőjelezik a tudomány egyértelműen pozitívnak felfogott szerepét. Nem kizárólag Nyugaton fellelhető jelenségekről, nem a zöldek vagy a pacifisták mozgalmáról van csak szó, nálunk is élénken reagálnak a tudományos-technikai haladás egyes negatív következményeire. Elég arra utalni, hogy a csernobili katasztrófa milyen mély hatást váltott ki a szocialista országokban is. Azok

a viták, amelyek Csernobil után kialakultak. - vagy akár nálunk a bős-nagymarosi vízlépcső és erőmű építésével kapcsolatban - arra figyelmeztetnek, hogy szembe kell néznünk a tudományos-technikai haladás komplex értékelésével.

Mi legyen az álláspontunk? Vajon az aggodalom, a félelem - amely sok szempontból jogos - szükségképpen oda vezet, hogy lemondjunk a tudomány és a technika eredményeiről vagy próbáljuk meg a negatív következményeket kiküszöbölni, és a társadalmat magát képessé tenni arra, hogy választani tudjon a lehetőségek között? Kétfajta felelősségről van szó: nevezetesen a tudomány felelősségéről és a társadalom felelősségéről. Nem hiszem, hogy az emberiség lemondhatna azokról az eszközökről, amelyeket a tudomány rendelkezésére bocsát, de a tudománynak is jobban kell felmérnie a következményeket, a társadalomnak pedig tudatosabban kell választania a tudományos eredmények között felhasználásuk szempontjából. Azt hiszem, hogy a következő időknek egyik nagy vitatémája - és ezzel együtt meghatározó eszmei tendenciája lesz - szembenézni ezzel a kérdéskörrel, és kialakítani a tudomány felelősségének érvényesüléséhez és a társadalmi választáshoz, ellenőrzéshez szükséges feltételeket.

Ebben a helyzetben különösen fontosnak tartom azt vizsgálni, hogy az általános műveltségen belül, a műveltség összetétele szempontjából milyen jelentősége van egy közérdekű természettudományos-műszaki műveltségnek. A csernobili katasztrófa után mindenki érezkelhette, hogy milyen alacsony szintű a tájékozottság és a tájékozódás, és milyen primitívek a reagálások. Ez az esemény figyelmeztetett arra, hogy egzisztenciális érdek a természettudományos-műszaki közismeretek elsajátítása és nem maga a szak-képzettség. Figyelmeztetnünk kell erre a megkülönböztetésre szakképzettség és közművelődés között. Sokan ugyanis

azon az alapon utasítják el a tájékozódást, hogy olyan mély szaktudásra van szükség, amelyet közember el sem sajátíthat.

A személyes műveltség irányultsága szempontjából természetesen meghatározó a szakképzettség, annak szintje és jellege. Azok az elméletek, amelyek az ún. poszt-indusztriális társadalomról szólnak, azt állítják, hogy az elkövetkezendő időkben méginkább megnő a szakképzettség súlya a termelésben, a gazdaságban és a társadalomban, s ez valószínűleg igaz. De igaz az is, hogy a szaktudás összetétele is változik. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai azt bizonyították, hogy a műszaki fejlődéssel párhuzamosan változik az az ismeretanyag, amelyre egy-egy szakma gyakorlásához van szükség. Ezért egyre inkább előtérbe kerül az oktatásban a megfelelő általános műveltségi szint és az alapozó szakmai tudás jelentősége. Ha arról van szó, hogy egy szakmán belül is változások vannak, akkor még nagyobb gondot jelent, ha szakmát kell cserélni. Mindannyiunk számára nyilvánvaló pl., hogy az ipari struktúra megváltoztatása nélkül nem tudunk túljutni azokon az ellentmondásokon, amelyek ma Magyarországon jelentkeznek a termelés minősége, gazdaságossága és hatékonysága szempontjából. Ez arra fog kényszeríteni különböző szakmai tudással rendelkező rétegeket vagy csoportokat, hogy átképzésben, továbbképzésben vegyenek részt. Ilyen módon megnő a sokat hangoztatott permanens művelődés jelentősége, de úgy, hogy gazdaságilag is motiváltatik. Az a megközelítési mód, amely sokáig a mienk volt, s amely a kulturális feladatokból kiindulva azt emelte ki, hogy azért van szükség állandó művelődésre, mert az ember sokoldalú fejlődéséhez ez hozzátartozik, kiegészül az érdekek előtérbe kerülésével. Úgy vélem, nem kell feladni a szocialista-humanista felfogást a permanens művelődésről, de

világosan kell látni, hogy egy mozgékonyabb gazdasági rendszerben számolni kell az érdekeltség erőteljesebb jelentkezésével a kultúra szempontjából is.

Ha ehhez hozzávesszük, hogy a mindennapi életben való tájékozódás éppen egy bonyolultabb, tagoltabb társadalomban - annak közgazdasági, politikai, jogi vonatkozásaiban is - milyen új követelményeket állít elénk, akkor tudomásul kell vennünk, hogy az ismeretek megszerzésének újabb lehetőségeit kell megteremteni a fiatalok és a felnőttek számára. Ehhez kell alkalmazni oktatási-közművelődési intézményrendszerünket is. Az elképzelhetetlen, hogy az iskola próbálja a gazdaságban és a társadalomban való tájékozódáshoz az összes ismereteket megadni. Mint ahogy az is lehetetlen, hogy az iskola adja a teljes esztétikai nevelést vagy a sport- és testnevelési tevékenységek minden lehetőségét. Még kevésbé járható az az út, hogy egyedül az iskolától várjuk az emberi kapcsolatok kultúrájának kialakítását. Itt tehát az a feladat, hogy iskoláskorban és azután szoros kapcsolat alakuljon ki a különböző intézmények között.

Művelődésünk szemléletét hosszú ideig befolyásolta egy nagyon is statikus társadalomkép, amely hatott az egyes ember és az intézményrendszer tevékenységére is, a változatlanság, a befejezettség hangulatát sugallva. Ha a gazdaság és a társadalom változik, a változás nyugtalanságot vált ki az emberek többségéből. A nehezebbé váló tájékozódás megkívánja, hogy megfelelő közgazdasági, jogi és egyéb ismeretekre tegyünk szert, hogy az új jelenségeket tudományban, művészetben nyomon követhessük, hogy szellemileg és biológiailag is nyitottak legyünk, és alkalmazkodni tudjunk a változásokhoz. A változó társadalom változó összetételű kultúráját tételhez fel az ismeretek és a szemlélet szempontjából egyaránt.

A társadalmi fejlődés erős differenciáltságot mutat, noha manapság nem az osztálymeghatározók az alapvetőek, hanem a rétegspecifikumok, amelyek főleg foglalkozási, jövedelmi, kulturális tényezőkkel függenek össze. Ez természetesen hat a művelődésre is, és egy sokkal differenciáltabb befogadást tételez fel, mint amilyen akár 15-20 esztendővel ezelőtt volt jellemző. A differenciáltságban különböző igények és szükségletek jelentkeznek. Ezt a sokféleséget természetesnek kell felfogni, bár tudom, hogy van ezzel kapcsolatban is nyugtalanság. De nem a differenciáltság miatt kellene nyugtalankodni, a differenciáltság igényeinek kielégítéséhez kell megtalálni az eszközöket. Egy dolog miatt persze kell nyugtalankodnunk, ez pedig tömegkultúránk alakulása.

A szocialista társadalomban is kialakult egy bizonyos fajta tömegkultúra, és ennek a befolyásolása a kulturális politikának ma az egyik legégetőbb feladata. A tömegkultúra jelentős része a szórakoztató kultúra. Azt hiszem, helyes volt, hogy az utolsó néhány esztendőben hangsúlyozottan elismertük: a szórakoztatás, a szórakozás része a művelődésnek. A szabadidő-problematika figyelmeztet bennünket arra: jogos tömegigényről van szó, amikor szórakozásról beszélünk. Közismert, hogy a szocializmus a tömegkultúrában elsősorban a paraszt- és a munkáskultúra hagyományait tudta felhasználni, ezek azonban az új civilizatorikus körülmények és emberi kapcsolati formák között egyre inkább háttérbe szorulnak. A kérdés az, hogy a szórakoztatás régi és ma is elterjedt produktumai mellett tudunk-e újat nyújtani.

Az ifjúság nagy többsége azokra a gyorsan változó divatokra reagál, amelyek Nyugat-Európában és főleg az Amerikai Egyesült Államokban alakulnak ki, és amelyek

többsége a fogyasztói kultúra életérzésait és mintáit terjeszti. Várható, hogy az új technikai eszközök elterjedése ennek a fogyasztói kultúrának még szélesebb körű hatását fogja eredményezni. Nyugat-Európában sokan már most figyelmeztetnek arra, hogy a nemzeti kultúrák és ezen belül a helyi populáris kultúrák is veszélybe kerülnek (elég a kulturális miniszterek mexikói konferenciáján elmondottakra utalnom). Azt hiszem, e figyelmeztetés jogos.

A fogyasztói kultúra útján uniformizált érték- és normarendszereket terjesztenek, amelyek valóban veszélyeztetik nemcsak a nemzeti sajátosságokat, de a hagyományos értékeket is. Nem könnyű a harc, amint azt a nyugati képviselők közül többen a Budapesti Kulturális Fórumon is elmondták. A technikai és gazdasági eszközök néhány nagy amerikai multinacionális vállalat kezében vannak, és ezzel a kulturális iparral szemben nem tudnak megfelelő ellentételt állítani. A kiút mégiscsak az, hogy az embert és értékeit féltő írókkal, művészekkel, technikai szakemberekkel együtt kíséreljünk meg az uniformizált tömegkultúrával szemben olyan szórakozást biztosítani, amely nem utasítja el a kalandot, a humort, a jókedvet, de az embert sem manipulálja és nem teszi "zárttá" a nagy értékekkel szemben.

A műveltség összetétele szempontjából külön kell szólnunk a nemzeti kultúra sajátosságairól. Ma nagyon sokszor halljuk Németh Lászlóra, Bibó Istvánra való hivatkozással, hogy mi a Közép-Kelet-európai régió része vagyunk, közös történelmünk van, és feltehetőleg jövőnk is közös lesz. Jónak tartom ezt az eszmélkedést arról, hogy hol is helyezkedünk el a világban, és melyek a Közép-Kelet-európai régió jellegzetességei a kultúrában is. A gondom az,

hogy amikor ezt a vizsgálatot végezzük, akkor mindennek-
előtt és elsősorban néhány magyar gondolkodó, mégpedig a
30-40-es évek gondolkodójának az írásaiból indulunk ki,
és nem elemezzük a mai valóságot. Nem lehet kielégítő szá-
munkra, hogy Közép-Kelet-Európa tragikus sorsán elmélked-
jünk. Ez érdekes lehet a történelmi viták szempontjából,
de a mai világban ezek az elmélgedések nem tudnak eliga-
zítani. Szembe kellene néznünk azzal a kemény valósággal,
hogy a szocializmus körülményei között is kis nemzeti ál-
lamok élnek egymás mellett Közép-Kelet-Európában, amelyek
még gazdaságilag sem tudják elérni az integrációnak azt a
fokát, amely mindnyájuk számára hasznos lehetne. A régió
államainak politikai, ideológiai életében nemcsak hogy je-
len vannak, de fel is erősödtek a XIX.-XX. századi nacio-
nalista irányzatok. Ezek a jelenségek is figyelmeztetnek:
csak olyan fejlődés lehet Magyarországon és kultúrája szá-
mára kedvező, amely ezeknek az országoknak az együttműkö-
dését segíti.

A nemzeti kultúra sajátosságai szempontjából alapve-
tő, hogy miként ítéljük meg Magyarország 1945 utáni fejlő-
dését. Meggyőződéseim, hogy ezt a fejlődést is nemzetközi
összehasonlításban és a nagy folyamatok szempontjából kell
megítélnünk, s nem szabad szubjektív hangulatok hatása alá
kerülnünk. A szocializmus híveinek is jogában áll felhábo-
rodni a személyi kultusz törvénytelenégein és elhibázott
gazdasági vagy kulturális politikája miatt, de csak azért,
mert ezek a bűnök és hibák sokak szemében a szocializmust
járátták le, és mert szükség van a megújulásra.

Más kérdés, ha az ötvenes éveket éppen a megújulás
lehetősége ellen használják fel. Lehet persze, hogy szim-
patikus egyesek számára a kívülálló igazságát hangoztatni,
azoknak a tiszta kezét dicsérni, akik nem vettek részt

semmben 1945 után, vagy dicsérni azokat, akik kezdettől fogva szembeálltak a szocializmussal, sőt még a radikálisabb polgári átalakulással is. De ez a fajta felfogás, amely sajnos a magyar szellemi életben ma - ha csak szűk körben is - jelentkezik, veszélyes, mert valami olyan felé akarja orientálni az embereket, ami nem pusztán a múlt megtagadása, hanem a jelen és a jövő reménytelenségét erősíti. Történeti, mégpedig objektív történeti álláspontra kell helyezkednünk, és úgy kell megítélnünk, hogy mi volt pozitív fejlődésünkben, és melyek voltak azok a bűnök és hibák, amelyeket bírálni kell. Nem lehet tagadnunk, hogy 1945 után történelmi mércével mérve nagy horderejű és pozitív tett volt a régi rend felszámolása és az új építésének elkezdése. Aki ezt az igazságot kezdi ki, az megfosztja a nemzetet önbecsülésétől.

Nemzeti kultúrát építeni csak úgy lehet, ha reális szemléletre építünk a múltat, de különösen a jelent és a jövőt illetően, s ebben segít tájékozódásunk a világban. Ez a szemlélet határozza meg a modern nemzeti sajátosságokat és ezzel a kultúra jellegét és összetételét, egyéb irányultságát.

II.

A magyar nyelvnek van egy nagy előnye, de hátránya is: tudunk műveltségről és művelődésről is beszélni. (A hátrány a tekintetben jelentkezik, hogy nehéz a szót lefordítani.) A műveltség az ismeretek, értékek rendszere, szemléletet és életmódot határoz meg, a művelődés ennek a műveltségnek az elsajátítására irányuló tevékenységet jelent. Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen a műveltség befogadása, akkor azt kell mondanunk - most már az 1945 utáni fejlődésnek a problematikáját is vizsgálva -, hogy

jelentős előrehaladásról számolhatunk be a társadalom iskolázottságában. Ez még akkor is eredmény, ha tudjuk jól, hogy a különböző statisztikai adatok mögött nagyon vitatható tartalmak is meghúzódnak.

Az egész lakosságra vonatkozóan az 1980-as népszámlálási adatok állnak rendelkezésünkre. Ezek szerint a lakosság 1,3 százaléka nem járt iskolába, 35 százaléka az elsőől a hetedikig végzett el töredékes tanulmányokat. Tehát van egy 40 százalékos nagyon alacsony iskolázottságú réteg, amely nemcsak idősekből áll, de újra is termelődik. Ebből le kell vonni azt a következtetést, hogy az oktatásban kell keresni a kulcsot a nagy tömegek műveltségi szintjének emeléséhez. Az általános iskola 8 osztályát a lakosság 30,5 százaléka végezte el. Még ez sem jelent magas műveltségi szintet, de ha a különböző kulturális tevékenységeket vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az általános iskolát végzettek érdeklődése a kulturális tevékenységek iránt élénkebb, mint az alacsonyabb műveltségűeké. Szaktanulmányok végzésével rendelkezik a lakosság 11,2 százaléka, e réteg általános műveltségi színvonala alacsony az általános iskola gyengeségei, de amiatt is, hogy a kevésbé tehetségesek vagy szorgalmasak ebben az iskolatípusban tanulnak tovább. A lakosság 15,9 százaléka végzett középiskolát, s e réteg alkalmas arra, hogy tudatosan fogalmazza meg igényeit a kulturális tevékenységek szempontjából. A lakosság 6,1 százaléka rendelkezik felsőfokú végzettséggel. A felsőoktatásban az illető korosztály 9,1 százaléka vesz részt, s ez rendkívül alacsony az európai átlaghoz képest. Ugyanakkor a diplomások aránya tekintetében a középmezőnyben helyezkedünk el.

Az iskolai végzettség szempontjából tehát nagy a különbség az egyes rétegek között, s különösen figyelemre-

méltó az alacsony iskolai végzettségűek nagy száma. Ugyancsak gond, hogy az értelmiség hogyan látja el kulturális vezető funkcióit.

Ha a közművelődési adatokat vizsgáljuk, úgy tűnik, mintha mennyiségileg a különbségek nem volnának nagyok. Az 1981-es KSH reprezentatív háztartási felmérése szerint televíziót néz 100 fő közül 95, rádiót hallgat ugyanennyi, újságot olvas 60, folyóiratot 76, könyvet 64. Mint láttuk, a különbségek erőteljesebben a könyv olvasásnál jelentkeznek. A munkások közül csak 58, a termelősövetkezeti parasztok közül 24, az értelmiségből 98 olvas könyvet. Még nagyobbak a különbségek egyes rétegek között a mozi, színház, hangversenyek látogatása szempontjából. Ha közelebbről megnézzük, a művelődési tevékenységek, szolgáltatások igénybevételének mértéke visszavezethető a foglalkozáshoz és az iskolai végzettséghez.

Milyen következtetést lehet most már az oktatás és a közművelődés mennyiségi adataiból levonni? Ma sokan azt állítják, hogy csökkent a kultúra presztízse a társadalomban. Magam már 1972-ben vitát kezdeményeztem erről a kérdésről, hogy felhívjam a figyelmet a gazdasági mechanizmus reformja után megindult változásokra. A változások arra figyelmeztetnek, hogy bizonyos mértékig módosult a kultúra helye és főleg funkciója társadalmunkban. Ez a módosulás azonban nem feltétlenül a kultúra presztízisének csökkenéséhez vezetett.

A gazdasági reform megkívánta és megkívánja, hogy megfelelő műveltséggel és szakképzettséggel rendelkező emberek dolgozzanak a gazdaságban. Ez feltétlenül a kultúra vagy legalábbis a szakmai kultúra presztízisének a növekedéséhez vezethet. A gazdasági fejlődés szükségsze-

rően vezet el nemcsak az irányítók és a szakmunkások képzettségének fejlesztéséhez, de a viszonylag nagy segéd munkárgárda csökkentéséhez is. Ma még az aktív keresők 10 százaléka az általános iskolát sem végezte el, az 5 millióból 500 ezer, s ezek jórészt segéd munkások. A másik mozzanat, amely a kultúra presztizsének erősítéséhez vezethet, a tömegkommunikációs eszközök elterjedése. A televízió még nem találta meg azokat a tartalmakat és arányokat, amelyek ennek az igénynek megfelelnek pl. a felnőttoktatásban vagy a továbbképzésben. A tömegkultúra szempontjából is meghatározó a televízió szerepe, noha viták vannak tevékenysége megítélésében. Mindezzel együtt is nagy újdonság a kultúra terjedése szempontjából, hogy minden család rendelkezik televízióval.

Erre lehet azt mondani, hogy nem elég, szükség van arra, hogy a motiváció határozottabban érvényesüljön a kultúra befogadásában. Ezzel egyet lehet érteni. A gazdaságnak nemcsak szakképzett, de műveltebb, nyitottabb, emberi kapcsolatokat tartani tudó munkaerőre van szüksége. Ha ezt a szemléleti változást meg tudjuk gyorsítani azzal, hogy magunk is felfedjük ezeket az összefüggéseket és bebizonyítjuk az új szemlélet szükségességét, az egész fejlődésre tudunk hatni s nemcsak a kulturálisra. Ehhez szükséges, hogy megváltozzék a jövedelemrendszer, és ezzel együtt a szakképzett, kultúralt emberek anyagi megbecsülése. Magyarországon az a furcsa helyzet alakult ki, hogy az új gazdasági mechanizmus bevezetése óta még kevesebb a differencia a bérekben, jövedelmekben a felkészültség és a munka jellege szempontjából, mint amilyen volt 1968 előtt. Ezen - éppen a reform érdekében - változtatni kell, és nemcsak a vállalatoknál, hanem a költségvetési intézményekben is.

Nem lehetünk megelégedve a tudati tényezők érvényesülésével sem, amikor a motiváltságot vizsgáljuk. A társadal-

mi elismertség ugyanis nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi is. Ha pl. naponta azt bizonyítják, hogy minden pedagógus rossz, akkor természetesen ez oda fog vezetni, hogy az iskola nem kapja meg a társadalomtól azt a bizalmat, amire szüksége van. Kell a kritika a rossz kiküszöbölésére, de kell a jónak elismerése is. A kultúra helyét a társadalomban egyes gazdasági-társadalmi folyamatok erősítik, mások gyengítik, a mi feladatunk az, hogy a kultúra iránti érdeklődést mind gazdasági, mind tudati eszközökkel erősítsük.

III.

És most a programról. Ma olyan áttörést a kultúrában, mint amelyet 1945 vagy 1948 vagy 1956 után lehetett végrehajtani, nem tudunk megvalósítani. Szürkébb az a program, amit mi ajánlani tudunk, szürkébb akkor, ha radikális változtatásokat képzelünk el. De nem így, ha a minőség kritériumait állítjuk előtérbe, márpedig most - úgy vélem - erre van szükségünk.

Ezt kívántuk tenni az oktatásfejlesztési programmal és az oktatási törvénnyel, amely 1986. szeptember 1-én lép életbe a végrehajtási rendeletekkel együtt. Az oktatásban egyrészt szemléleti változást kívántunk elindítani, másrészt jogi kereteket teremteni ahhoz, hogy ne csak felülről történjék a változás, hanem alulról is. A tartalmi korszerűsítést - ami természetesen jelenti a jelenlegi tantervek, tankönyvek korrekcióját is - össze akarjuk kötni az iskola belső életének és külső kapcsolatainak demokratizálásával.

A közművelődés programjával, amelyet a közművelődési konferencián fogadtunk el, kettős tendenciát indítunk el. Egyrészt központosítani és erősíteni kell az irányítást,

mert a decentralizálás tartalmi, szervezeti, gazdasági előnyei mellett is, sok ellentmondást hozott felszínre, mindenekelőtt az értékek terjesztése és az anyagi eszközök koncentrálása, jó felhasználása szempontjából. Ennek érdekében a Művelődési Minisztériumban átszerveztük a közművelődés irányítását, és a miniszter mellett szervezzük meg az országos koordinációt.

Másrészt nagyobb önállóságot és felelősséget biztosítunk az intézményeknek tartalmilag és gazdaságilag is, és a társadalmat jobban bevonjuk irányításukba. Az 1984-ben megjelent művészetpolitikai dokumentum ugyancsak programot ad, nem elsősorban az alkotás, hanem a befogadás szempontjából. A művészetekben a sokféleség, egy bizonyos pluralitás uralkodik. Ez azt is jelenti, hogy a közönség választ. A választás tudatosságot tételez fel, s ezt segíti a kritika. Egyes szakmák azonban elzárkóznak attól, hogy az orientálást segítsék. Ilyen módon elbizonytalanodik a művészetpolitika. Ha ugyanis nincs valamilyen szakmai-kritikai konszenzus abban, hogy mi az érték és mi nem, nem lehet megfelelő módon kiválasztani. Ez nemcsak a minisztériumokra, hanem a tanácsokra, intézményekre és vállalatokra is vonatkozik. Művészetpolitikánknak ez ma egyik gyenge pontja, s ezen változtatnunk kell az elméleti munka fejlesztésével, a kritika támogatásával és a megfelelő tanácsadói rendszer kialakításával.

E programok megvalósításához hozzátartozik az állami támogatás új rendszerének létrehozása is. Ami az oktatást illeti, az állam teljes egészében magára vállalja az intézmények fenntartását és működtetését. A közoktatás gazdasági-társadalmi programja készen áll, és jelentős fejlődést irányoz elő a tanteremépítésben és a pedagógusellátásban. A hátrányos helyzetben lévő iskolák esetében újdonság, hogy a

Művelődési Minisztérium 300-400 millió forintot ezeknek a támogatására tud felhasználni a VII. ötéves terv során.

Gondot jelent a közművelődési intézményhálózat működése, ellátottsága és fejlesztése, miután e célból központi források alig állnak rendelkezésre. Meggondolandó, hogy fenn kell-e tartani olyan mozikat, amelyek rossz állapotban vannak és alig látogatottak, amikor a videotechnikát fel lehet használni a közművelődési intézményekben is. Az is meggondolandó, hogy a közművelődési és az oktatási intézmények együttműködését hogyan fejleszthetjük tovább. Szeretnénk elérni, hogy a közművelődésben kialakuljon egy olyan központi támogatási rendszer, amely a különlegesen hátrányos helyzetben lévő intézményeknek segítséget nyújthat úgy is, hogy az integráló tendenciákat erősítsük.

A legtöbb gondunk a gazdaság-kultúra viszonylatában a művészetpolitikában van. A film, a könyvkiadás, a színház, zene terén a dotáció 1980 óta ténylegesen csökken az infláció miatt, és nehézségeink vannak a színvonal megtartásában, arról nem is beszélve, hogy az újabb igényeket, szükségleteket nem tudjuk kielégíteni. Szükség van több területen is a dotáció növelésére, de arra is, hogy a belső tartalékainkat megmozgassuk. Mert a kultúrában is van pazarlás, vannak felesleges létszámok és kiadások. Némelyek azt állítják, hogy a Művelődési Minisztérium nem képviseli egyes szakmák érdekeit, és nemcsak a művészetekben, hanem mondjuk a felsőoktatásban is, és velünk vitatkoznak ahelyett, hogy a reformokon gondolkoznának. Reméljük, hogy bizonyos bérrendezésekre sor kerül, különösen, ha magunk is alkalmazkodunk a racionalitás feltételeihez. A gazdaságpolitika azt mondja nekünk: egyes igények jogosak, de a teljesítésük csak akkor lehetséges, ha a kulturális-gazdasági mechanizmus is megújul.

Azzal fejezem be, hogy változó világban élünk, amelyben nehéz megmondani, hogy maga a szocializmus hogyan fejlődik tovább, s ez a bizonytalanság természetesen hat kulturális életünkre is. Az összefüggések gazdaság-társadalom-kultúra között bonyolultabbak ma, mint voltak húsz évvel ezelőtt. A gazdasági-társadalmi változás erősebben hat a kultúrára, mint ahogyan mi tudunk hatni ezekre a változásokra. Ambícióm az, hogy bebizonyítsuk: a kultúra befolyása sem lebecsülendő gazdaságra, társadalomra, politikára. Nem hiszem, hogy egy egyoldalú determinizmus álláspontját kellene elfogadnunk, és azt állítanunk, hogy semmit sem tudunk tenni. Jó volna, ha az értelmiség elégedetlensége nemcsak abban nyilvánulna meg - ami egyébként jogos -, hogy kellenek eszközök a kultúra fejlesztéséhez, hanem abban is, hogy bizonyítsa a kultúra lehetőségét és felelősségét a XX. század végi világban, itt Magyarországon.

Pataki Ferenc:

A DEVIÁNS VISELKEDÉS EGYES PROBLÉMÁI

Ameddig a történelem távoli mélységeibe vissza tudunk pillantani, mindig nyomára bukkanunk azoknak az emberi aktusoknak, amelyeket a modern társadalomtudomány fogalmával deviáns viselkedésnek nevezünk (öngyilkosság, izgatószerke - egyebek közt az alkohol mértéktelen fogyasztása; a másik ember elleni agresszió, a bűnözés). Bizonyára igaza van Durkheimnek, amikor ezt írja: "...bizonyos intenzitású öngyilkosságkeltő áramlatot normális szociológiai jelenségnek kell... tekinteni." (1967, 372.)

Természetesen az önpusztító, önromboló vagy a társadalom mindenkori normatív rendjét sértő megnyilvánulások mindig sajátos, történetileg és kulturálisan meghatározott, konkrét arculatot öltenek. Ezért csupán a legelvontabb általánosság szintjén tekinthetjük őket egyazon társadalmi jelenség megnyilvánulásainak. Aligha kell bizonygatni, hogy a tulajdon elleni bűncselekmények szükségképpen feltételezik a tulajdon alakjainak történeti kialakultságát, s e tény leképeződését a társadalom tagjainak normatív tudatában. Az emberáldozat rituális cselekedete, a narkotikumok fogyasztása meghatározott alkalmakkor vagy a vérbosszú kötelezettsége az érintett kultúrákban éppenséggel kötelező erejű, normatív aktus volt, s bizonyos esetekben még ma is az.

Így pl. a mai magyarországi cigányság körében tapasztalható - antiszociálisnak minősített - megnyilvánulások

hátterében gyakran felfedezhetjük a tulajdonfogalom kialakulatlanságából vagy a vérbosszú hagyományaiból eredő különös indítékokat, kulturális mintákat. A történelem, az etnográfia vagy a történeti szociológia sajnálatos módon mindeddig viszonylag kevés módszeresen feltárt adatot bocsátott rendelkezésünkre a deviáns viselkedés történeti folytonosságának, illetve gyökeres átalakulásainak megvilágításához.

1.

Kétségtelennek látszik azonban, hogy a modern értelemben vett deviáns viselkedésformák többé vagy kevésbé tömegessé válása és megszilárdulása a modern - főként a 19. századi - tőkés fejlődés terméke. Aligha véletlen, hogy a születőben lévő szociálpszichológia egyik jellegzetes iránya, az ún. "tömeglélektan" elsőként a tömegbűnözéssel (Sighele, Tarde, Le Bon), s általában a "tömegjelenségekkel" kezdett módszeresen foglalkozni a századforduló táján. Ugyancsak e korszak szülötte Durkheim mindmáig mellőzhetetlen munkája az öngyilkosságról. Az is említésre érdemes, hogy Engels nevezetes írása ("A munkásosztály helyzete Angliában") nagy figyelmet szentel a pauperizálódott munkástömegek körében fellelhető deviáns viselkedésmódoknak (alkoholizmus, erőszakos cselekedetek, prostitúció stb.).

A modern ipari fejlődés s kivált annak tőkés formája szétfoszlatta a hagyományos-patriarchális létformákat, meggyorsította az urbanizációs folyamatokat, tömegessé tette az individualizálódást kísérő létbizonytalanságot, megteremtette a tömeges pauperizmus és a munkanélküliség viszonyait. Mindez kiélezte a társadalmi feszültségeket, a különböző típusú konfliktusokat. E háttérrel vált tömegessé a bűnözés, a prostitúció, nőtt az alkoholizmus és a mentá-

lis betegségek köre. Különösen kiéleződtek ezek a folyamatok azokban az országokban és régiókban, amelyek nem a tőkés fejlődés klasszikus útját járták végig, hanem felemás, feudális maradványokkal terhelt társadalmi képleteket hoztak létre, s a sajátos prosz fejlődési utat követték. Ez sok tekintetben csakúgy jellemző volt a cári Oroszországra, mint a magyar fejlődésre.

Minden esetre tény, hogy a múlt század végén s a század első évtizedében (1870 és 1910 között) hazánkban több mint kétszeresére nőtt az öngyilkosságok száma. Kialakult a nagyvárosi "hivatásos" bűnözés, és számos adat szerint ugrásszerűen megnőtt az alkoholizmus térhódítása. Megszaporodott a mentális betegségek - köztük a többé-kevésbé súlyos elmebetegségek - áldozatainak száma is. Mindezeket a társadalmi folyamatokat nyomon követte a korszak társadalomtudománya. Elméleti kiindulópontjaitól függően vagy társadalomkritikai, antikapitalista éllel tárta fel őket, vagy igyekezett elleplezni társadalmi okaikat, s az érintett egyének személyes felelősségéhez kapcsolni őket ("erkölcstelenség", gyenge intellektus, az akaraterő hiánya "isten-telenség" stb.). Az új jelenségeket a korszak nagy realista irodalma is visszatükrözte Balzactól Dosztojevszkijig, sőt Gorkijig. (Lásd a csavargó tematikát műveiben vagy az Éjjeli menedékhelyet!)

A társadalmi viselkedés deviációs alakjainak történeti létrejötte, tömegessé válásuk történeti feltételei korábban hajlamossá tettek arra, hogy bizonyos illúziókkal szemléljük felszámolásuk, a társadalomból való kiiktatásuk lehetőségeit. Olybá tűnt ugyanis - s ez korábban határozottan meg is fogalmazódott a szocialista országok társadalomtudományi gondolkodásában -, hogy a tőkés viszonyok radikális átalakítása s a szocialista folyamatok kibontakozása

mintegy automatikusan felszámolja a deviáns viselkedésmódok társadalmi alapjait, gyökereit, s fokozatosan kiiktatja őket a szocialista társadalom életéből. Ha azok mégis fennmaradnak, nem tekinthetők másnak, mint a korábbi osztályviszonyok "maradványainak", "anyajegyeinek" vagy esetleg bizonyos külső hatások, nemzetközi divatok és minták termékeinek.

E feltevések mélyén az az elméleti kiindulópont lapangott, hogy a szocialista társadalomban - kivált annak érett alakjában - semminemű objektív alap nincs, amely indokolhatná a deviáció jelenségeit. Sőt, olykor úgy vélekedtek, hogy e tények léte mintegy "kompromittálja" a szocialista valóságot, s ezért célszerű őket kivonni a társadalmi nyilvánosság figyelme köréből. (Lásd pl. a különböző eljárásokat az öngyilkossági statisztikák közlésével az egyes szocialista országokban!)

Természetesen nem vitatható, hogy a társadalom hagyományai és kulturális mintái - egyebek közt a tőkés múltból, sőt, még messzebből hagyományozódó mintái - nem tűntek el a társadalom életéből. Így pl. az a szokás, hogy az alkoholfogyasztást a "férfiasság" vagy a "felnőtttség" jelének, máskor az "ünnepi alkalmak" elengedhetetlen tartozékának tekintik, messzire nyúló hagyományokkal rendelkezik; s ezek nem kapcsolhatók össze közvetlenül a tőkés viszonyokkal. Ugyanilyen viselkedési mintái hagyományozódnak a bűnözésnek, a rejtett prostitúciónak vagy a korrupciónak is. Az utóbbi esetben főként akkor, ha hiány mutatkozik a fogyasztási javak vagy bizonyos társadalmi előnyök egyetemes hozzáférhetőségében. Ugyancsak szembeötlő a nemzetközi minták befolyása is. Elegendő arra utalni, hogy a szocialista társadalmakban is feltűnt a kábítószer (vagy pótszereinek) fogyasztása, ami nyilvánvalóan idegen hatásokat tükröz,

hiszen az európai kultúrában - főként a kelet-európaiban - e szokásnak nem voltak előzményei. A kábítószer-fogyasztás a tengeren túli ifjúsági szubkultúrákból szivódott át Európába, majd onnan a szocialista országokba is. A kulturális és egyéb fogyasztási szokások, az ifjúság és a felnőtt társadalom életében és életmódjában megfigyelhető divatok (szórakozási, öltözködési, érintkezési stb. divatok) mind egyetemesebbekké válnak, s rendkívül gyorsan terjednek az országhatárokon keresztül. De ugyanezek a csatornákon terjednek a deviáns viselkedés mintái is; a szocialista országok mai valóságát nem választja el "kínai fal" sem önmaguk történeti múltjától, százados hagyományaitól, sem a világ többi részétől.

2.

Mindez azt jelenti, hogy a szocialista országok életében megfigyelhető deviáns jelenségek egyik forrása kétségtelenül "külső" jellegű, legyen bár szó akár a történeti előzményekről, akár a jelenlegi nem-szocialista világról. Emellett azonban - s ezt nagy nyomatékkal kell aláhúznunk - magában a szocialista valóságban is megjelhetnek azok a "belső" okok, források, amelyek kellően indokolják a deviáció viselkedés fennmaradását, sőt esetenként kiterjedését. S aligha van ma időszerűbb feladat, mint ezeknek az okoknak a módszeres feltárása, majd ennek nyomán a társadalmi cselekvés lehetséges irányainak és módjainak, szervezeti formáinak kialakítása.

A kemény és kibúvót nem engedő tények hatására túl kell lépnünk azon a felfogáson, amely úgy vélte, hogy a szocialista viszonyok megerősödése és kibontakozása mintegy közvetlenül és automatikusan elvezet a társadalmi deviáció megszüntéhez. A szocialista társadalmaknak hosszú

távú, átgondolt stratégiával kell rendelkezniük arra vonatkozóan, hogy miképpen korlátozhatják e jelenségek hatókörét, miképpen szűkíthetik befolyásukat. Egy bizonyos értelemben meg kell tanulniuk "együttélni" velük, éspedig úgy, hogy - szakadatlanul elemezvén létrejöttük okait s konkrét arculatukat - fokozatosan visszaszorítják újratermelődésük feltételeit.

Melyek ezek a feltételek? Legáltalánosabban szólva abból a felismerésből kell kiindulnunk, amely közkeletűvé vált a korszerű marxista-leninista gondolkodásban. Lenin rámutatott: az antagonizmus és az ellentmondás korántsem azonos minőségű jelenségek, az előbbi eltűnik, az utóbbi fennmarad a szocializmusban is. A jelenkori szocialista társadalmakban különböző típusú és eredetű társadalmi ellentmondások, konfliktusok léteznek. Ezek részben a még meglévő objektív társadalmi (strukturális, gazdasági, kulturális, területi, etnikai stb.) egyenlőtlenségekből, részben a belőlük származó egyéni esélyegyenlőtlenségekből származnak.

A mindennapi létviszonyokat is átszövik a személyes érintkezésben (családi kapcsolatokban, munkahelyi viszonyokban, lakóterületi és szervezeti kapcsolatokban) támadó érdekellentétek, versengések és konfliktusok. Makarenko a maga tapasztalatai alapján éppenséggel a szocializmus sajátos vonásának tekintette a konfliktuózus jelleget. "... a mi életünknek éppen jellemző sajátossága a konfliktusos jelleg. Éppen életünk szabadsága idézi elő elsősorban a konfliktusok felszínre törését, a konfliktus elleni támadás lehetőségét... Rendszerünket semmiképp sem a konfliktusmentesség jellemezheti, hanem a konfliktusokra való készség, a konfliktusokkal való szembenézés... Életünk titka és szépsége nem a konfliktusmentességben, hanem a

konfliktusok megoldására való készségünkben és képességünkben rejlik." (1952, 424.) Úgy vélte és remélte, hogy a szocialista viszonyok érlelődésével a tipikus és tömeges társadalmi konfliktus finomabbá, mélyrehatóbbá és árnyaltabbá válik, "humanizálódik", s "az emberi személyiség rejtettebb mélységeit tükrözi."

A társadalmi és személyes konfliktusok mindig sajátos módon leképeződnek az egyén élményeiben és tapasztalataiban, s arra indítják, hogy igyekezzenek megoldást lelteni, vagyis megszabadulni a konfliktus hordozta feszültségtől. Nos, egészen általánosan szólva, a deviáns viselkedésmódok sajátos hibás és társadalomellenes - máskor pedig önpusztító - konfliktusmegoldási mintát képviselnek.

A bűnözés bizonyos alakjainak fennmaradásában döntő szerepet játszanak azok a fogyasztási aspirációk, amelyek a társadalomban morálisan és jogilag nem elfogadott módon - vagyis nem a munka révén - kívánják kielégíteni a szükségleteket, hanem kriminális eljárásokhoz folyamodnak. A modern szociológia az anómia fogalmával (Durkheim, Merton) írja le azokat a helyzeteket, amelyek a kívánt célok és a hozzáférhető eszközök közötti feszültség révén antiszociális cselekedetekhez vezethetnek. Az alkoholfogyasztás vagy a szokássá vált (s nem csupán kíváncsiságból kipróbált) kábítószerfogyasztás egyik funkciója lehet az, hogy az egyént átmenetileg "kiemeli" mindennapi létének feszültségeiből vagy megoldhatatlannak látszó konfliktusaiból. Természetesen a már kialakult függőség a további önpusztító viselkedés oka lehet, s a betegség alakját öltetheti, mint a krónikus alkoholizmus esetében. De a kezdeteknél szinte mindig megeléjük a konfliktus gerjesztette pszichikus feszültséggől való - akár csak átmeneti - szabadulás késztetését. Az öngyilkosságok esetében még szembe-

ötlőbb az egyén képtelensége konfliktusai megoldására és tartós elviselésére: a konfliktushelyzetből való "kilépés" itt a legradikálisabb, mert irreverzibilis és jövátenehtelen. De - amint azt a modern szociális pszichiátia felismerései bizonyítják - a mentális megbetegedések, zavarok (neurózisok) hátterében is rendre felfedezhetjük az egyén szorongásait, személyes vagy szubjektíve átélt társadalmi konfliktusait.

Az elmondottak nyomán - mintegy összegezve - azt mondhatnánk, hogy a deviációs viselkedésmódok az okok és feltételek két nagy csoportjával kapcsolhatók össze. A társadalom makroviszonyai (tulajdon- és osztályviszonyai) a maguk antagonisztikus ellentmondásai révén tömegesen állíthatják elő azokat a körülményeket (létbizonytalanság, munkanélküliség, kiszolgáltatottság, elmagányosító individualizálódás, éles társadalmi különbségek és privilégiumok stb.), amelyek a lakosság nagy csoportjait arra indítják, hogy a deviáns viselkedésmódokhoz folyamodjanak konfliktusaik megoldása végett. Az okok másik nagy csoportja - röviden szólva - az egyén mindenkor társadalmi integráltságának állapotától, valamint a deviáns mintákkal szembeni "ellenálló erejétől" függ, vagyis eszméi-morális arculatától, akaraterejétől, személyiségének érettségétől és autonómiájától.

Elegendő egy pillantást vetni a nemzetközi statisztikai adatokra s azok hosszútávú tendenciáira, s tüstént kitűnik, hogy mi sem volna félrevezetőbb, mint megelégedni kizárólag a makroszociológiai feltételek és tényezők vizsgálatával, valahányszor a deviáns viselkedés okait elemezzük. Erre pedig olykor van hajlandóság. Olvashatunk ugyanis olyan elemzéseket, amelyek pl. az öngyilkosságok dinamikáját közvetlenül a munkanélküliség alakulásával

magyarázzák. Ám ha összevetjük - mondjuk - az olasz, osztrák és az angol öngyilkossági adatokat, kiderül, hogy az "egytényezős" és túlságosan elvont magyarázó elvek semmit sem oldanak meg. S ha még azt is hozzátesszük, hogy az öngyilkosság fennmaradt, sőt olyakor növekedett is egyes szocialista országokban, ahol pedig immár évtizedek óta ismeretlen a munkanélküliség, még összetettebb lesz a kép.

Alapvető tényként kell leszögeznünk, hogy a deviációs viselkedés polikauzálisan meghatározott jelenség, amelynek létrejöttében történeti és aktuális tényezők csakúgy együtt hatnak, mint makroszociológiai, szociálpszichológiai és individuális-személyes (személyiségpszichológiai) tényezők. Éppen ebből következik, hogy a deviációs jelenségek kutatása jellegzetesen interdiszciplináris feladat. Önmagában egyetlen tudományág sem birtokolja mindazokat a fogalmi és tudományos eszközöket, amelyek e jelenségek megvilágításához s a velük kapcsolatos társadalmi cselekvési alternatívák kidolgozásához szükségesek. Csakis az érintett tudományok egész csoportja (szociológia, pszichológia, történelem, etnográfia, jogtudomány és kriminológia, pedagógia, pszichiátria, genetika stb.) lehet képes arra, hogy a deviáns jelenségek valamennyi dimenzióját együtt vizsgálja, s a kapott adatokat szervesen összekapcsolja egy átfogó magyarázó modellben. Ennek során a pszichológia elsősorban arra vállalkozhat, hogy a személyiség szintjén megvilágítja mind a deviáns viselkedés konkrét geneziséét (leírja a "predeviáns szindrómát"), mind pedig a sikeres társadalmi szankcionálás, illetve gyógyítás és reszocializáció eredményes módjait.

Mindaddig nem érintettük a deviáció fogalmi meghatározásának kérdéseit. E téren a nemzetközi tudományos életben különböző felfogások és szemléletmódok polemizálnak egymással anélkül, hogy napjainkra eljutottunk volna egy átfogó, magyarázó elméleti modellig.

A polarizáció két szélső pontját a naturális-biológiai, illetve az elvont szociológiai redukcionizmus képviseli. Az előbbi kizárólag az egyénben rejlő naturális-biológiai tényezőkkel (sajátos genetikai konstellációval, biokémiai szabályozási zavarokkal, idegrendszeri működésmódokkal) magyarázza a deviáns viselkedés lényegét és okait. Az utóbbi kizárólag meghatározott szociológiai-ökonómiai elvekhez folyamodik, s elvileg kirekeszti az egyén szintjén vizsgálható különböző diszpozíciók, hajlamosító tényezők (egyéni diszpozíciók és helyzet körülmények) szisztematikus elemzését. Így a pszichológiai vizsgálat számára is csupán korlátozott helyet hagy meg. Ez a felfogás tulajdonképpen Durkheim tradícióját követi. Az idevágó vitákat sokoldalúan tekinti át Dubinyin, Karpec és Kučrjavcev munkája. (1982)

A jelenkori tudományos eredmények alapján kétségtelennek kell tartanunk, hogy mind a társadalom gazdasági-strukturális és történeti-kulturális viszonyaitan, mind pedig az egyéni adottságokban találhatunk olyan tényezőket, amelyek az egyén szintjén többé vagy kevésbé hajlamosítanak a deviációra. Ebben az értelemben jogosultan beszélhetünk a deviáció szocio-kulturális és naturális diszpozíciójáról. Az utóbbin főként a pszichopátiának (vagy szociopátiának) nevezett jelenséget értjük, amelynek a háttérében egyre világosabban ismerjük fel a viselkedés-

szervezés (mindenekelőtt a viselkedésgátlás) pszichikus és pszichofiziológiai zavarait.

Különösen fontos számot vetnünk - mint már említettük - az ún. szocio-kulturális diszpozíciókkal. Meghatározott nemzeti, lokális vagy etnikai kultúrákban sajátos, hagyományosan öröklődő cselekvésmódok, minták, konfliktusmegoldási modellek élhetnek és hagyományozódhatnak vagy keletkezhetnek, amelyek - ha beépülnek az egyénbe - ugyan-csak fogékonyabbá tehetnek valamely deviáns viselkedésmódra. Ismeretes, hogy a kriminalitástól érintett családokban felnövő gyermekek egyszerűen átveszik és követik a szülők, ismerős felnőttek mintáit. A "férfiasság" és a "felnőtt-ség" képzetéhez - mint említettük - még ma is számos társadalmi csoportban hozzátartozik az alkoholizálás, a dohányzás, az egresszív magatartás.

A hajdani magyar agrárproletariátus körében a nagybirtokról vagy a "kincstártól" lopni egyenesen dicsőégszámba ment. (A nemrég elhunyt költőóriás, Illyés Gyula poémát írt e témáról "Hősökről beszélek" címmel. A hősök a nagybirtok cselédei, akik ravasz ügyességgel fosztogatják a grófi földet, hiszen jogérzetük nem lát kivetnivalót a dologban.) Gyakorta találkozunk bizonyos kultúrákban a halál heroizálásával, kivált az öngyilkosságával - főként reprezentatív személyiségek esetében. Ez utóbbiak meghatározott társadalmi körben (pl. értelmiségi rétegekben) utánzásra készíthetnek. (Hadd emlékeztessünk Jeszenyin, Majakovszkij és József Attila sorsára.)

Olykor az alkoholizálás összekapcsolódhat "nemzeti búsongással" vagy a "nemzeti sajátosságok" egyikének tűnhet. ("A magyar ember akkor is iszik, ha örül, akkor is, ha szomorú.") S ki tudná ma már megmondani, hogy

Dosztojevszkij Krillovjának dilemmája az öngyilkosság kapcsán (Ördögök) miképpen és milyen körben hatott, s hányan léptek Anna Karenina nyomába? Bizonyosnak mondható, hogy minden nemzeti kultúra számos mintát sugall a különböző élethelyzetekre, konfliktus-megoldási módokat kínál, amelyek azután nagyon finom pszichológiai közvetítések révén fejthetik ki hatásukat az egyénre.

Ezek a szocio-kulturális diszpozíciók olykor nagyon érzékeny, kevésbé szembeötlő rétegeket is érinthetnek az egyénben. Magyarországon immár csaknem egy évszázada megfigyelhető az öngyilkosságok területi eloszlásában egy különös szabályszerűség, amely annál is különösebb, mivel az ország területe igen kicsiny. Az ország délkeleti, tiszántúli megyéiben mindig csaknem háromszor akkora évenként az öngyilkosságok száma, mint a délnyugati, dunántúli megyékben. Ennek okait mindmáig nem sikerült egyértelműen megmagyarázni. Feltehető azonban, hogy egyéb tényezők mellett a helyi kultúrákban létezhetnek olyan finom, gyakran nem is verbalizált s csupán az érzelmi reakciókban élő minták, amelyek merőben más módon reagálnak az öngyilkosságra. Az egyik esetben szinte heroikus aktusnak vélik, esetleg jóváhagyó közönnyel viseltetnek iránta, megszokott, már-már familiáris cselekvési mintának tekintik; más esetben elítélően és idegenkedve fogadják, s így válaszolnak rá.

Mindezzel csupán azt kívánjuk jelezni, hogy a deviáció szocio-kulturális és naturális-biológiai diszpozícióinak elkülönítése az egyén szintjén további termékeny vizsgálódások lehetőségét teremti meg. Természetesen ez az elkülönítés pusztán logikai, hiszen a valóságos életben a különféle diszpozíciók elválaszthatatlanul egybeszővődnek, áthatják egymást.

Emellett az is igaz, hogy a diszpozíció nem közvetlen oka a deviációnak, hanem csupán hajlamosító, közreható tényezője. Bizonyos azonban, hogy ha kedvezőtlen tendenciák és hajlamok megfelelő szocio-kulturális mintákkal találkoznak össze a szocializáció során, különösen annak korai szakaszaiban, nagy valószínűséggel előáll majd a deviáns viselkedés valamely változata vagy azok sajátos együttjárása. Végül is a deviáció meghatározói a társadalom "kemény" - gazdasági-strukturális - tényeiben csakúgy megelhetők, mint a tudati-kulturális szférában, a tradíciók és a mindennapi létformák, szokások és sztereotíp reakciók világában. Persze itt is - mint mindig - szükség van az árnyalt és a konkrét elemzésre. A gazdasági bűncselekmények mindig közelebb állnak a gazdasági szabályozókhoz és azok változásaihoz, ilyen értelemben kevesebb bennük a "szociálpszichológiai mozzanat". Ezzel szemben az alkoholizmus vagy az öngyilkosság egyéni előállásában több a pszichológiailag is megragadható közvetítő tényező.

A deviáns jelenségek többé vagy kevésbé széleskörűen láthatók minden modern társadalomban, s ezért élénken foglalkoztatják a közvéleményt. Már csak azért is, mert jelenlétük mértéke (főleg a kriminalitása és az alkoholizmusé) érinti a társadalom tagjainak biztonságérzetét is. Ebből az következik, hogy a deviáció kihívásával így vagy úgy szinte mindenki szembenéz, s önmagára nézve eldönti: enged-e a kihívásnak vagy sem. Ennélfogva a társadalmi egyént - személyiségének kidolgozottságát és erejét, társadalmi felelősségtudatát és moralitását - vagy éppen ezek hiányát - a deviáció önálló oksági tényezőjének kell tekintenünk. A deviációt korlátozni és leküzdeni csak olyan társadalmi cselekvési stratégia képes, amely egyszerre befolyásolja a "külsőt" (a társadalmi létfeltételeket és viszonyokat) és a "belső" (az egyén pozitív lehetőségeit).

A deviáció viselkedés meghatározására tett erőfeszítéseket gyakran befolyásolják értékmozzanatok. Az így támadó nézeteltérések olyakor skolasztikus és szörszálhasogató jelleget is öltenek. E meddőnek látszó kérdésfeltevések egyike az ún. "pozitív deviancia" problémája. Gyakorta olvashatunk ugyanis olyan vélekedéseket, hogy a társadalmi deviáció korlátozását, leküzdését célzó erőfeszítések egyúttal a "nehéz emberek", a szabálytalan tehetségek, az alkotó és újat teremtő személyiségek korlátozását is célozzák, s valójában a társadalmi konformizmust, a mindenkit egyformára nyíró kaszárnyaszellemet szolgálják.

E kérdésfeltevés, amely rendszerint az "újbaloldal" képviselőinek írásaiban fogalmazódik meg, a nyugati szociológia egy sajátos tendenciózus áramlatához kapcsolódik. Ismeretes, hogy a polgári szociológiában gyakran a deviáns viselkedés kategóriájába sorolják a forradalmi magatartást, a fennálló társadalmi és kulturális viszonyok radikális átalakítására tett erőfeszítéseket. Ennek az eljárásnak az ideológiai és politikai összefüggései meglehetősen kézenfekvők és könnyen beláthatók.

A "pozitív deviancia" fogalmi ellentmondást hord magában, illetve a fogalomnak egy olyan kiterjesztésével jár, amely azt gyakorlatilag használhatatlanná teszi. Semmi sem indokolja, hogy a gyakorta valóban "szabálytalan" tehetség küzdelmeit, az alkotó és szuverén egyén személyes összeütközéseit és konfliktusait, a konstruktív antikonformizmust belemossuk a deviáció jelenségkörébe, s így megfosszuk önálló arculatától. Félreértés ne essék, nem a tényt vitatjuk (ti., hogy a kiválók nem is ritkán nehezen illeszkednek be a rutinszerű, konzervatív keretekbe, amiből sajátos konfliktusok erednek), hanem annak ésszerűségét, hogy

a fejlődést szolgáló társadalmi konfliktusnak ezt az ön-
álló típusát belefoglaljuk a deviáció fogalmi körébe.
Egyébként pedig az "újbaloldali" kritikában a "pozitív
deviancia" fogalma gyakran mindenfajta "lázas" és kü-
lönc nonkonformizmus apológiáját is szolgálja.

Úgy véljük, hogy a deviáns viselkedésnek a maga ál-
talánosságában két alapvető kritériuma van: az érvényes,
többé vagy kevésbé széles társadalmi egyetértéssel alátá-
masztott társadalmi (erkölcsi, jogi vagy csupán tradíció-
nális) normák megsértése, továbbá maguknak az érintett
személyeknek és/vagy a széles értelemben vett társadalmi
javaknak, a másik embernek okozott kár. E két kritérium
természetesen meglehetősen általános, és számos további
értelmezési feladatot támaszt, de - legalábbis úgy véljük
- elvileg helyesen írja le a jelenséget. Különösen fontos
azt aláhúzni, hogy a szocialista értékrendben az önpusz-
títás és önrombolás bizonyos formái (főként az alkoholiz-
mus és az öngyilkosság) nem tekinthetők tisztán "magán-
ügynek". Gyakran halljuk ugyanis ezt az ellenvetést: "Ki-
nek mi köze hozzá, hogy mihez kezdek magammal? A magam ura
vagyok, azt teszek magammal, amit akarok, sőt, ha kívánom
elpusztítom magam vagy akár prostituáltként élek. Ezzel
semmifajta törvényt nem szegek meg, legfeljebb a vallását,
de az úgysem érvényes."

Már a polgári humanizmus is felismerte, hogy az em-
ber nem magányos sziget, "a harang mindannyiunkért szól".
Az egyén önmagában és önmagával is a "közjót" pusztítja;
a társadalmat - a sorsát és jövőjét - tagjai képviselik
és hordozzák. Ezért a társadalomnak - és mindenekelőtt
éppen a szocialista társadalomnak - morális kötelessége,
hogy megóvja tagjait - s nem is csak a közlekedési balese-
tektől. A legnagyobb kár, ami a társadalom létét és jövőjét

fenyegeti, tagjai fizikai és morális állapotának leromlása; ennek megakadályozása egyenesen kötelessége a társadalmi irányítás szerveinek. Egyébként is: az imént idézett szavakban kifejeződő szélsőséges individualizmusnak semmi köze sincs a szocialista értékekhez.

Ha nem fogalmilag, hanem tapasztalatilag (a társadalmi elterjedtség mértékét figyelembe véve) közelítünk a deviáns jelenségekhez, akkor is számolhatunk bizonytalanságokkal, s a kiindulópontok különbözőségéből eredő eltérő szemléletmódokkal. Általában egyetértés van arra vonatkozóan, hogy van a jelenségeknek egy "kemény magva", mely vitathatatlanul deviáns viselkedéseket tartalmaz; ide a bűnözést, az alkoholizmust és a kábítószerfogyasztást, valamint az öngyilkosságot szokás sorolni.

Némileg bizonytalanabb a kép a nem organikus eredetű mentális betegségeket, vagyis a szociálpszichiátria illetékességi körébe tartozó - főként neurotikus - kórképeket illetően. Kétségtelen, hogy ezek nehézségeket okoznak mind az egyénnek, mind környezetének, s zavarják az egyént teljes értékű társadalmi aktivitását és beilleszkedését. (Magyarországon egyébként a deviáció fogalmának szinonímájaként általában a "társadalmi beilleszkedési zavarok" kifejezést szokás használni.) A kérdés annál is inkább figyelmet érdemel, mert - jóllehet világszerte nehézségeket okoz a nem organikus eredetű mentális zavarok pontos leírása és kiterjedtségük megállapítása - számos jel arra vall, hogy számuk a gyorsan változó és modernizálódó társadalmakban növekvő tendenciát mutat. Ez pedig megköveteli, hogy a megelőzés és a gyógyítás megfelelő intézményeit (a mentálhigiéniai szolgálat formáit) korszerűsítsük, illetve kiépítsük.

Egyes szakértők úgy vélekednek, hogy az említettek mellett további társadalmi jelenségeket is célszerű besorolni a deviáns viselkedés fogalmába, éspedig a válást, a rendszeres csavargást, az illegális prostitúciót s bizonyos szexuális rendellenességeket (pl. a homoszexualitást). Kétségtelen, hogy mindezek a deviáció korábban "kemény magjának" nevezett jelenségek sajátos "külső körét", határovezetét alkotják, amelyben kölcsönös átmenetek lehetségesek. A prostitúció pl. gyakran érintkezik a kriminalitással. Az sem vitatható, hogy az említett magatartásformák - főként, ha egy bizonyos mértéket túllépnek - negatív társadalmi tényeknek és folyamatoknak ítéelhetők, "patológikus tünetek". Ám a "társadalmi patológia" nem minden tünete tekinthető egyúttal deviációnak. Így a válás mint jogi intézmény, önmagában nem deviáns viselkedésmód; napjainkban a homoszexualitás "dekriminalizálásának" is tanúi lehetünk - legalábbis bizonyos esetekben.

Mindez azt jelenti, hogy az említett tények sokkal inkább lehetséges hatásaikkal léphetnek be az egyértelműen deviáns viselkedést meghatározó okok láncolatába, mintsem hogy önmagukban tekinthetnének őket ilyennek. A konfliktuózus módon lezajlott válásokat gyakran követi a neurózis vagy az alkoholizmus; a gyerekek könnyen kerülhetnek veszélyeztetett helyzetbe. A csavargás, az illegális prostitúció vagy a homoszexualitás hatásai átsugározhatnak a viselkedés más szféráiba is, s ennek révén hozzájárulhatnak a "klasszikusan deviáns" viselkedésmódok létrejöttéhez.

Deviánsnak lenni sajátos társadalmi minősítést vált ki ("bűnöző", "alkoholista", "elmebeteg" stb.). A deviáció ún. "minősítési elmélete" sokoldalúan vizsgálta a társadalomban lezajló minősítési műveleteket, s az arra rendelt intézmények, szervezetek s a spontán közvélemény ezzel

kapcsolatos működését. Az elmélet - jóllehet bizonyos észszerű megfontolásokra is felhívta a figyelmet - egynémely következtetését alighanem túláltalánosította. Ennek hatásai különösen az ún. "antipszichiátriában" (Szász, Laing) követhetők nyomon. Aligha tartható az a felfogás, amely szerint magának a személyiségnek a szférájában nincs semminemű objektív alap arra, hogy deviánsnak minősítsük; ezt az alapot csupán a minősítők műveletei hozzák létre. Így azután pl. az elmebetegség valóban " mítosz"nak" vélhető. E túlzások ellenére bizonyos azonban, hogy az egyéni életút során kialakuló "deviáns karrier" menetébe feltétlenül belejátszanak a környezet és a társadalmi intézmények minősítő műveletei. Mindenekelőtt úgy, hogy azok beleépülhetnek az egyén én-képébe, társadalmi identitásába, s ezáltal megszilárdíthatják, tudatosan vállalttá tehetik deviáns magatartását. ("Igen, bűnöző vagyok, alkoholistá vagyok, mindenki annak is tart, s kinek mi köze hozzá!")

Így azután tovább bonyolítja a képet, hogy a deviánsnak minősített egyén olykor "meggyőződéssel" vállalja minősítését, mi több, egyenesen otthonosan érezheti magát egy-egy sajátos deviáns (bűnöző, alkoholista, csavargó) szubkultúrában, amely szubjektív élményei és tapasztalatai szintjén jól integrálja őt, és szilárd személyes kapcsolatok hálójába, antiszociális pseudo-közösségbe illeszti. Ez a szituáció rendkívül nagy ellenálló erőt tanúsíthat a deviáns viselkedés megváltoztatását célzó erőfeszítésekkel szemben, s alapja lehet a deviációs viselkedés irreverzibilis lezajlásának (visszaeső bűnöző, krónikus alkoholista).

Magyarországon a hetvenes évek második felétől kezdve mind élénkebben kezdték foglalkoztatni a közvéleményt a társadalmi és tudományos szerveket a deviáns jelenségek. Ennek fő oka az volt, hogy mind a deviáns viselkedés hagyományos, jelentős történelmi-kulturális előzményekkel rendelkező formái (pl. az öngyilkosság és az alkoholizmus), mindpedig bizonyos újszerű tények (pl. a kábítószer-fogyasztás és pótszerei) nyugtalanító növekedési tendenciákat mutattak. Bizonyos mértékig hasonló fejleményeket tapasztalhattunk a bűnözés dinamikájában is.

Az öngyilkosságok száma, amely hazánkban csakúgy, mint a volt osztrák-magyar monarchia államaiban (Ausztria, Csehszlovákia) egy évszázada mindig is magas volt, az 1950-es évek eleje óta megkétszereződött, s elérte a száz-ezer lakosra eső 45,6 értéket. Ezzel hazánk a nemzetközi statisztika élére került. A lakosságnak mintegy 5-7 százalékát súlyosan érinti az alkoholizmus. A bűnözés összetételében nőtt az erőszakos és a vagyon elleni bűncselekmények száma, valamint a fiatal- és a gyermekkorúak részese-dése. Nőtt azoknak a gyermekeknek és serdülőknek a száma is, akiket veszélyeztetett helyzetben lévőként tartanak nyilván az iskolák és a gyámhatóságok.

E tényekkel magyarázható, hogy az elmúlt években magasszintű megbízások nyomán sokoldalú kutatások és elemzések folytak Magyarországon a beilleszkedési zavarok társadalmi dinamikájáról, okairól és a korlátozásukat célzó átfogó tennivalókról, beleértve az intézményrendszer korszerűsítését is. Az alábbiakban e vizsgálódások egynémely eredményét és megállapítását vesszük szemügyre.

A vizsgálódások alapvető megállapítása abban foglalható össze, hogy a deviáns viselkedés létrejöttét csak genetikus szemlélettel, s egy átfogó szocializációs elmélet keretei között lehetséges magyarázni. A későbbi, immár megszilárdult deviációs viselkedés előzményei rendszerint visszanyúlnak a személyiségfejlődés korai szakaszaiba: a gyermek- és serdülőkorba.

Ezért beszélhetünk ún. "predeviáns szindrómáról", vagyis meghatározott tünetek (affektív viselkedésszervezés, iskolai magatartási zavarok, agresszív viselkedésformák, családi konfliktusok, korai antiszociális megnyilvánulások, alacsony intellektus és a tanulás elutasítása stb.) sajátos együtteséről, amely rendszerint a hasonló tüneteket mutató társas alakzatokba vezetik az egyént (antiszociális csoportok).

Ez a felismerés azért is fontos, mert jelzi, hogy a deviáció korlátozásának legfontosabb módja a korai megelőzés. Ennek pedig a család, az iskola és a közvetlen lakóterület a legfontosabb intézményei. Különösen fontos mielőbb egy olyan átfogó családgondozói hálózat kiépítése, amely képes arra, hogy az arra rászoruló családot mint egy-egy alkalmas alakzatot támogassa, és pedig minden lehetséges eszközzel (szociális segély, nevelési és mentális tanácsadás és gondozás, pszichiátriai támogatás, szükség esetén elvonókúra stb.).

Nem kevésbé fontos, hogy a társadalmi önsegély formái, maguknak az érintetteknek az aktivitása széleskörűen támogassa az állami intézmények tevékenységét (pl. anti-alkoholista klubok, a közművelődési intézmények klubjai, telefonszolgálatok, önkéntes gondozás, idősök támogatása). Mindehhez új típusú szakemberekre is szükség van: család-

gondozókra, szociális munkásokra (social worker), akiknek megfelelő képzést kell biztosítani.

A vizsgálódások rámutattak arra, hogy a különböző deviáns viselkedésmódok gyakorta különös együttjárásokat mutatnak. Emellett sokszor véletlenszerű tényezőkön múlik, hogy a személyiségfejlődés korai zavarai milyen konkrét deviációkban mutatkoznak meg a későbbiek során. Így pl. rendkívül szoros kapcsolat jellemző bűnözés és alkoholizmus (vagy a narkótikumok fogyasztása) között. Ugyancsak gyakori együttjárást mutat neurózis és öngyilkosság vagy neurózis, alkoholizmus és öngyilkosság. Máskor az öregkori elmagányosodással vagy valamely súlyos szomatikus betegséggel kapcsolódik össze az öngyilkosság vagy annak kísérlete. (Az adatok arra vallanak, hogy a befejezett, "sikeres" öngyilkosságok és kísérletek aránya: 1:5.) Egyebek között ezért is kíváncsi, hogy a különböző deviációs jelenségeket kezelő intézmények és szakemberek szorosan együttműködjenek, s ne az egyes megnyilvánulásokat, hanem a teljes személyiséget kezeljék és gondozzák. Nem ritkák az olyan családi konstellációk, amikor az apa alkoholista, az anya neurótikus, a gyerekek pedig a veszélyeztetettek nyilvántartásában szerepelnek. Ilyenkor a család minden tagjával más és más intézmény foglalkozik, magával a családdal azonban senki sem törődik. Ezért is oly fontos, hogy a megelőzés fő színterének a családot tekintsük.

Mindaz, amit eddig elmondottunk, egyúttal azt is sugallja, hogy a deviációs jelenségek minden országban - a történeti-kulturális hagyományoktól, a gazdasági-politikai viszonyoktól, s számos egyéb tényezőtől függően - sajátos konkrét arculatot mutatnak. Ezért - bármily fontos legyen is a nemzetközi tendenciák és tapasztalatok elemzése és hasznosítása - minden országnak a "maga deviációjával" kell megküzdenie.

Ehhez viszont az szükséges, hogy az érintett tudományok folyamatosan vizsgálják a fejleményeket, az új tendenciákat, s így eredményeikkel képesek legyenek hozzájárulni a cselekvési alternatívák kidolgozásához, az állami és társadalmi intézményrendszer fejlesztéséhez. Erre annál is inkább szükség van, mivel a deviáns jelenségek - olykor egymással összefonódva, olykor egymástól függetlenül vagy más társadalmi (pl. demográfiai, migrációs, gazdasági stb.) folyamatok által befolyásolva - meglehetősen nagy változékonyságot, sajátos ciklikus dinamizmust mutatnak.

Igy pl. a kriminalitás belső összetétele viszonylag gyorsan átalakulhat; más deviációk alakulásában gyakorta nehezen értelmezhető növekedési vagy csökkenési mikrociklusok rajzolódhatnak ki (pl. az öngyilkosságban), vagy jelentős regionális különbségek mutatkozhatnak. Ezek alaposabb megismerése hozzájárulhat mind a jelenségek társadalmi hátterének, okainak megvilágításához, mind pedig a társadalmi cselekvés hatékonyságának növeléséhez.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a deviációra vonatkozó statisztikai adatok egy bizonyos értelemben mindig "működési statisztikák", vagyis a jelenségek és a kezelésükre rendelt társadalmi intézmények sajátos interakcióját tükrözik. A neurózisok száma szükségképpen és mindig nagyobb, mint amit a kórházi betegforgalmi adatok tükröznek, hiszen az érintettek jelentős része feltehetően nem kerül kapcsolatba a megfelelő intézményekkel. Ugyanígy bizonytalanság tapasztalható az "alkoholista" és a "nagyivó" közti határ megvonásában, az öngyilkossági kísérletek egy részének "láthatóságában". Sok vita zajlik az ún. "látens bűnözés" kérdéseiről is, vagyis arról, hogy milyen mértékűre becsülhető azoknak a - jobbra kisebb jelentőségű - bűncselekményeknek a száma, amelyekről az illetékes szervek nem szereznek tudomást.

Mindabból az is következik, hogy a deviáns viselkedésnek mindig van egy olyan övezete, amely még mintegy belesimul, beleolvad a "normálisként" vagy csupán vitatottként számon tartott magatartásmódba, vagy pedig rejtett marad. Ez elméletileg és gyakorlatilag azért látszik fontosnak, mert a deviáció határozottabb, "keményebb" alakjai rendszerint ebből az övezetből lépnek elő és válnak láthatóvá.

A megelőzés viszont mindig sikeresebb lehet, ha a hibás fejlődés korai szakaszában siet az egyén segítségére. Köztudott, mennyivel nehezebb a visszaeső bűnöző, az idült alkoholista reszocializálása vagy a többszörösen öngyilkosságot megkísérelt egyén megsegítése, mint a deviáns karrier kezdeti, még kevésbé "látható" szakaszában történő beavatkozás. Ez viszont ismét csak a jelenségek szisztematikus és differenciált tanulmányozásának, folyamatos és árnyalt elemzésének a fontosságát húzza alá.

A témába vágó magyarországi kutatások az elmúlt években igen sokoldalúan igyekeztek áttekinteni a deviáció társadalmi-történeti, gazdasági és kulturális hátterét, tényezőit. E vizsgálódások során néhány tényező súlya különösen jelentősnek bizonyult. Ezek közül más összefüggésekben már többször említettük a történeti-kulturális hagyományok és a helyi kultúrában öröklődő viselkedési minták szerepét. Itt valóban gyakorta úgy fest a helyzet, amiként az ismert marxi mondás fejezi ki: "A holt fogva tartja az élő."

Emellett főként a társadalmi folyamatok két csoportja mutatott jelentős kapcsolatokat a deviációs jelenségekkel. Az egyik: a történeti időt tekintve rendkívül gyors, olykor szervesen belső migráció és mobilitás, s ezek következményei. A másik: a társadalom ún. halmozottan hátrányos helyzetben lévő rétegeinek léte.

Az elmúlt két-három évtizedben Magyarországon rendkívül heves s tendenciájukat tekintve pozitív társadalmi mozgások zajlottak le; a szocialista átalakulások menetében milliók élete billent ki a megszokott kerékvágásból. Alig két és fél évtized alatt egyharmadára csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. Rendkívül gyors urbanizációs folyamat ment végbe. Jellemző, hogy ma a 15 éven felüli magyar népesség 45 százaléka nem ott él, ahol született. Mindezt azonban bizonyos "árat" is fizetni kellett, amint hogy az alapjában és lényegükben véve pozitív társadalmi folyamatoknak, változásoknak is mindig vannak ellentmondásos, új feszültségeket gerjesztő oldalaik. Így pl. mintegy egy millióra tehető az ún. "ingázók" száma, akik családjuktól, lakóhelyüktől távol kényszerülnek munkát vállalni, s vagy munkásszállásokon élnek, vagy naponta többé vagy kevésbé hosszú ideig utaznak.

Mindez azzal járt, hogy az egyének társadalmi integrációja sok esetben meglazul; gyakran kerülnek anonim helyzetbe; családi viszonyaik zaklatottak; lakóterületükön sem kellően otthonosak; a társadalmi viselkedésszabályozás (pl. a közvélemény) hatásai kevésbé érik el őket. Ennek következtében igen gyakran fogékonyakká válnak a deviációs magatartásmódok (mindenek előtt az alkoholizmus) iránt.

Némileg általánosabban fogalmazva, e problémák mélyén az egyént közvetlenül magukba foglaló társas alakzatok (család, lakóhely, munkahely, baráti kör, rokonság stb.) állapotának kérdései húzódnak meg, és pedig mindenek előtt abból a szempontból, hogy mennyire képesek tagjaikat szervesen integrálni. Mindez mélyen érinti a szocialista demokratizmus általános fejlesztésének, valamint a szocialista életmód kollektivistikus vonásai erősítésének tenivalóit.

A magyar társadalom halmozottan hátrányos helyzetben lévő csoportjait bizonyos társadalmi hátrányok (alacsony szakmai kvalifikáció, rossz lakásviszonyok, csonka családi helyzet, betegség, alacsony jövedelem, nagy gyermeklétszám, alacsony iskolázottság stb.) együttes létezése és hatása jellemzi. Más esetekben (mint pl. a lakosság mintegy 3,5 százalékát kitevő cigánylakosság esetében) egy sajátos etnikai csoport gyökeres életformaváltásának és társadalmi integrációjának ellentmondásos folyamatai járhatnak együtt fokozott nehézségekkel. Ezek a helyzetek csökkenthetik az ellenállóerőt a deviációs viselkedésmódok "kihívásaival" és az általuk kínált lehetőségekkel szemben. Különösen súlyos helyzetek alakulhatnak ki akkor, ha e csoportok lokálisan is jól elkülöníthető, jobbára leromlott városi körzetekben koncentrálódnak.

Az elemzések természetesen a társadalmi valóság számos más oldalát és folyamatát is áttekintették abból a szempontból, hogy milyen pozitív, illetve negatív kapcsolatot mutatnak a deviációval. Így különös figyelemben részesültek a társadalom iskolázottsági színvonalának és az iskola tevékenységének kérdései, különösen abból a nézőpontból, hogy miképpen tud megbírkózni a számára "nehéz" gyerekekkel, s hogy mi lesz az iskolából - főleg a középfokú iskolákból - nem kis számban lemorzsolódott serdülők és ifjak sorsa. Elemzések születtek a szocialista társadalom viselkedésszabályozó rendszerei (jog, erkölcs, hagyományok stb.) állapotáról, fejlesztésük módjairól, de a társadalmi közhangulatok és közérzet, valamint közmorál tendenciáiról is.

A számos értékes eredmény és adat ellenére végül is azt mondhatjuk: bár minden korábbinál sokrétűbb képet sikerült alkotni a deviációs viselkedés hazai helyzetéről,

s annak okairól, valamint a tennivalókról, változatlanul igen sok megoldatlan kérdés vár további elemzésre, legyen szó akár a jelenségek társadalmi és egyéni genezisééről, akár a hatékony megelőzés és korrekció módszereiről.

Mindenképpen bizonyos azonban, hogy a szaktudományok egész sorának hozzájárulása nélkül valóságunk e nyugtalanító tényei nem ismerhetők meg maradéktalanul, s ami még fontosabb: nélkülük az eredményes társadalmi ellenszegülés vonalai sem dolgozhatók ki.

Irodalom

- Engels F.: A munkásosztály helyzete Angliában. MEM 2, Bp. 1954.
- Andorka R., Buda B., Cseh-Szombathy L.: A deviáns viselkedés szociológiája. Bp. 1974.
- Durkheim E.: Az öngyilkosság. Bp. 1967.
- Dubinyin N.P., Karpec I.I., Kudr Javcev V.N.: Genetyka, povegyenyije, otvetsztvennoszty. Moszkva 1982.
- Le Bon G.: Psychologie des foules. Paris, 1895.
- Loing R.: The divided self. Baltimor, 1965.
- Makarenko A.Sz.: Protiv sablona. Szocs., t. 6. Moszkva 1952.
- Merton R.K.: Social theory and social structure. Gelncoe Ill. 1968.
- Pataki F. (szerk.): A társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. 1-11. Bp. 1984.
- Sighele S.: La folla delinquente. Milano, 1895.
- Szasz Th.: Myth of mental illness. Foundations for a theory of personal conduct. London, 1962.
- Tarde G.: Les lois de l'imitation. Paris, 1899.

ELIDEGENEDÉS ÉS DEVIANCIÁK

Divatszavak? A huszadik század emberének létformája és életérzésének obligát kísérői? Filozófiai-pszichológiai-szociológiai fogalmakkal jól körülírható, társadalmi gyökerükig nyomonkövethető kategóriák? Nehéz a választ bármelyikre is leszűkítenünk, hisz a kérdések valamennyire tartalmazták az igazság egy részét, ha nem is teljes komplexitását.

Az utóbbi másfél-két évtizedben elsősorban a kultúra közvetítésével találkozhattunk az elidegenedés fogalmával. Olvashattuk a francia "nouveau roman" egy-egy alkotását, láthattuk a hasonló életérzést visszatükröző francia "új hullám" filmjeit. A filozófiában is sokkal inkább az egzisztencializmus, s ennek a magyar kultúrában fellelhető jobbára francia vonulata ismertette meg az érdeklődőket (többé-kevésbé homályosan) e fogalommal, miközben az irányzat gyökerei látszólag már a múltba veszttek. De a devianciáról is sokáig csak a kultúra közvetítésével nyertünk információt, míg bekövetkezett az ún. "deviancia-robbanás", e jelenségeknek sokszor egymással többszörösen összefonódóan ugrás-szerű növekedése, egyre aggasztóbb mértékűvé válása...

A Marx előtti elidegenedési fogalom megalkotása L. Feuerbach és Hegel nevéhez fűződik. F. Hegel "elidegenedésként (Entfremdung) jellemezte a konfliktus történelmi formáját, s ez azt jelenti, hogy az objektumok világa, amely

eredetileg az emberi munka és tudás terméke, függetlenné válik az embertől, s olyan erők irányítása alá kerül, amelyben az ember már nem ismer magára" - írja a fogalom gyökeréről H. Marcuse. F. Hegelnél az elidegenedés tehát a világszellem elgondolásainak valamiféle elidegenedett megvalósítása (pl. az emberi gondolatok, elképzelések tárggyá válása). Marx a hegeli koncepciót nemcsak idealista jellege miatt bírálja, de amiatt is, mert lényegében ez a fogalom inkább eltárgyasulást, mintsem valódi elidegenedést jelent. Maga a "tárggyá válás" pedig nem jelent feltétlenül valamiféle alacsonyabbrendűséget. Engels hasonlóan: mikor James Watt feltalálta a gőzmozdonyt, még nem is sejtette, hogy ezáltal egy világtörténelmi jelentőségű folyamatnak, az ipari forradalomnak elindítójává lett, amiben nyilvánvalóan az "eltárgyasulásnak" központi jelentősége volt.

Marx elidegenedés fogalma többértékű. Véleménye szerint a kapitalista termelési folyamat velejáróival (magántulajdon, munkamegosztás, specializálódás stb.) elidegenedés következik be

1/ a munkás és a munka terméke között.

2/ Ennek következtében megváltozik a munkásnak a munkatevékenységhez való viszonya is.

3/ Ez a két előbbi forma szükségszerűen maga után vonja az emberek egymástól való elidegenedése folyamatát is. (Gondoljunk Tóth Árpád szavaira: "Jaj az út, lélektől lélekig.")

A munka marxi értelemben "egzisztenciális" munka, olyan, ami kifejleszti az "ember egzisztenciális lényegét"; a munka az emberi önmegvalósítás alapja és lehetősége. /Vannak, akik a munkát egyértelműen az értéktermeléssel azonosítják és fordítva: levezetik ebből azt a

tételt is, hogy csak az emberi munka által termelt tárgy bir értékkel. Ezzel a szimplifikáló állásponttal szemben Marx nemcsak az értékes munka egzisztenciális jellegét hangoztatja (így nem minden munkát tart értékképzőnek), de azt is, hogy elméletben létezik nem emberi munkából keletkezett érték is, pl. természeti kincsek./ Ha viszont a kapitalista termelési viszonyokból adódó körülmények következtében a munka egzisztenciális jellege szűnik meg, a munka révén "az ember nem igenli lényegét, hanem tagadja... Nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkretesz. Ezért a munkás csak a munkán kívül érzi magát igazán magánál lévőnek, a munkában pedig magán kívül lévőnek. Otthon akkor van, amikor nem dolgozik, és amikor dolgozik, akkor nincs otthon. Munkája ennél fogva nem önkéntes, hanem kényszerű kényszer-munka. Ezért nem a szükséglet kielégítése, hanem csak esz-köz a rajta kívülálló szükségletek kielégítésére..."

Ennek a megváltozott tartalomnak nyilvánvalóan az lesz a következménye, hogy "az ember már csak állati funkcióiban, evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékeség stb. érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig állatinak. Az állati lesz emberivé, az emberi lesz állativá." - (A birtoklással mint az elidegenedés hatására vágyott valamiféle - modern szóval - "pótkielégülési formával" már Feuerbachnál találkozunk, ahol az érzékek a "birás érzékévé redukálódnak".)

Mit jelent az elidegenedés? "Azok az anyagok, amelyeknek az élet szolgálatában kellene állniok, uralkodni kezdenek annak tartalma fölött, és az ember tudatát teljesen hatalmukba kerítik az anyagi termelés viszonyai." Szinte profétikus gondolatoknak is tekinthetjük ezeket a szavakat, ha meggondoljuk, mit jelent napjainkra ez az

"emberak feletti uralom". Az ember felett már uralmat gyakorló tárgyak, anyagok legvégletesebb példájaként az atombombát szokták említeni, ami mintegy szimbolizálja mindazt a destruktív erőt, amit a rettentő "Gólemként az ember feje fölé tornyosuló, pusztító hatalommá növekvő "munkatermék" jelent. Ha más távlatokban is, de hasonló fenyegető az a megállapítás, amelyet a Római Klub tett, megalkotva a "nullanövekedés elméletét". Ez kifejezi, hogy a termelők fejlődésének egy fázisában már nem kívánatos a további növekedés, mivel az már önmaga ellen fordulna. Elsősorban a természeti kincsek visszafordíthatatlan hatású kizsákmányolása, de a világszerte egyre aggasztóbb méreteket öltő környezetszennyezés révén is. Mi hát ez, ha nem az anyagok uralma egykori gazdáik, a termelő ember felett?

A modern társadalomban "az ember annál szegényebb lesz, minél több gazdagságot termel, minél inkább növekszik termelése gazdaságban és hatalomban, annál olcsóbb áruvá lesz, minél több árút hoz létre. A dolgok világának elértékesedésével egyenes arányban nő az emberek világának elértéktelenedése." (Marx)

Más indíttatású az egzisztencialista filozófia elidegenedés fogalma, akkor is, ha voltak, akik bizonyos fokig megpróbálják összeegyeztetni a marxi kategóriákkal (A. Koestler, J.P.Sartre). Elsősorban az egzisztencializmus ateista irányzatának visszatérő életérzése a nietzschei "isten halála" gondolat. (Ugyanennek a gondolatnak más megfogalmazását adja Dosztojevszkij: "Ha nincs Isten, akkor mindent szabad.")

A nietzschei és a dosztojevszkiji szavak kifejezik az előre meghatározott lét-determináltság és a szabadság-választás dilemmájában vergődő ember magárahagyottságának,

s egyben "szabadságra kárhóztatottságának" eszméjét, aminek folytatását leginkább M.Heideggernél és J.P. Sartre-nál találjuk meg.

M. Heideggernél az "istentől magárahagyott" embert az öndetermináltság, a szabadság, de az ennek árnyoldalát jelentő idegenség és magárahagyottság is jellemzi. Az ember kötelékeiből nemcsak a társadalmi elvárásokat, társadalmi normákat áthágva, de korábbi önmagán is átlépve emelkedik ki - ez az "autentikus lét" fogalma.

/Érdeemes összevetni az "autentikus létre" képes ember fogalmát D.Riesman autonómia fogalmával, a riesmani autonóm emberek azok, akik képesek arra, hogy teljesítsék a társadalom normáit (ezzel szemben az ún. anomiások nem rendelkeznek ezzel a képességgel) -, de képesek arra is, hogy elutasítsák a társadalmi normákat. D. Riesman egyben jelzi a választóvonalat is a "képesnek lenni" kategóriájával azon egyének között, akiknél a deviáns magatartás valamiből következő, valami által determinált jelenség - leegyszerűsítéssel: pl. ilyen a pszichiátriai betegek kategóriája, és azok kategóriája, akik képesek a választásra, ezek élete vehet társadalmilag negatívan megítélt irányzékot (l. kriminalitás), de létezik olyan pozitív értelem-ben deviáns viselkedés is, amelynek nem deviáns voltát csak az utókor képes igazán elbírálni (l. Galilei)./

J.P.Sartre-nak nemcsak filozófiája, de irodalmi munkássága is kifejezi egzisztencialista eszmerendszerét. A szabadságra ítélt, a választásaival döntő s bűnét vállaló ember Az ördög és a jóistenben fejezi ki legszemléletesebben azt a gondolatot, ami a filozófia nyelvén sokkal szárazabbnak hangzana: "Csak én tudom magam feloldani, én, az ember."

Az embernek embertől való elidegenedése ugyancsak J.P.Sartre filozófiájában kap központi szerepet: ismét egy nietzschei gondolat idéződik fel bennünk, a pesszimizmus, szinte mizantropnak hangzó gondolat. "Minden közösség lealacsonyít" (F.Nietzsche) csendül vissza J.P.Sartre gondolataiban: "A pokol - a többiek."

A marxizmust egzisztencialista filozófiájával összekötni igyekvő J.P. Sartre egyik gondolatában közelkerül a marxista felfogáshoz: E.R. Schultz az atombombáról mint az elidegenedés legvégletesebb formájáról beszél, Sartre pedig "az atombomba örvévé lett társadalom" felelősségéről, amelynek szinte naponta újra és újra döntenie kell továbbélni akarásáról.

Bár az egzisztencialista filozófia nagyon plasztikusan fejezi ki az elidegenedésnek - elsősorban az emberek közötti elidegenedésnek jelenségét, egészében véve azonban hatása más, mint az eredeti marxi gondolaté. Úgy összegezhethetjük, hogy míg a marxizmus elidegenedés fogalma inkább mozgósít és aktivitásra serkent, addig az egzisztencializmus, sok eredeti és helytálló részgondolata ellenére is, inkább visszahúzódnásra, rezignációra, passzívitásra készítet.

Mit nevezünk devianciának és mi az a gondolatsor, ami e két, látszólag egymástól távolieső filozófiai és szociológiai kategória között logikai hidat képez?

A deviancia kifejezés már magában hordja jelentését: az elhajlást, eltérést; pontosabban a társadalmi normarendszerektől való eltérést jelenti. A normákat több szempontból osztályozhatjuk:

a/ A statisztikai norma valamely tulajdonságnak, képességnek, elvárásnak a lakosságon belüli statisztikai

megoszlásán alapszik, lefutása a Gauss-görbéhez hasonló. Statisztikai normaképzés szempontjából nagy többségben vannak az "átlagost" képviselő egyedek, s kisebb arányban az átlag alattiak és felettiak, legyen szó testmagasságról, a lakosság testi edzettségi szintjéről, intelligenciájáról vagy az adófizetés időpontjáról. Az intelligenciaszint meghatározásánál sem tekinthető tökéletesnek a statisztikai normaképzés. K.Jaspers annak alapján, hogy az emberiség nagy része az igen alacsony intelligencia-övezetbe tartozik, "fiziológias gyengeelmélyűségről" beszél. J.Page megkísérelte kiküszöbölni a statisztikai normatívizmusban rejlő ellentmondásokat, s értékfogalmat csempész a statisztikai megközelítésbe. Abból a meggondolásból kiindulva, hogy elhajlás a normákról két irányban is lehetséges, beszél:

1/ ideálnormáról és

2/ pszichiátriai példánál maradva: pszichopatológiai normáról.

b/ A funkcionális norma nem valamiféle elképzelt ideálisból indul ki, hanem a megfelelő, átlagos funkciót biztosítóból.

1/ Ezen belül is lehet valaki ideálnormát jelentő (gondoljunk pl. az élsportoló szív működésére, vagy gondoljunk arra az erkölcsileg-jogilag "makulátlan" egyénre, aki életében nem parkol tilosban és/vagy egyetlen napot sem kérik a lakbérfizetéssel).

2/ A széles átlag nyilvánvalóan nem ezt képviseli, ugyanakkor magatartása még nem jelent negatív irányba való elhajlást. Élettani-orvosi hasonlatnál maradva: szemben az élsportoló kiváló edzettségi szintjével és szívének teljesítőképességével, az átlagos ember életmódjának, alkatának, életkorának megfelelő szív működés jelenti a reálnormát.

A funkcionális és a statisztikai norma is sajátos keveredést mutat. Lehet valaki az intelligencia-vizsgálatok alapján a gyengeelméjűség kategóriájába sorolható (a bűncselekmény kapcsán így elvileg korlátozottan beszámítható), azonban elképzelhető, hogy az illetőnek megvan a "józan paraszti esze". Így elkövethet olyan fondorlatos bűncselekményt is, amit az amerikai szociológia "fehérgaléros" bűncselekménynek nevez, épp amiatt, mert kivitelezése megfelelő intelligenciát, jártasságot, iskolázottságot tételez fel (pl. csalást, szélhámosságot). A bűncselekményben előforduló ilyenféle sajátossággal találkozhatunk gyakran cigány bűnözőknél, akiknek a "verbális intelligenciája" - ami az iskolában tanult, lexikális ismereteket, általános tájékozottságot mér - lehet kivételesen alacsony, ugyanakkor ezt sokszor igen jó, életszerű, gyakorlatias ismeretekkel képesek pótolni. Ez az ellentmondás természetesen arra is utal, hogy jelenlegi pszichológiai mérőmódszereink meglehetősen nagy hibahatárral dolgoznak: nem veszik figyelembe az intelligencia meghatározásánál a nem-lexikális ismereteken alapuló gyakorlatiaságot, vagy az etnikai sajátosságokat. Így tehát összeütkezésbe kerülhet a statisztikai és funkcionális norma: aki a statisztikai norma szerint negatív irányban hajlik el, még képes lehet a funkcionális norma szerint átlagost produkálni.

c/ A társadalmi normasértések szempontjából legfontosabb normatípus az értéknorma. Nyilvánvalóan az előbbi két normatípusban is szerepet kapnak társadalomtól és kortól függő változók, de különösen nagy szerepet játszik a történelmi kor, a "korszellem", a kultúra, a társadalmi helyzet az értéknorma kialakításában. Ha a bűnözés példájánál maradunk: mi magunk is tanúi lehetünk, hogy bizonyos cselekmények egy korlátozott időtartam alatt is "kriminálizálódnak", bűncselekménynek minősülnek, míg más esetben

dekriminalizálódnak, elvesztik bűncselekmény jellegüket. (Vagy pedig más megítélési kategóriákba csúsznak át, elég ha az "autólopás" jogi megítélésének elmúlt évtizedekbeli változásaira gondolunk.)

Ugyancsak a kriminalitással kapcsolatos a prostitúció kérdése is. Rendkívül nagyot változott megítélése, attól kezdve, hogy az ókorban templomi környezetben lezajló, rituális, szakrális színezetű prostitualizálódás a középkor és újkor toltranciájának és intoleranciájának legkülönbözőbb fokozatain át eljutott abba a fázisba napjainkig, ahol a történelem során tanúsított valamennyi megítélési mód egyszerre él. Ahol a hivatalos elfogadástól a leplezett eltéréseken át még egy-egy különleges szektán belül a rituális jelleggel is találkozhatunk.

Hasonlóan sajátos az öngyilkosság jelenségének megítélése is. Eltérő társadalmak, különféle történelmi korszakok nagy eltéréseket mutattak a szuicídium jelenségének meg-, illetve elítélésében. Írásbeli emlékeink a Biblia óta vannak öngyilkosságról (az egyik legnevezetesebb Júdás lelkiismeretfurdalás miatti öngyilkossága). A közhiedelemmel ellentétben maga az egyház évszázadokon át semleges az öngyilkosság megítélésében, csak a bragai zsinaton minősítik a szuicídiumot bűnné. Angliában 1961-ig büntették az öngyilkosságot megkísérelteket; vannak olyan USA-tagállamok, ahol - elvileg - büntetik a sikertelen öngyilkosságot, azonban gyakorlatilag nem igen kerül sor ennek végrehajtására. - Hazánkban - mint köztudott - hosszú időn át érvényesült a hivatalos, elítélő egyházi hatás: az öngyilkosságot elkövetetteket a bűnözőkkel együtt temették el (pl. temetőárokba, várfalakon kívül). Saját vizsgálataink szerint az öngyilkosságot megkísérlőket általában jelenleg is negatív beállítódás sújtja verbálisan. Ám de az öngyilkossági

halálozásban betöltött első helyünk a világon azt mutatja, hogy a szóbeli előítéletesség az öngyilkosságnak mint problémamegoldó módszernek nonverbális (=nem szóbeli, hanem a magatartásban megnyilvánuló) elfogadásával párosul. Az öngyilkosság kultúrától függő mivoltára példa, hogy voltak a történelemben olyan közösségek, amelyek bizonyos esetekben normaként az öngyilkosságot követelték meg. Ismert a szamurájok becsület-kívánta öngyilkossági formája, a harakiri, de ismert az is, hogy az indiai özvegyektől hosszú időn át megkövetelték az "önkéntes" tűzhalált. Már a magyar történelem területén járunk, amikor a török szultán küldte selyemzsinórra emlékeztetünk, vagy egy-egy szubkultúra morális követelményrendszere-szabta öndestruktív megoldásaikra legyen az az Osztrák-Magyar Monarchia tisztjeinek löfegveres öngyilkossága, vagy a teherbeesett családányok gyufalé ivása, vagy kútba ugrása...

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül e példák nyomán a normasértések megítélésének két sarkpontját:

1. a kulturális relativizmust (Benedict),
2. a társadalmi normasértések, a deviáns viselkedés ún. minősítési elméletét (labeling, amit magyarra címkézés-sel is szoktunk fordítani).

ed. 1. Mit értünk kulturális relativizmus alatt?

A fenti példák bizonyítják, hogy a magatartás megítélése koroktól és kultúráktól függően jelentősen eltér. Benedict úgy fogalmaz, hogy amit az egyik társadalom kórosnak ítél, azt teljesen normálisnak tarthatja a másik. Ha jelenség szinten mozgunk, kétségtelenül jelentős szerepe lehet ezen faktoroknak, akár még egy-egy pszichiátriai betegség betegségként vagy normális magatartásként történő megítélésében is. Ezen kulturális eltérések a deviáns jelenségektől függetlenül is adódtak, ami kitűnik egy nápolyi halaskofa,

egy buddhista szerzetes vagy hazai viszonylatban egy szófukar alföldi parasztember és egy józsefvárosi vagány beszédét, magatartását, gesztusait, mimikáját tekintő összehasonlításnál.

De eltérnek olyan egyszerű, hétköznapi magatartásmódoknál is, mint a kommunikáció, az emberi találkozás és viselkedési kultúra formái. Bizonyos nyugati és keleti kultúrák normáikban, elvárásaikban, attitűdjeikben számos jelentős eltérést mutatnak. Egyes kultúrák egyik legdöntőbb követelménye (ebben nyilvánvalóan a teljesítmény-orientáltság is belejátszik) a pontosság. "A pontosság a királyok udvariassága" - tér vissza a hasonló tartalmú mondas több nyelvben -, a forró égővi, trópusi mentalitás nem függ ennyire az idő sodrától, a pontatlanság nem tartozik a "normasértések" közé.

A nyugati ember évszázadok óta nagyra tartja az anyagi előrehaladást; a pénz bővületében él, ami sokszor a takarékosagra törekvéssel párosul. A keletieknél - lehet mondani - az anyagiak csupán háttérként, feltételként szolgálnak ahhoz, hogy az emberek társadalmi-társasági életet élhessenek...

Memcsak ilyen hétköznapi magatartásminták térnek el jelentősen, de eltérnek azok a pszichés reakciók is, amelyek a különböző kultúrákban élők ugyanarra az eseményre adnak.

A nyugati világban az elmúlt évszázad óta a halál jellegzetesen tabu-téma lett, a halál a perifériára szorult. Sokakban vált ki - az emberek legtöbbszörében meglévő halálfélelem mellett - a meghalás aktusának elembertelesenedése, elszemélytelenedése, elgépiesedése borzalmat és

riadalmat. - A keleti kultúrák sokkal természetesebben tartják az élet velejárójaként a halált (igaz, hogy ez sok esetben vallásukból is fakad). Ebből is adódik az az eltérés, hogy míg a nyugati embernek egy haláleset során általában önmagának kell megbírkóznia a halál okozta lelki reakciókkal, addig a keleti kultúrák nagy részénél az ismerősök, a rokonság, a kiterjedt család közös (néha hetekig tartó) gyászolása segíti át a hozzátartozóját elvesztőt e kritikus állapotban. Ebből adódnak az eltérések is- míg számunkra szokatlan a keleti ember túlzott gyászkitörése, ennek végletessége lehet kóros is, a nyugati ember számára visszafojtott, fel nem dolgozott, le nem reagált gyászreakciója okoz sokszor évekig tartó súlyos lelki problémákat, s az érzelmek "normális" mértékű elfojtása is betegesnek tűnik a keletiek számára.

Felvetődhet az is, hogy léteznek-e "örök" erkölcsi értékrendek, vagy mennyiben idő- és kultúrafüggőek ezek? A legtöbben hajlanak arra, hogy egy örök, az emberi tudatban szinte ab ovo meglévő erkölcsi parancsnak fogják fel a mózesi kőtáblák "Ne ölj!" tételét. Ha azonban meggondoljuk, hogy hány és hány kultúra relativizálja az emberi életet, hány olyan szituáció adódik, amelyen az ölés nem számít normasértésnek, erősen megkérdőjelezhetjük e morális követelmény társadalomtól és kultúrától független voltát.

ad. 2. Mi a címkézési, minősítési elmélet? Az elmélet az elmúlt másfél-két évtizedben jelentős karriert futott be világszerte. Eredeti koncepciója szerint (Scheff) a magatartás minimális eltéréseit címkézi a társadalom, s a minősítési aktus az, ami végsősoron kiváltja magát a devianciát, deviánssá teszi az egyént.

A minősítési, "címkézési"-labeling elmélet (s képviselői: Scheff, Becker, Cooper, Laing, Szasz stb.) azt vallja, hogy nem a kismértékű, ún. elsődleges (primer) deviancia a lényeges egy-egy stigmatizációs folyamatban, beteg-karrier kialakulásában, hanem a minősítés aktusa. Az ezt követő ún. másodlagos deviancia a fordulópont, ez utóbbi létrejöttében magának a címkézésnek, minősítésnek van döntő szerepe. Ennek az elméletnek az a hiányossága, hogy figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az általa alábecsült primer deviancia objektív tény, mely fennálló elváltozást takar. Ha egy tradicionális közösség, ismeretei hiányában vagy toleranciája magas foka miatt egy-egy kóros jelenséget nem is tart annak, attól még annak kórossága - orvosi értelemben - megvan. Ahhoz hasonlíthatjuk, hogy ha egy társadalomban, az ismeretek adott szintjén nem is tartottak egy bizonyos állapotot, pl. cukorbetegségnek vagy ráknak, mivel abban az időszakban még semmiféle ismerettel nem rendelkeztek ezekről a betegségekről, az nem jelenti azt, hogy ne lett volna a régebbi korokban is rák- vagy cukorbetegség. Így a korábbiakban említett "kulturális relativizmus" bizonyos értelemben helytálló, bizonyos értelemben kétségszű. Már az előzőekben utaltunk arra, hogy az Egészségügyi Világszervezet vizsgálata szerint a nem-nyugati kultúrákban (egyes afrikai országok, Ceylon stb.) ugyanolyan arányban fordultak elő elmebetegségek, mint a nyugatiakban, legfeljebb nem tartják ott elmebetegségnek ezeket az állapotokat. Ez egyáltalán nem kérdőjelezi meg létüket, de az is tény, hogy a nem elmebetegeknek címkézett egyén könnyebben gyógyul, jobban visszailleszkedik a közösségbe, a mi terminológiánkkal: könnyebben rehabilitálódik.

Melyek azok a jelenségek, amelyeket a deviancia kategóriába sorolhatunk? A hagyományos, elsősorban angolszász-amerikai eredetű szociológiai irodalom (s a hasonló fel-

osztást követő magyar nyelvű tanulmánygyűjtemény is: Andorka, R.-Buda, B.-Cseh-Szombathy, L.: "A deviáns viselkedés szociológiája") a kriminalitást, az alkoholizmust, a kábítószer-fogyasztást, az öngyilkosságot és bizonyos mentális, pszichiátriai betegségeket sorol ide. Ez a felfogás érthetővé teszi, hogy miért kerülhettek annyira előtérbe a pszichiátriai-kritikai felfogások (l. minősítési elmélet és antipszichiátria, amelyről magyarul a fenti tanulmánygyűjteményben is olvashatunk: Thomas Szasz, illetve Jankowsky: Pszichiátria és humánus c. magyarul megjelent könyvében). A felfogás egy kategóriába fogja össze a tudatos bűncselekményt végrehajtó egyént a krízisállapotban lévő, öngyilkosságot megkísérelt személlyel vagy a viselkedéséért (még a bírói joggyakorlat szerint) sem felelős elmebeteggel. Holott Merton, akinek anómia elmélete (ami ugyancsak megjelent magyarul is) ma már a szociológiai irodalom klasszikus műve, felhívja a figyelmet a deviancia és a pszichiátriai anomáliák nem teljesen azonos voltára! De visszaidézhetjük Riesman felfogását is: gondoljunk ismét az autonóm emberre, aki tud választani a jó és rossz között, és az anomiásra, akinek választási lehetőségei korlátozottak. Saját véleményünk szerint (Temesváry B., Szilárd J.) más kategória a választani tudó, tetteért felelős, bűncselekményt elkövető egyén (megemlítve azt is, hogy természetesen vannak bűncselekmények, amelyek elkövetője beszámíthatóságában korlátozott, beteg ember, de sokkal kisebb arányban fordul elő, mint ahogy azt az "elmebetegtől" félő köznapis ember feltételezi), és más kategória a betegsége által megszabott sorsú, téveszméi, hallucinációi által irányított elmebeteg. Nem tartozik témánkhoz a címkézési elmélet és a pszichiátriai betegség-elméletek számos útvesztője és vitatott kérdése; csak a devianciaelmélet szempontjából tartottuk lényegesnek megemlíteni ezt a néhány vitatott kérdést.

Milyen összefüggést mutathatunk ki az elidegenedés és a devianciák létrejötte között? Ennek megítélésében, ha nem is fogadjuk el azt, hogy homogén szociológiai kategóriáról lenne szó, gyakorlati okokból megmaradunk a hagyományos szociológiai felosztásnál, s az előbbi értelemben használjuk a deviancia fogalmát. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a pszichiátriai betegségek kialakulása sokkal összetettebb biológiai-pszichés és szociológiai tényezők által komplexen meghatározott jelenség, így amikor devianciáról beszélünk, akkor legkevesbé a súlyos pszichiátriai betegségeket értjük ez alatt: elsősorban azokra a jelenségekre gondolunk, amelyek kialakulásában a társadalmi közérzetnek, az emberek egymáshoz való viszonyának, az elidegenedésnek releváns hatása lehet (kriminalitás, narkomániák, alkoholizmus, öngyilkosság és a pszichiátriai betegségek közül a neurózisok).

1/ Világszerte uralkodó jelenséggé vált a szorongás, aminek elsődleges okát abban látjuk, hogy az emberiség az "atombomba fenyegetettségének" korszakában él. Ezt bizonyos szubkultúrákban meg is fogalmazták: nyugat-európai szociológiai és pszichológiai vizsgálatok folytak a punkok és narkománok között, akik azt mondták, hogy semmi más kiutat nem látnak abban a korban, amikor az emberiség bármikor megsemmisítheti önmagát. - Hazai körülmények között a "csövesek" és a szipózók fogalmazzák meg nem egyszer hasonlóan életérzésüket, azt, ami mögött gyakran saját családi körülményeiken túlmenőleg éreznek szorongást, nagyfokú reménytelenséget, kilátástalanságot és veszélyeztetettséget.

2/ Az ember embertől való elidegenülése elönytelenül befolyásolja az emberi kapcsolatokat, meggyengíti azokat a mentálhigiénés védekező mechanizmusokat (elsősorban a tradíciók, emberi közösségek összetartó ereje), amelyek pro-
tektíven hathatnának korunkban.

3/ Az elidegenedés egyik formája (de egyben oka is) a hagyományos családstruktúra felbomlása, a minimális létszámúvá redukálódott, egymás felé normát közvetíteni nem tudó, kohéziójában meggyengült "mag-család".

4/ Ellentmondások a női-anyai szerep körül világszerre vannak. A nők tömeges munkábaállásával csökkent az anyagi, háziasszonyi szerep presztízse, ami pszichés értelemben negatívan hat magára a nőre (ellentmondásos érzések, büntudat, inszufficiencia-érzése, neurotizálódás), de az anya-gyermek kapcsolatot is előnytelenül befolyásolja.

5/ A "mag-család" kialakulásával csökken a család normaképző és stabilizáló ereje; külföldi vizsgálatok szerint minél kisebb létszámú egy család, annál kevésbé képes stabil erkölcsi normákat közvetíteni a felnövőkvő gyermekek felé, s ez lehetőséget nyújt a deviancia kialakulására.

6/ Hazánkban köztudottan kevés a szó szoros értelmében vett szabadidő: a második gazdaságban való (részben kényszerű, részben önként vállalt) részvétel erősen leszűkíti a szabadidő lehetőségét. Ehhez hozzájárul az is, hogy a szabadidő eltöltésének nincsenek olyan hagyományai nálunk, mint számos más országban, kultúrában. Külföldi szerzők is ellentmondásosnak ítélik meg a szabadidő jelentőségét az ember mentalhygiénéjének szempontjából, az elidegenedés csökkentésében. K.Ochrendorf a szabadidő növekedésében potenciálisan az emberi szabadság kiteljesedésének lehetőségét látja. Andersch sokkal pesszimistábban ítéli meg a szabadidőt, kétségbevonván annak értelmes eltöltését: az emberek "egymástól elválasztott odúikban rámerecnék a képernyőre" - írja.

7/ Az elidegenedés-érzés és a devianciák között egyik legfontosabb összekötőkapcsot a normarendszereknek az az

instabilitása, nagyfokú változása jelenti, ami nemcsak akkor ténik szembe, ha az elmúlt ötven év magyar történelmének eseményeit, társadalmi változásait, a régi normák elvetését és az újak születését vesszük figyelembe. Ám vilátszerte az egyik legfontosabb probléma, hogy a huszadik század felgyorsult fejlődése, történelmi színváltozásai, az információ-robbanás olyan változásokat eredményezett Földünkön, hogy nem túlzás kijelenteni: korunkban szinte a történelem folyamán meglévő valamennyi normarendszer egyszerre perzisztál és funkcionál. Napjainkban éppúgy érvényesülnek egyes primitív néptörzsek életében a késő kőkorszaki normák, mint ahogy a merev iszlám törvények, a feudalizmus, a tőkés társadalom eszmévilága vagy a szocializmus építésének morális rendszere.

Ha ennyi egymásnak ellentmondó eszmerendszer él és érvényesül világszerte és épp az említett tömegkommunikációs hatás és információáramlat következtében, befolyásuk nyilvánvalóan nem korlátozódik egy-egy körülírt területre.

Érdeemes felidézni Peters és Watersmann gondolatait ("A siker nyomában") arról, hogy néhány jelentős eredményt felmutató tőkés vállalat milyen szempontok érvényesítésének köszönheti sikereit.

1/ Elsődlegességet élvez a cselekvés: tág teret adnak a kezdeményezésnek.

2/ Szoros kapcsolatot alakítanak ki a vevőkkel (figyelembe veszik érdekeiket).

3/ Központi kérdés az önállóság és a vállalkozó szellem (támogatják a tehetségeket).

4/ Az elidegenedés-érzés csökkentése szempontjából talán leglényegesebb alapelvnek azt tarthatjuk, hogy a termelékenységénél figyelembe veszik az emberi tényezőt, a munkavállalókban az "ötletek potenciális tárházát" látják.

Egyéb normarendszereikben pl. az élő értékrendszerek, az önállóság és a vállalkozó szellem érvényesítése mellett néhány központi norma szigorú betartásával is igyekeznek érvényre juttatni szándékukat. A vállalati érdekek képviselője mellett kialakítják azt az érzést a dolgozóknál, hogy személy szerint fontos szerepet játszanak egy-egy vállalat életében. Nem csupán pótolható csavarai, helyettesíthető elemei a termelési mechanizmusnak, hanem olyan egyedi és fontos részei, amelyek elengedhetetlenül szükségesek ahhoz, hogy az egész termelés zökkenőmentesen folyjék.

Ismét végigtekintve gondolatmenetünkön, miszerint az elidegenedés, amely mint minden osztálytársadalomban, körünkben is érvényesül a munkáját nem örömmel végző emberben a pótolhatóság, feleslegesség, a "kényszermunka"-érzést kiváltva, következményesen elősegítve az embernek embertől való elidegenedését, mintegy talajt teremt a szaporodó deviáns jelenségek számára. Ezért fontos végiggondolnunk a sikeres vállalatok példáját, amelyeknek az egyik legfőbb tanúsága, hogy mindenkinben meg kell teremteni a neki legmegfelelőbb munkakörrel, a legtöbb sikerélményt lehetővé tevő alkalmazással és kreativitásának érvényesítésével azt az örömet, ami a munkát ismét egzisztenciális munkává teheti.

Balogh Tibor:

AZ ELTÉRŐ ÉRTÉKEK ELFOGADÁSA NYOMÁN KIALAKULÓ DEVIANCIÁRÓL

I. A deviáns magatartás/teljesítmény olyan megnyilvánulása valamely személyiségnek (kis-, illetve nagycsoportnak), amely normaszegő. Nem tesz eleget tehát ténylegesen vagy formálisan létrehozott és nyilvánossá tett szabályoknak, előírásoknak, elvárásoknak.

Bármennyire tágasnak tűnik is iménti definíciónk, valamennyi devianciatípus közös törvényszerűségeit keresve kiindulásként mindössze ennyit mondhatunk. Számolnunk kell természetesen azzal, meghatározásunk önmagában nem informál arról: a normától, az előírásszerűtől való eltérést feltétlenül negatívnak tartjuk-e?

Ahhoz, hogy iménti kérdésünk eldönthető legyen, célszerű szemügyre vennünk

a/ a deviancia és a társadalmi probléma,

b/ a deviancia és az originalitás viszonyrendszerét.

a/ Vajon ekvivalens-e a deviancia és a társadalmi probléma? A társadalmi probléma jellemzését illetően Marton álláspontját fogadjuk el. Merton szerint nem azt kell társadalmi problémaként kategorizálnunk, ami valóságosan káros vagy veszélyes a társadalom számára, netán annak betegségére utal, zavarát fejezi ki, hanem azt, amit a társadalom tagjai ilyennek (tehát társadalmi problémának)

tekintenek. Osztjuk Andorka Rudolf és Buda Béla nézetét a mertoni társadalmi probléma-interpretációról. "Ebből az következik, hogy a társadalom tagjai vagy a társadalom egy része problematikusnak tekinthet olyan jelenséget, amely korántsem patológiás, diszfunkcionális, hanem éppen ellenkezőleg: a haladást szolgálja, és hogy különböző társadalmakban vagy egy társadalom különböző rétegeiben más jelenségeket tarthatnak problematikusnak." (Vö.: "A deviáns viselkedés szociológiája" Gondolat, 8p. 1974. 23 p.

Elfogadjuk Merton magyarázatát; álláspontunk az, hogy ami deviáns, az nem feltétlenül faktuális vonása a társadalmi létnek, - deviánsnak fogadjunk el olyan képződményeket is, amelyek létüket tekintve nem mondhatók ugyan feltétlenül pejoratívan rendhagyónak, normaszegőnek, a társadalmi megítélés azonban ilyenekként tekint rájuk, s esetleg szankcionálni is próbálja elkövetőit-létrehozóit. Véleményünk szerint olyan társadalmi probléma a deviancia, amely szisztematikus és aránylag hosszú távon realizálódó eltérés a normától (normálistól), az átlagostól, a szokványostól, a konvencionálistól.

Az iménti magyarázat - a mertoni értelmében - társadalmi problémának hajlandó elfogadni a devianciát, nyilatkozva ezáltal arról is: pozitív eltéréseket is devianciaként könyvelhetünk el.

b/ Az előzőleg kinyilvánított mentalitás komoly dilemmákhoz vezethet el. E dilemmák feltárását kezdjük a deviancia és az originalitás relációjának a bemutatásával. (Ez értelemszerűen fontos, ha egyszer bejelentjük: pozitív devianciákat is elismerünk.)

A szociálpszichológia bizonyos deviancia-vizsgálatai fölvetették annak lehetőségét, hogy az átlagostól eltérő eredetiség (originalitás) is egyfajta devianciaként ítéltetik meg a társadalom többsége által. Mugny-ék 1985-ben publikált vizsgálata arra volt kíváncsi: igazolható-e ez a feltételezés? 97 lány és 88 fiú volt vizsgálati alanyuk (valamennyien 15 évesek, tanuló, s Svájc franciá-lakta részén élnek). (Vö.: Stamos Papastamou et Gabriel Mugny: "Effets de la psychologisation sur l'influence minoritaire dans des contextes d'originalite et de deviance." Cahiers de Psychologie Cognitive, 1985. 5. 43-63 pp.)

Mugnyék elemzése három faktor segítségével modellálta a deviancia és az originalitás megítélésének a saját-szerűségeit.

A 2. faktor a deviáns, illetve originális személyiség stílusjegyeinek a leírása. A vizsgálati alanyok szerint e szempontból nincs karakterisztikus különbség azok között, akiket deviánsnak, illetve originálisnak tekintünk. Mindkét típusra a pszichés egyensúlytalanság vállalása, az ambíciózusság bizonyos tünetei, a nyitott szelleműség, a hivatalos elkötelezettségtől való tartózkodás jellemző.

Nincs lényeges különbség a 3. faktort tekintve sem: ez - jellegzetes francia nomenklatúra - a baloldali intellektus megléte, illetve hiánya. A megkérdezett tanulók zöme azt válaszolta: az originális személyekre kevésbé illik ugyan a baloldali intellektusú minősítés, mint a deviánsck-ra, de a két típus között igazi távolságot e szempontból sem tételvezhetünk.

Véleményünk szerint ezek után érdekes igazán az, hogy az 1. faktort tekintve konstatálhatunk csak differenciát: az elutasítás, illetve elfogadás dimenzióban. A meginterjúvoltak egyetértettek abban, hogy a deviáns és az originális személyiségek egyformán kisebbségben vannak -, előbbieket azonban elutasítóan, utóbbiakat viszont elfogadóan értékelték.

Számunkra ez a röviden összefoglalt tanulmány azt példázza: minősítéseiket tekintve hajlamosak a megkérdezettek arra, hogy a deviáns kisebbség ne pusztán pejoratív jelzőket kapjon, feltűnő ugyanakkor, hogy ha különválasztjuk a deviánsok és az originálisok csoportjait, az alkotóképesség, a kreativitás nyilvánvalóan az utóbbiak kiváltsága lesz, s elfogadásukat éppen e tulajdonság megléte indokolja.

Úgy véljük: Mugnyék eredményei mindazonáltal nem teszik elfogadhatatlanná azt, hogy a pozitív devianciát is elismerjük, s ezt egy originális, kreatív kisebbség adekvát minősítéseként -, olyan kisebbség minősítéseként érezzük megfelelőnek, amelynek individuuma elvekhez ragaszkodva, szisztematikusan és aránylag hosszú távon társadalmi problémaként válnak renchagyóvá a társadalmi többség ítélete alapján.

A továbbiakban a pozitív devianciával kívánunk foglalkozni, két szempontból:

1. az originalitás és a pozitív deviancia és
2. a konzisztens elviség és a pozitív deviancia

II. Az originalitás, mint az átlag szükségszerű megelőzése

Az originalitás esetenkénti kedvezőtlen megítélése - s ezáltal a deviáns minősítés alkalmazása - a pozitív

deviancia főként a művészetek és a tudományok területén szembeötlő. A művészek és a tudósok olyakor valóban "korán jött", "előreszaladó" személyiségek, akiknek bizonyos esetekben csak az értéket létrehozó (s e szempontból ténylegesen értékesként elismert) tevékenységet kísérő megnyilvánulásai tolerálhatóak kevésbé az átlag által. Ennek a típusnak eklatáns példája lehet a Latinovits-jelenség. Latinovitsnak elsősorban nem színészi nagyságát, hanem mindennapi emberi gesztusait tartották sokan deviánsnak -, ezáltal persze nehezítve téve művészi útkeresését is, amely többek között talán ezért is vezethette őt megannyi konfliktushoz.

Előfordulhat az is, hogy maga az értéklétrehozás (vagy bizonyos aktusai) tűnik - legalábbis átmenetileg - meghökkentőnek, netán elfogadhatatlannak. Gondoljunk pl. Mozart "Don Juan"-jára: e Mozart-mű befejező része, a kormányszó színrevitele olyan hangnemi megjelenítést kap, melyet a korabeli nézők-hallgatók nem fogadtak épp üdvözléssel.

S jöllehet, tudunk Goethe vagy Arany típusú alkotókról, akiknek szakmai s széles körű, hivatalos és népszerűséget előidéző elismerés egyaránt megadatott már saját korukban, nem kevésbé általános az ellenkező reagálás sem. Joggal írhatta József Attila "Egy költőre" című versében.

"Téged szeretnek: könnyen értenek,
nem kérdezed, ha félni kell, hogy félj-e;
én túlmagasra vettem magamat
s nehéz vagyok, azért süllyedem mélyre."

Különösen kényes a helyzet akkor, ha olyan alkotók-ra gondolunk, akiknek életműve (vagy életművük jelentékeny része) közvetlen ideológiai tartalmakkal is bír. Idézzük csak fel itt Németh László minőség-eszméjét. Német Lászlót, aki a kisebbségben-maradást elkerülhetetlen reagálásnak véli egy kiüresedő politikai éra tömegemberré váló individuuma között. (Rá ez leginkább a harmincas, illetve a negyvenes évek elején volt jellemző, s jóllehet ekkori megnyilvánulásai csakugyan érzékeny olvasói és kritikusai habitust kívánnak, mindez még ma sem mondható korrekt módon lezárt kérdésnek. Emlékezetbe idézzük az "Élet és Irodalom"-beli vita olykor hevesen vádaskodó fordulatait.)

Úgy véljük, a kifejezetten alkotói pályákon igen gyakran olyan személyiségek magatartása/teljesítménye tűnik fel, akiket korunk sokszor kevésbé fogad el, vagy esetleg egyenesen elítél, kiközösít, ám utóéletükben már nem szűkölködnek az elismerésben, s ez az utóélet a garancia devianciájuk pozitív mivoltát illetően. Hogy ne csak művészekre hivatkozzunk, elemezhetnénk Kepler és Galilei, Darwin, s jónéhány más tudós fogadtatásának különböző stációját.

A nagyon kevés számú, itt hivatkozott példán tündököelve "megoldásként" írhatnánk elő a mostanában oly gyakran emlegetett tolerancia fokozását. Csakhogy valóban a megértés megoldás?

III. Szilárd elviség és pozitív deviancia

Mondanivalónk érzékletessé tétele érdekében egy olyan regényre hivatkozunk, amelynek esztétikai értékeit nem óhajtjuk taglalni, hiszen nekünk most nem a művészi megoldás eleganciája, hanem a mű tartalma a fontos.

Kertész Ákos: "Családi ház manzárdal" című regényét elemezzük. A regény főhőse Burián Károly főművezető, aki totálisan jó ember: jó szakembernek, szervezőnek, apán ak, férjnek, gondolkodónak. Házába fogadja hányatott sorsú, félcigány munkatársát, aki összeszűri a levelet Burián csinos, szép feleségével. A gondok főként abból adódnak, hogy Burián (igen szerencsés ez a névválasztás, gyanúnk szerint metamorfózisát láthatjuk benne, pontosabban Buridán számárára asszociálhatunk, "aki" - mint ismeretes - nem tudván választani az út két oldalán heverő, tőle azonosan távol levő, s egyformán kecsegtető szénakötegek között, éhenhalt...) többféle forrású, nem egyszer ellentmondó ismeret birtokosaként is abszolút toleráns szeretne maradni. Márpedig ismeretei, normái igencsak különböző forrásokból erednek. Egyik forrásuk a Biblia (pl. "Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat."); másik forrásuk a munkásmozgalom (pl. Nem a bőr színe, hanem az ember embersége számít); a harmadik Engels (pl. A házastárs birtoklásának vágya a birásvágy egyik különleges esete); é.i.t.

Burián Károly, miután tudomást szerez felesége és munkatársa, Göncöl Pali viszonyáról - többek között - a következőket mondja: "A feleségem vagy, de nem a tulajdonom... Nem akarlak megcsalni és nem akarom mindenáron, hogy megcsalj - magyarázta óriási önuralommal.

- Azt akarom, hogy szeress! De önként, a saját szabad akaratodból szeress, és nem kényszerből. Azt akarom, hogy érezd szabad embernek magad. Föl akarlak szabadítani a nemi rabszolgaság alól."

Ami a fajvédelem kérdését illeti, Burián szerint "Aki semmit nem bír fölmutatni, aki semmit sem hozott létre, akinek nincs, mi emberi tartást adjon, mire büszke lehet, az arra büszke, amiért a kisujját se mozdította, amit

kapott: arra, hogy valahová tartozik. Lehetőleg a többséghez. Tehát hogy ő magyar. Minden csorgó nyálú, elhülyült lumpen, aki történetesen magyarnak született, az magyar... Tudja, mit mond az írás? Isten előtt minden ember egyenlő!"

Burián, aki megbízható, sőt kiváló főművezető, úgy gondolja, hogy családi életének problémáit maradéktalan megértéssel képes lesz megoldani. Miután felesége elmondja tettét, Burián először ezzel, tehát a megértéssel próbálkozik. Csakhoggy eredménytelenül. Különböző eszmék nevében hirdetett toleranciája miatt haragszik rá Göncöl Pali, a felesége, apósa. Burián sokat töpreng azon, mikor hibáztott. "Mikor Göncölt befogadta, vagy még előbb, amikor cigánynak nézte? (Ő vajon nem az-e? Most melyik szavát higgye el? Azt, amelyikkel vállalta a cigányságát vagy amelyikkel megtagadta?) Amikor nem rúgta ki? Amikor nem pofozta meg Erzsikét? Vagy talán ott hibáztott, amikor nem fogadta el a szarvakat, és Engelshez fordult magyarázatért?"

Végül odáig jut, hogy fel akarja gyújtani házát, s benne égni. Majd e helyett kezét emeli apósára, felpofozza feleségét, viszonyt kez a szomszédasszonnyal, Angélával.

S csodák csodája: e cselekedeteknek hála "helyére billent a kizökkent idő". Persze: "helyére billent-e" valóban? Mert igaz ugyan, hogy látszólag minden a régi, de azért örömtelenebben, unottabban, hidegebben...

Burián idealista. Idealizmusának oka és egyben következménye az elvek és a napi gyakorlat kettősége. A különböző alapelvek erőszakos, merev illesztése; olyan fajta megértéks túlcsordulása, amely illogikus. Hiszen a

büntetést váró munkatárs, illetve feleség nem azt kapja, amit önmaguk szerint megérdemelnének, hanem - nem kap semmit. Legalábbis úgy érzik: nem kapnak semmit, s ezt lekezelésként, nem-partneri kapcsolatként élik meg.

Kertész Ákos főhőse olyan fokú toleranciáról tesz tanúbizonyságot, amely egy normális, mindennapokban élő személy számára nehezen elfogadható. Sokelvűsége, univerzális megértése igazából nem a különböző, olykor szembenálló értékek elfogadását jelenti, hanem elvtelenséget. Burián konformista: autonómia híján alkalmazkodik bárkihez és bármihez. S bármennyire szimpatikusnak kellene, hogy számítson a környezetében élők szemében, ez a végzetetlen megértés és türelem igazából nem meglepő, hogy elutasítják.

Emlékeztetünk arra a klasszikus szociálpszichológiai kísérletre, melyben három típusát hozták létre a kísérleti alanyok csoportjának. Az egyik autoritaira, tehát önkényesen irányított vezetésű; a mások demokratikus mentalitású vezető által irányított; a harmadik pedig a "laissez faire" elv kivitelezésének hála kaotikus, igazából semmiféle vezetést meg nem engedő csoport volt. S a leggyengébb teljesítményt ezen utóbbi csoport (a másik kettőnél egyébként semmivel sem gyengébb felkészültségű) tagjai nyújtották. Ebben a csoportban pedig igazán megnyilvánult a tolerancia...

IV. Pozitív deviancia és konzisztencia

Meggyőződésünk szerint a pozitív devianciára az átlagosan elfogadott értékektől eltérő értékek preferálása, s a választott értékek elvszerű, konzisztens összerendezése jellemző. Mindez olyan magas szintű originalitással, kreativitással, amely egy kisebbség jellemzője, s nem az átlagé.

Nem hisszük, hogy a pozitív devianciák (s az általuk előidézett konfliktusok) valaha is megszűnnének. Lenin az "állam és forradalom"-ban említi: egészen valószínűtlen, hogy a kommunizmus időszakában ne fordulna elő egyes emberekkel, hogy akár gyakorta részegeskedjenek.

Amennyire elképzelhetetlennek vélte Lenin azt, hogy minden ember normálisan, részegeskedés nélkül éljen, annyira irreális lenne szerintünk egy olyan társadalom hiposztázálása, amelynek személyiségei (kis- és nagycsoportjai) nélkülöznék a pozitív devianciát.

S talán nem is az irántuk megnyilvánuló tolerancia az elsődlegesen fontos, hanem olyan értékrend kialakítása, s a hatalomnak olyan értékek alapján történő vezetése, irányítása, amelyekkel a lehető leggyorsabban érhető el új, addig csak kevesek által preferált magatartás/teljesítmény elfogadása, vállalása.

Ehhez persze a hatalomnak a vezetésnek nem mindenáron toleránsnak, hanem felkészültnek: az originalitás, a kreativitás iránt nyitottnak, a kisebbséget (ha érdemes rá) bizonyos vonatkozásban akár a többségnél is többre tekintő felfogásúnak kell lennie.

AZ ÉRTELMSÉG HELYZET- ÉS SZERÉPVÁLTOZÁSÁNAK ELLENTMONDÁSAI TÁRSADALMUNKBAN

A gazdasági stagnálás, a helybénjárás felszíne alatt történelmi korszakváltás megy végbe a magyar társadalom mélyrétegeiben. A stagnálás részben e korszakváltás következménye (hisz a régi módon már nem igen lehet előbbre jutni), másrészt mind egyértelműbb fékje is a korszakváltás lendületesebb kibontakozásának. Ellentmondásos történelmi helyzet. Miféle történelmi korszakváltásról van szó?

Változó feltételek - új mértékek

A magyar társadalom körül az utóbbi évtizedben kinyílt a világ a magánemberi és hivatalos kapcsolatok számára egyaránt. A legújabbkori népvándorlás nemzetközi politikai hátterének fontos összetevőjévé vált a gazdasági kapcsolatok rendszere, amelyben szükségletstruktúránk nemzetközivé vált. Termelési, fogyasztási szükségleteink internacionalizálódása kihívást teremtett képességeink termék- és termelési szerkezetünk átalakításához. A gazdasági kapcsolatok hazai ellentételezése, s ez a változó honi szükségletstruktúra sürgeti a termelés átalakítását is. A magyar termelő tevékenység korábbi szűk, zömében lokális, esetleg regionális szükségletkielégítő funkciója helyett - szinte máról holnapra - sokkal szélesebb és többértékű nemzetközi szükségletrendszeren méretett és méretik meg.

A helyi szükségletek kielégítésében a mennyiségi követelmények domináltak jó ideig, számukra kellett fokozatosan megteremteni a termelési feltételeket, korrigálni a hazai iparszerkezet hiányterületeit és aránytalanságait, ösztönözni az importpótló törekvéseket, illetve megfelelést a nemzetközi munkamegosztás követelményeinek, beruházásokat, rekonstrukciókat, exportbővítő fejlesztéseket. A nemzetközi munkamegosztásba való intenzívebb beépülést a hetvenes évek válságfolyamataiban kiélezett értékesítési versenyben kellett és kell máig, s a jövőben is végrehajtanunk, bővítenünk.

A hiányok csökkentését-megszüntetését mennyiségi normák uralták, "kerül amibe kerül, de legyen!". A fejlettebb technikai, technológiai szintű, munkakultúrájú nemzetközi munkamegosztás és értékesítési verseny azonban alapvetően új normákat szab. A nemzetközi termelési-fogyasztási piaci szint által meghatározott "funkció és ráfordítás arány" lett a mérték. Szigorú minőségi mérték, amelyet számunkra rendkívül felfokozott az energia- és nyersanyagválság, illetve a fejlett technikák, technológiák, "Know how"-k magasodó ára. Hisz szerencsétlenségünkre, kiterjedtebb külpiaci megjelenésünk nemcsak a nemzetközi értékesítési verseny kiéleződésével, hanem a nyers- és alapanyagok, valamint az energiahordozók árrobbanása miatt a ráfordítási hányadok ugrásszerű emelkedésével is egybeesett, sőt helyzetünkön nem enyhít az energiaárak legutóbbi csökkenése sem.

A nemzetközi gazdasági vérkeringésbe való fokozottabb bekapcsolódásunk felgyorsította és kötelezővé tette az új mértékviszonyok általánosabbá tételét. Az új mértékek alapján gyorsan feltáruultak termelési struktúránk gyenge pontjai, többgenerációs, extenzív jellegű szerkezetéből fakadó ellentmondásai.

A hiányon mért termelésben nem jelentkezik közvetlen korrekciós gondként, hogy egymás mellett működnek a termelő munka történelmi fejlődésének különböző lépcsőfokait képviselő termelési egységek, a különböző hatékonyságú, gazdaságosságú technikai, technológiai, munkakultúrájú generációk. Termelésünkben nem a legalább átlagos hatékonyság, gazdaságosság és minőség a döntő mérce, hanem a mennyiségi követelmény parancsolt. A hiány mohón elragadta az átlagosnál nagyobb ráfordítással készült termékeket is. A kifejezetten rossz hatékonyságú és gazdaságtalan termelési egységek termékei is nélkülözhetetlenek voltak, hisz helyettesítésük nagy összegű befektetést tett volna szükségessé. A gazdaságtalan termelést kiváltó fejlesztési programokhoz a kereteket azonban ma már a jelzett kemény mértékek alapján adagolják. (A prosperáló üzemekben képződő fejlesztési alapot pedig a veszteséges vállalatok megmentésére vonjuk el.)

Az effektív szükségletként megjelenő mennyiségi követelmények nagyjából megközelítő teljesítésekor, az új és az eddig háttérbe sorolt szükségletek kielégítéséhez felszabadítandó munkaidő-alap megteremtéséhez, külső hatások nélkül is lehetővé és egyre halaszthatatlanabbá és szükségessé válik a hatékonyság szerinti mérlegelés. A tegnapi eredményből így lesz mára kűszöb. A régi termékszerkezettel, a 16,2 éves átlagéletkorú magyar termékbázissal, veszteséges termeléssel nehéz megfelelni az új mértékviszonyoknak.

A nemzetközi gazdasági vérkeringés által diktált új mértékviszonyokkal a magyar gazdaságfejlődés extenzív korszakának végén, az intenzív korszakra való - önmagában is nehéz - történelmi áttérés megpróbáltatásai között került szembe. Hazánkban a nagy nemzeti beruházási programokkal

mozgásítható-bekapcsolható munkaerő-tömeggel növelni a nemzeti jövedelmet, tehát extenzív módon fejleszteni tovább, két okból sem megy. Egyrészt: elfogyott a még mobilizálható munkaerő-tömeg. Hazánkban 1975-től nem nő, hanem évente tízezres léptekkel csökken az ipari aktív keresők létszáma, pedig a "levetkezett ruhákkal", a rekonstrukciókkal kiiktatott, amortizálódott gépparkkal a leányvállalatok a legeldugottabb községig utána mentek a még szabad munkaerőnek. 1981-től csökken a népesség abszolút száma hazánkban, csökken a munkába lépő korosztályok létszáma és megnőtt a munkából kilépő, kiüregedő népességhányad. Csökkent a foglalkoztatottak létszáma. A munkaerő és a munkaidő-alap mondhatni párhuzamosan összeszűkült hazánkban. Másrészt: a fejlesztésre fordítható nagy kölcsönöket nagycbbrészt az élet színvonal védelmére használtuk fel, és nem termelési alapjaink megújítására, s a napjainkra összegyűlt adósságtömeg terhei olyannyira megterhelik a nemzetgazdaságot, hogy az újratemelés bővítésére csak nagyon-nagyon szűkösen jut.

Se munkaerő-tartalék, se fejlesztési alap nem áll
tehát rendelkezésünkre az új mértékviszonyoknak megfelelő
változáshoz.

A külső, a nemzetközi gazdasági körülmények rosszabbodása olyan fázisban találta tehát a magyar társadalmi termelést, amikor a belső feltételeink és az ebből következő feladataink változásai alapján is lépték- és mérték-változtatásra kényszerültünk.

A korszakváltást aktuális gazdasági kihívások terhelik. Fizetőképességünk biztosítása, a kiáramló vásárlóerő és a belföldi piacon forgalmazható árúalap nagyon kényes egyensúlyának napi újratemelése az állami költségvetés egyensúlyának megbomlása meg-megújuló napi gond számunkra,

de nem feledtethetik velünk történelmi céljainkat, nem homályosíthatják el távlatainkat.

Társadalmi fejlődésünk folytonosságának biztosításához megújulásra, a változó feltételeknek és a távlati céljainknak megfelelő reformtörekvések kibontakoztatására van szükség.

A reform vállalati szintű elmélyítésének programja, a demokratizmus kiterjesztése a vállalati szférában, sajnos első lépésben a partikularitások érvényesítését, meg-alapozatlan béremeléseket hoztak, veszélyeztetvén az előbbiekben említett egyensúlyi vonatkozásunkat.

Politikai rendszerünk reformintézkedései, demokrati-zálási törekvéseink javították ugyan politikai közérzetün-
ket, de a lépésváltás valahogy mégis késik. A történelmi korszakváltás kihívásai dörömbölnek az ajtón, gazdasági és politikai megújulást sürgetnek. E megújulás egyik rendkí-vül fontos tartalékot és tényezőjét jelenti és jelentheti a magyar értelmiség, hisz társadalmi mozgásterének kibő-vülését, helyzetének-körülményeinek javítását csak a meg-újulástól remélheti. Van-e alapja ennek a várakozásnak?

A "közvetett munka" szerepének növekedése

A termékek funkcióképességének javítása, a ráfordí-tások csökkentése a termelés és gazdálkodás mélyreható elemzését, jobbitó fejlesztését igényli. A technika, a technológia, a termék használati értékének gazdagítása na-gyobb hozzáértést, magas színvonalú munkakultúrát követel tervezőjétől, kivitelezőjétől, felhasználójától egyaránt. Jobb munkaszervezést, alaposabb gazdálkodási kultúrát a termelés irányítóitól, a gazdálkodás szervezőitől össze-

tettebb, fegyelmezettebb, felkészültebb munkát a közvetlen termelőktől. A közvetlen munka hatékonyabb-termelékenyebb kondicionálást a "közvetett munka" képviselőitől, az értelmiségi funkciók reprezentánsaitól. Az értelmiségi munkára irányuló társadalmi szükséglet növekedése, az értelmiség társadalmi tevékenységének kiszélesítése a termelőmunka mai átalakulásának alapvető követelménye és tendenciája.

Előrelépésünk döntő és meghatározó előfeltétele ma már napi tevékenységünk minőségi jobbítása. A meglévő technikák-technológiák-emberi erők célszerűbb hasznosítása. A ráfordítások okos mérlegelése. Az értékeinkkel való eredményesebb gazdálkodás, gyengéink feltárása és orvoslása. A lehetőségek alaposabb felkutatása, tervvé és terméké formálása.

Nem az izzadságos, hórukk erőfeszítésekből kell ez a többlet. Munkánk akkor versenyképesebb ma már mind a honi, mind a külső piacokon, ha magasabb felkészültséggel, csiszoltabb képességekkel termel többet tudó, nagyobb használati értéket képviselő termékeket. Csak a bonyolultabb munka, a nagyobb szakmai kultúrát: felkészültséget és képességeket magas technikai és technológiai szinten tárgyiasító munka teremt nagyobb értéket, gazdaságosabb csereértékeket.

A munkaerő, az "emberi tényező" szakmai és általános ismeretei, kimunkált képességei, halmozott tapasztalatanyaga, kezdeményező és munkakedve, igényessége és felelősségtudata, a jobbító törekvésekkel való cselekvő azonosulása, innovációs készségei felértékelődnek, hisz hovatovább ez a legfőbb tartalékunk.

A magyar társadalom felszabadulás utáni dinamikus átalakulási folyamatai, eredményei bázisán a nyolcvanas évek közepén újra körvonalazandó és konkretizálандó szocialista célkitűzéseink valóra váltásához mind tágabb horizontú és gazdagabb általános műveltséggel, alapos szakmai képzettséggel felvértezett munkaerők és a termelésben alkalmazható, felhasználható, jobb tudományos felismerések szükségeltetnek. A munkaerő képzésére és -továbbképzésére, illetve a termelőmunka és a fogyasztás sokoldalúbbá formálásában használható tudományos kutatási eredmények termelésére mind egyértelműbb és konkrétabb társadalmi megrendelés tapasztalható hazánkban.

Marx "A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai" című munkájában "A tőke" ún. "nyersfogalmazványában" előre jelezte ezt a termelőmunka fejlődésében bekövetkező újabb történelmi lépcsőfokot: "... abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik - írja - a valóságos gazdaság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, és amely maga - ezeknek erőteljes hatékonysága - megint nem áll semmilyen arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül, hanem éppenséggel a tudomány általános állásától és a technológia haladásától, vagyis e tudománynak a termelésre való alkalmazásától függ. (Ennek a tudománynak, különösen a természettudománynak és vele valamennyi többinek fejlődése maga megint arányban áll az anyagi termelés fejlődésével. MEM 46. II. 168.o.)

A "tudomány közvetlen termelőerővé" válásának napjainkban parancsoló szükséglete nyomán hazánkban helyell-közzel akadozva, de mégis bontakozó folyamatában a tudományos eredmények termelési eszközrendszerekben, technológiákban, fogyasztási javakban és mind szükségesebben az

infrastrukturális létfeltételekben tárgyasulnak és töl-
tenek be nélkülözhetetlen társadalmi újratermelési funk-
ciókat. A működtetésükhöz-használatukhoz megfelelő kép-
zettséggel, ismeretekkel-képességekkel reiruházott munka-
erők képzése is tudományos eredmények társadalmi méretű
közvetítését-terjesztését igényli.

A kultúra közkinccsé tételére irányuló humanista tö-
rekvéseink napjainkban tehát találkoznak a termelőmunka
korszakos átalakulásából fakadó sürgető társadalmi szük-
ségletekkel. A szellemi kultúra és a termelőtevékenység
történelmi szétszakítotttsága összetett társadalmi folyama-
tokban tűnőben van, újabb és újabb, széles kapcsolódási
felületek hidalják át a közöttük elmélyült évezredes sza-
kadékot. A kulturális szféra eltartottból mind hatékonyabb
újratermelési funkciókkal rendelkező ökonómiai tényezővé
válík, megőrizvén és kiteljesítvén közben alapvető tükrö-
zési-megismerési-szabályozási-értéktörzési funkcióját is.

A munkaerő képzettsége, egészségének védelme és gyors
reprodukciója, az alkalmazott termelési eszközök, az uralt
természeti folyamatok, az új arcú és sohasem volt fogyas-
tási javaink, a hazánkat társadalmi érrendszerként beháló-
zó infrastrukturális előfeltételeink napjainkra már mind-
mind tudományos eredmények tárgyi-dologi megvalósulásai,
megismerési eredmények alkalmazásai a társadalmi létezés
különböző területein. A tudományos kutatás, képzési rend-
szer, egészségügyi ellátás napjainkban gazdasági előfelté-
telekké is válnak hagyományos megismerési funkciójuk, ér-
tékkalkalmazó és -átöröktő szerepük, humanista tartalmaik
mellett és azokkal együtt. Sőt, ezek a tradicionális funk-
ciók éppen az ökonómiai funkciókkal összhangban bontakoz-
hatnak ki igazán, válhatnak mind szélesebb körben társadal-
miakká, "általános munkává". (Marx) A megismerési eredmények

az alkalmazásban, a természeti-társadalmi valóság emberi átalakításában, a szellemi kultúra értékei a közkinccsé válásában, a segítő-gyógyító-megelőző munka pedig az általános társadalmi gondoskodás rendszerében-módjaiban teljesedhetnek ki. Az ökonomiai funkció tehát nem a kulturális szféra alárendelését jelenti a gazdasági szférának, hanem kölcsönhatásuk, a szellemi kultúra és a termelés találkozása éppenséggel a társadalmi létezés mind gazdagabb összhangjának megteremtését biztosíthatja.

Joggal merül fel a kérdés: milyen társadalmi kondicionáltságban (létszám, felkészültség, beállítottság, cselekvési készség) és milyen helyzetben találta, találja ez a követelmény a magyar értelmiséget napjainkban?

Értelmiségünk mennyiségi és minőségi változásairól

A magyar értelmiség létszáma az 1941. évi 102 243 főről 1980-ra 485 ezer főre emelkedett, s azóta is mintegy 25 ezer új diplomással egészül ki évenként. Láthatóan számottevő társadalmi erő.

Közoktatási rendszerünk kiépítése és a kultúra demokratizálására tett erőfeszítéseink eredményeként emelkedett népünk iskolázottsági színvonala, gyarapodott szakmai és általános műveltsége. Joggal nevezhetjük történelmi eredménynek, hogy az iskolázottsági színvonal általános emelkedésének folyamatában a felsőfokú végzettségűek létszáma a felszabadulást követően mintegy hatszorosára nőtt, s ma már meghaladja a mezőgazdasági fizikai dolgozókéét. A szellemi dolgozók csaknem másfél milliós táborából hatszázezer fő ma diplomás. Létszámban és felkészültségben mind nagyobb társadalmi súlyú értelmiségi réteg nőtt fel hazánkban. Távolról sem csak képzési és kulturális eredmény ez, hanem társadalmi, gazdasági, politikai és kultu-

rális fejlődésünk további kibontakoztatásának felértékelődő előfeltétele.

Az értelmiségi felkészültség és a jellemző értékörzõ, -alkalmazó, -közvetítõ és az új értékeket teremtõ, továbbá a társadalmi tevékenységet közvetve és közvetlenül szabályozó értelmiségi tevékenység napjainkban megváltozott társadalmi környezetben, megújuló formákban és módon bontakozhat és bontakozik ki hazánkban.

Az értelmiség társadalmi szerepvállalása, funkciói, lét- és munkafeltételei, szakmasztruktúrája, érték- és érdekfelfogása, aspirációi, közérzete, tudata, utánpótlása, egyáltalán az egész értelmiségi létezés lényegi vonásai mindenkor, így napjainkban is a társadalmi előfeltételektõl, a társadalmi-hatalmi viszonyoktól, a társadalmi újratermelés sztruktúrájától, dinamikájától és szükségleteitõl meghatározottak.

Társadalmi és politikai elemzések mutatnak rá napjainkban, hogy a nyolcvanas évekre a magyar értelmiség többsége származása, elkötelezettsége, törekvései alapján tevékenységével erõs szálakkal kapcsolódik társadalmunk alapvetõ osztályaihoz. Tevékenységüknek növekvõ szerepe van népünk életében.

A mai magyar értelmiség létrejöttében, szerveződési folyamataiban jól tagolhatóan megrajzolhatók a "tradicionális értelmiség" és a "népi értelmiség" genezisének történelmi tendenciái. Bár napjainkra sem csökkent annak társadalmi jelentõsége, hogy az alapvetõ dolgozó osztályokból hányan és milyen mobilitási folyamatokban válnak értelmiségivé, ma már mindinkább elmondhatjuk, hogy a magyar értelmiség társadalmi jellemzésében kontúrjukat veszti a "tradicionális", illetve a "népi értelmiség" kategóriái.

Értelmiségünk túlnyomó hányada már új társadalmi minőséggé, mind egységesebb szocialista értelmiséggé strukturalódik át. A mindennapok teherpróbái alatt a szocialista társadalmi viszonyokat sajátjaként vállaló, tevékenységgével, állásfoglalásaival a társadalmi haladás iránt elkötelezett szocialista "organikus értelmiséggé" (Gramsci). Ötvöződik. A közös társadalmi követelményekhez, feladatokhoz igazodó emberi, szakmai, politikai, világnézeti megfelelés, a mindennapokban kifejtett tevékenység válik társadalmi minősítésük közös és megkülönböztetés nélküli mércejévé.

Erősen tagolt, foglalkozási csoportonként, korcsoportonként, területi megoszlásában, társadalmi pozícionáltságában, beállítottságában, értékorientációiban, aktivitásában igen differenciált ez a magyar értelmiség, de látnunk kell erősödő új társadalmi vonásait is. Tudatosítanunk kell ezt a váltást, hogy a "kultúra munkásaiból", "utitársból", politikai szövetségesből az erősödő szocialista nemzeti egység integráns összetevőjévé, rendszerünk fontos társadalmi pillérévé vált és válik ez az értelmiség. Teszi ezt azonban anélkül, hogy a bontakozó minőségi változást szemléletünkben túláltalánosítanánk, s szem elől tévesztanánk a rétegen belüli sok-sok különbséget, eltérő vonásokat, ellentmondó megnyilatkozásokat.

Hosszú idő kell egy-egy új értelmiségi nemzedék kiképzéséhez, szakmai-társadalmi felnövekedéséhez. Értelmiségivé nem kizárólag a diploma megszerzésével, hanem a társadalmi munkamegosztás rendszerébe sajátos funkciókkal beépülő tevékenységgel, értékörző, -megújító, -gazdagító, -örökítő munkával, közös gondjaink, problémáink, teendőink felelős vállalásával érnek a belépő újabb és újabb nemzedékek.

Az értelmiség kihontakozó közös vonásaiból kiemelünk a következőkben néhányat, annak hangsúlyozásával, hogy konkrét vizsgálatokat kell feltárni a közös társadalmi minőségjegyek megjelenési formáit, az ellentétes, eltérő vagy, azokon túli megkülönböztető jegyeket az egyes értelmiségi foglalkozási csoportok helyzetének-funkciójának-nézeteinek közelebbi vizsgálata során.

A magyar értelmiség a nyolcvanas évek elején sokrétű funkcionális kapcsolatrendszerrel kötődik a szocialista társadalmi munkamegosztás rendszeréhez. Ezek a differenciálódó és gazdagodó funkciók növekvő társadalmi súlyt adnak az értelmiség különböző foglalkozási csoportjainak társadalmunk életében, s az arányos és indokolt társadalmi megbecsülés híján is szolgálják népünk boldogulását, további társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális felemelkedését.

A felszabadulást követő évtizedekben az értelmiségivé válás társadalmi lehetőségeinek kibővülésével nőtt az alapvető dolgozó osztályokból származó értelmiségiek száma, aránya is. Az értelmiség túlnyomó többsége ma már származása, családi kapcsolatai révén társadalmunk osztályszerkezetébe gyökerezik, s ez áthatja elkötelezettségét, magatartását, tevékenységét is. Utalnunk kell azonban arra, hogy még igen összetett társadalmi körülmények (kulturális hátrányok, szociális gondok, beiskolázási nehézségek, szűklátókörűség stb.) fékezik a kétkezi dolgozó családok gyermekeinek értelmiségivé válását.

•

Társadalmi helyzetük alapján az értelmiségiek alapvető érdekei egybeesnek a magyar társadalom lényegi érdekeivel. Az értelmiség túlnyomó többsége társadalmunk intézményi, szervezeti kereteiben (vagy azoktól származó megbízások alapján) látja el a társadalmi újratermelésben a

rétogra jellemző funkcióit. A gazdasági helyzet és a reformfolyamat adta eltérő mozgástér azonban éppen erőteljesen differenciálja az értelmiség különböző csoportjainak társadalmi helyzetét.

A magyar értelmiségiek többségének állásfoglalásai, magatartása, szakmai, politikai, közösségi tevékenység kritikus magatartásukkal egyetemben is demonstrálja világnézeti-politikai-érzelmi azonosulásukat és cselekvési készségüket társadalmi rendszerünk továbbfejlesztésére. Cselekvési terük azonban gyakran szűkösebb, mint objektíve lehetséges és szükséges lenne.

A magyar értelmiség felkészültsége, tenniakarása, boldogulási vágya, lényegi szocialista elkötelezettsége alapján a szocialista építőmunka nagy tartalékát képezi. Politikai mozgósításuk, társadalmi mozgásterük kiszélesítése, funkciórendszerük gazdagítása napjainkban az egyik legfontosabb társadalmi, politikai feladat, s feltételezi pártunk értelmiségi politikájának további elmélyítését, differenciálást és dinamikusabbá tételét. A magyar értelmiség társadalmi-gazdasági-politikai reformtörekvéseink potenciális bázisa, reformelkötelezett. Társadalmi helyzetük további javulását, önkibontakozásukat, boldogulásukat maguk is e reformfolyamatok mélységétől és hatékonyságától, a teljesítményorientált alkotómunka lehetőségeinek kiszélesítésétől és megbecsülésének növelésétől remélik. A reformtörekvések közvetlen, aktív bázisaként mozgósíthatók, ha közösségi szinten fordulnak hozzájuk. Ezzel már önmagában is oldani lehet közérzetük görcseit, ideológiai-politikai fenntartásaikat, olykor külsődleges, ellenzékieskedő magatartási formáikat.

Napjainkra megélénkült az értelmiség munkahelyi, lakóterületi, szakmai és országos közületi tevékenysége, s

felerősödött körökben a társadalmi tevékenység szabályozásában való közvetlenebb részvétel igénye is. Mind több értelmiségi vesz részt a különböző közösségek politikai életében, illetve vezető testületek tagjaként közvetlenül is részesei a hatalomnak. A közvetett részvétel is bővült azal, hogy szakértelmiségiként mind nagyobb a szerepük fontos társadalmi döntések előkészítésében, kimunkálásában, véleményezésében is.

Értelmiségünk integrálódása szocialista társadalmunkban: ma már semmiképpen sem csak politikai szövetség, hanem sokoldalú szakmai, politikai, emberi tartalmakkal telített, funkcionális és strukturális együttlétezés, elmélyülő és elmélyítendő - de még számos feszültséggel, történelmi és napi ellentmondással bonvolított - organikus társadalmi szövetség. Az értelmiség társadalmi helyzet- és szerepváltozásának említett közös vonásai mellett - sok-sok differenciáló hatás révén - ellentmondásos különbségeket is tapasztalunk. A közös történelmi-társadalmi sajátosságok erősödésével együtt és azok ellenére is számos feszültség, ellentmondás terheli az értelmiség társadalmi tevékenységének további kibontakoztatását.

Az értelmiségi tevékenységek nagyobb hányada, a mérnök, közgazdász, agrárszakemberek szakértelmiségi tevékenységének kivételével nem a dologi-anyagi, termelési struktúrákhoz, hanem az ún. redisztribúciós struktúrákhoz kapcsolódik (lásd Kolosi Tamás: Strukturális csoportok és reform. Valóság, 1986.7.sz.), s jövedelemszerzésük alapja a költségvetés. (Néhány területen tevékenykedő értelmiségi foglalkozási csoport más társadalmi jövedelem újraelosztási folyamatból szerzi a jövedelmét, vagy annak el nem honyagolható, avagy éppen túlnyomó részét. Így pl. az ügyvédek jövedelme a szövetényesebbé vált magánjogi mozgásterület bázisára épül, míg bizonyos orvosok hálapénze (lásd Ádám György:

Az orvosi hálapénz Magyarországon c. könyvét. Gyorsuló idő. Magvető Bp. 1986.) igen ellentmondásos viszonyrendszerből ered. Állami munkahelyeken állami szervezeti, anyagi és esz-közbázison, állami fizetés mellett "ingyenesnek" deklarált ellátási rendszerben képződik.)

A gazdasági nehézségek nyomán befagyott bérek; a magas infláció következtében megerősödött kompenzációs avagy lehetséges jövedelemnövelő törekvések tovább differenciálták az értelmiség különböző csoportjainak és tagjainak helyzetét, mentalitását és aktivitását is.

Vannak, akik társadalmi körülményeik révén ilyen kompenzációs vagy kiegészítő jövedelemhez nem juthatnak hozzá, míg mások előtt kinyíltak ezek a lehetőségek.

Azok az értelmiségiek, akik pótlólagos jövedelemforrásokhoz nem juthatnak, már nagyon belefáradtak a "hét szűk osztendő" megpróbáltatásaiba. Helyzetüket az értelmiségi tevékenységek magasabb szintű társadalmi megbecsülése révén, a költségvetési redisztribúció keretében vélik javíthatónak, s a társadalmi értékrendek zavaraiaként, deformációjaként élik át helyzetüket és körülményeiket.

Vannak, akik a költségvetési redisztribúciós rendszerben, új szabályozási formákkal, többletvállalással jutnak kiegészítő jövedelemhez, mások pedig a kibontakozó piaci mechanizmusok, illetve vállalkozói lehetőségek és próbálkozások révén. Ma már alig van olyan értelmiségi foglalkozási csoport, amelynek tagjait valamilyen módon ne differenciálnák ezek a hatások.

Vannak, akik kamatoztathatják értelmiségi felkészültségüket, kezdeményezőkézségüket ezeken a területeken, így

pl. a műszakiak, az agrárszakemberek és a közgazdászok, termelésirányító, értékkalkalmazó, értékt teremtető szerepüket manager-i funkciórendszerre fejleszthetik, akik az állami, szövetkezeti munkahelyi pozícióikat és tevékenységüket vállalkozói magatartásukkal ötvözhetik. A reform megnövelte társadalmi mozgásterüket, felértékeltte tevékenységüket, s helyzetük javult számos mutató alapján: jövedelem, presztizs, anyagi helyzet, kapcsolatok stb. Tény, hogy különösen az ipari-szolgáltatási területeken a vezetői munkaterületeket többen máris olyanok töltik be, akik az elmúlt évtizedekben sem szerezték meg beosztásukhoz a szükséges és már jóideje előírt végzettséget és felkészültséget. Mindez mérsékli munkájuk hatékonyságát, kihat szemléletükre és látókörük alakulására is. Továbbá azzal a következménnyel jár, hogy sok nagyszerűen képzett értelmiségi vegetál "parkolópályán", "vakvágányon", méltó társadalmi mozgásterület híján. Az ipari munkahelyek demokratizálási folyamatai és feltartóztathatatlan gazdasági szükségletei, reméljük, kibővítik alkotóerőik kibontakoztatásának és társadalmi hasznosításának lehetőségeit. Mert lehangelő az a tékozlás, hogy sokan közülük a képességeikhez méltó szakmai kibontakozási terület híján önhajszoló és felemésztő többletvállalásra kényszerülnek más, sokkal kisebb kvalifikációt igénylő területeken.

A gazdasági szűkösség és reformfolyamat összekapcsolódásának sajátos vonzata a piaci mechanizmusok és a vállalkozási kényszerek jelentkezése a humánkultúra területén. A kultúrára fordítható keretek "szintentartása", azaz gyakorlati csökkenése nyomán a kulturális szféra - eddigi szintre kizárólagos költségvetési jellege mellett - kényszerűen vállalkozói magatartások és tevékenységformák felvállalására is kényszerült. Ez önmagában még nem lenne rossz. A gazdaság és a kultúra újszerű viszonya magatartás- és tevékeny-

ségformák változtatására is ösztönöz. A baj az, hogy kommerszialisálódáshoz, a tömegkultúra és az elitkultúra szakadásának elmélyüléséhez, a magaskultúra demokratizálódásának lefékeződéséhez vezetett. Az "áru-e a kultúra?" alapkérdésében dilemmák és anyagi gondok terhelik a közművelődési munka különböző területeit. A kultúra munkásai úgy érzik, hogy értékközvetítői funkcióik realizálását veszélyeztetik ezek a vállalkozói kényszerek.

Ideológiai-politikai problémák sűrűsödnek - elsősorban - a humán értelmiség körében, akik felkészültségükből eredően leginkább hajlamosak körülményeiket ideológiai formákban megjeleníteni. A magyar társadalmi valóság politikai elemzése, a politikai cselekvési alternatívák kidolgozása és demokratikus útja közösségi fórumainkon ezért is roppant fontos, hogy ne termelődjenek politikai-ideológiai vákuumok.

Fásultságot, közömbösséget, energiaváltságot szül, ha helyzetüket külsődleges tényezők döntési tereként, s nem közösségi és egyéni lehetőségekként ítélik meg az egyének, ahol szűk az egyéni és közösségi kezdeményezések mozgástere, s felemás a megítélése. Fatalista szemléletet sugall a problémákkal szembeni passzivitás, a gondok megfogalmazása, de a cselekvő változtatások elmaradása, a helybenjárás. Nem sokat ér a "felfelé" mutogatás, a "majd megoldják öcfőnt vagy másutt, csak semmi kockázat" cselekvésképtelensége.

Értelmiségünkben komoly alkotóerők feszülnek, de nehezen találják-találjuk az alkotóerők kibontakoztatásának módját. Mincsenek ehhez receptek, s hiányzik a járt út biztonsága. Történelmi-társadalmi kihívásainkkal szemben közös erővel kell megtalálni adekvát válaszainkat korunk kérdéseire, gyümölcsöző megoldásainkat kihívásaira. Ez mindenképpen alapos elemzést és kezdeményezést, felelős tevékenységet is igényel.

A TRADICIONÁLIS NÉPI ÉRTÉKREND VÁLTOZÁSA ÉS TÜKRÖZŐDÉSE A VÁSÁRHELYI MŰVÉSZETBEN

Alig van még egy magyar város a más törekvéseket követő és némileg versenytárs Szentendrén kívül, amelyiknek olyan gazdag lenne a művészeti múltja és olyan élénk mai képzőművészete, mint Hódmezővásárhely. Ezzel kapcsolatban önkéntelenül merül fel a kérdés, mi segítette elő, mi tette lehetővé ennek a művészetnek az itteni kibontakozását. Voltak, akik a tájban keresték ennek a magyarázatát. Ez azonban nem tűnik kellően megalapozottnak, hiszen a térségtől, végtelen róna, amelyet csak itt-ott népesít egy-egy tanya s körötte facsoport, az egész Alföldön azonos. A történelmi múlt sem mutat a többi mezővárosétól lényegesen eltérőt. A nagy határú városban sok lakos él, de az urbanizáció csak egy nagyon kis belvárosi magot érint, a város egyéb belterülete teljesen falusias. Vert- vagy vályogfalú, nagy portás, nádfedeles, földszintes házak bizony nem sok helyet, teret, lehetőséget biztosítottak a képzőművészet számára. Viszont igen gazdag népművészet élt és létezett ezek között a falak között. Közel négyszáz önálló fazekasmester keze nyomán alakult ki itt az ország leggazdagabb, legnagyobb fazekas központja. Az asztalosok komoly, túlnyomóan kék-piros színű, festett bútorokkal tették otthonossá a lakásokat. A lányok, asszonyok vérszerte ismerték a jellegzetes három szín (kék, piros, barna) három árnyalatára épülő vásárhelyi szűrhimzés (gyapjú) készítésének titkát, módját. A századforduló első művészeti virágkorának létre-

jöttében minden bizonnyal szerepet játszott az akkor még élő népművészet, mellyel naponta találkoztak a művészek.

Ennél azonban közelebb kerülünk a "titok" nyitjához, ha azt a társadalmi, emberi légkört vizsgáljuk, amely körülvette az itt élő, tevékenykedő festőket, szobrászokat. A művészek és a különböző társadalmi rétegek kapcsolatának változatos, mindennapi formáit nagyon szemléletesen, életteljesen írta le a Tornyai János és Endre Béla festőművészek baráti köréhez tartozó Kiss Lajos, a későbbi Kossuth-díjas néprajztudós Vásárhelyi művészet című könyvében. Ez az együttélés mentes volt mind a XIX. század egyes társadalmi rétegei ájult művészimádatától, mind elsősorban a parasztság körében élő "ingyenélők" megítélésétől. Nem tekintették e város lakói csodabogaraknak a művészeket, hanem a társadalom hasznos tagjainak, akik nem ekével, kaszával, kalapáccsal, hanem ecsettel, vésővel végzik a munkájukat. A közvélemény ilyen kialakulásában meghatározó szerepet játszott a művészek családi környezete. Egy részük (pl. Tornyai János) közvetlenül a népből jött, más részüknek szülei érintkeztek mindennapi munkájuk során a város lakóival. (Pásztor János apja kántortanító, Endre Béláé ármentesítő társulati mérnök volt.) Jól ismerték a társadalom, elsősorban a legszélesebb társadalmi osztály, a parasztság életét, gondjait és különböző formában ki is fejezték azt. E társadalmi közegben bontakozott ki a művészeti és kulturális életnek az a pezsgése, amely arra készítette Ady Endrét, hogy 1910-ben "paraszt Párizsnak" nevezte Vásárhelyt, pontosabban megvédje a jelző gúnyos hangsúlyától a várost. A progresszió két tényezője is figyelemre méltó e korban: az egyik az agrárszocialista eszmék terjedése, melynek Szántó Kovács nevéhez fűződő 1894-es zendülés volt a csúcspontja. A másik a város lakosaiban élő erőteljes szabadság-

harcos hagyomány és az ahhoz szervesen kötődő Kossuth-kultusz. Itt működött az elég kiterjedt országos szervezettel rendelkező Nagy György vezette Köztársasági Párt központja. A kép persze árnyaltabb, mint ezek alapján gondoljuk. A városatyák a főteret ugyan Kossuthról nevezték el, de az abból kiinduló legfontosabb sugárutat Ferenc Józsefnek adták. A fentiekén túl - mint a Tiszántúlon általában - itt is létezett és hatott a reformáció racionális, puritán szellemisége, amely elsődlegesen a református gimnázium útján alakította a város közgondolkodását.

A kor általánosan elfogadott legfőbb értéke a föld volt. A föld, amely társadalmi helyzetet is meghatározott, biztonságot, önállóságot adott. Még a kereskedők, iparosok, szellemi szabadfoglalkozásúak is szinte kivétel nélkül törekedtek arra, hogy ha családi örökségként nem kaptak, szerezzenek maguknak földbirtokot, melyet azután legtöbbször bérlet útján hasznosítottak. Akiknek nem volt - és ez az agrárproletariátus elég széles rétegét jelentette -, arra törekedtek, hogy legyen. Akiknek volt, azok a nagyobb biztonság, kedvezőbb társadalmi helyzet elérése érdekében a meglévő gyarapítását tartották életük fő céljának. (Azt, hogy ez a törekvés különösen az első generációs közép-, sőt gazdagparasztoknál nem a könnyebb élet, magasabb életszínvonal irányában hatott, jól példázta, hogy életmódjukat, életformájukat, amely a nehéz fizikai munkát sem nélkülözte, földjük gyarapodása után sem változtatták meg.) Arra, hogy a biztonságra törekvés milyen mértékben befolyásolta, sőt torzította el az egyéniséget, Tornyai naplójában is találhatunk egészen szemléletes példákat. A négygyermekes, pár hold földdel rendelkező apa az egész hétre sütött nagy kenyeret egyetlen - csak általa megoldható - vágással szelte simára, azért, nehogy bárki is tudta nélkül a családtagok közül "torkoskodják" a kenyérből. (Ma,

amikor szakmabeliek becslése szerint másfél- két vagonnyi kenyert dobunk ki, mert nem elég friss, szinte prehisztorikusnak tűnik ez a gyakorlat, pedig alig száz év előtti!) Tornyai másik gyermekkori emléke: az apa az udvarban lévő gyümölcsfák alját rendszeresen felgereblyézte és a gereblyét elzárta, nehogy a gyerekek a piacra szánt gyümölcsből lakmározzanak. A cél itt is a vagyoni biztonság, a lét alapfeltételeinek biztosítása, szilárdítása. Tornyainak ezek a gyermekkori élményei, élete későbbi tapasztalataival is támogatottan, egyik fő művében, a Juss-ban megrázó, drámai képi fogalmazást kaptak. Ahol a kenyér és a gyümölcs a családtagoktól is védett érték, ott egyetlen lepedő hogyné lenne életre felizzó indulat, családi háborúság forrása. Az egymásnak feszülő szenvedély a lepedőt rángató és kiáltó két nőalakban munkál. A humánus értéket a baloldali befeléfordult, rekonszenzvel formált idős férfi és a menyasszonyi ládába hajló önfeledten kíváncsi-kodó kisleány képviselik. Azt, hogy mi a meghatározó a műben, jól mutatja, hogy az utóbbiak a képszéleken helyezkednek el, és festésmódjuk is a központi alakok expresszív-tásától eltérően visszafogottabb. Tornyai humánuma és társadalmi igazságérzete azonban közvetetten bár, de tájképeiben és enterieurjeiben is érzékelhető. Dinamikusan, széles ecsetkezeléssel festett, a sötét-világos kontraszt drámaiságával épített "fekete szivárványcs" tájképei akkor is az emberről beszélnek, ha nincsenek oda festve. Arról vallanak, hogy akik ebben a nyomasztó környezetben élnek, nem lehetnek az élet napos oldalán. A vacok be nem vetett ágya, testmeleg dunyhája tömönatos egyszerűségű, szuggesztív valóság a hajnalban kelt és munkába ment földműves nehéz és hasznos életéről.

Tornyai és társai e századfordulós tevékenysége egyben annak a törekvésnek, szellemi-etikai közösségnek is

bölcsője, melyet a művészettörténet alföldi realisták néven tart számon, és amelynek Tornyai mellett Koszta József és Nagy István a vezető, meghatározó egyéniségei.

Az első világháborúval lezárult a vásárhelyi művészet első virágkora. Tornyai megnemértés és az új városvezetés általi mellőzöttség miatt, Pásztor János és Kallós Ede megélhetési gondok miatt elhagyták a várost. Egyedül Endre Béla maradt a századelő zászlóvivői közül, de ő is csak 1928-ban bekövetkezett haláláig. A Tornyai távozta után magára maradt Kovács Mária ("Mári") a tanyákat járta, és élelemért festett portrékat. Ebben az időben nevezte a szomszédos Szegedről gyakran átránduló Juhász Gyula "magyar Fiesole-nak" a várost. A korábbi élénk pezsgés helyett most a Firenze melletti kisváros nyugalma, alkotásra alkalmas csendjére emlékeztette a város élete, légköre a költőt. És ezidőben szegényítette meg Móricz Zsigmond ország-világ előtt a várost, írván Ez a magyar kultúra? c. riportjában, hogy ebben a "nagy magyar városban" 1923 augusztusában egyetlen könyvet sem vásároltak. Móricznak tényszerűen valószínű nem - egyetlen könyvesboltban járt, és akkor őt volt a városban -, a lényegét illetően azonban igaza volt. A századforduló élénk kulturális életét a színtelenség követte. (Belejátszott ebbe, de nem meghatározó jelleggel a város megváltozott gazdasági helyzete is. A mezővárosi fejlődés energiái kiapadtak, ipar nélkül megállt a város fejlődése.) Sajnos nemcsak a pénz, a jó szó is hiányzott ezeitől. A városi vezetés többször gyakorolt önkritikát, így a vásárhelyi művészek 1926-os kollektív kiállítása alkalmából is a nagy nyilvánosság előtt, azután minden maradt a régiben.

Ez az állapot készítette Németh Lászlót tolsztoji ívelésű családrehányében, az Égető Eszterben az itteni modell

alapján a "csemorkányizmus" fogalmának megalkotására. Az 1945-49 között belső emigrációban itt élt író megszerette a várost, mégis a realizmus balzac-i diadalaként a város külterületi határrésze nevének felhasználásával, a csomorkányizmusban a tehetségeket eltorzító, sárbahúzó kisvárosi társadalmi környezet és állapot fogalmát itteni élményei alapján alkotta meg.

Németh Lászlóval lehet ugyan némely tekintetben vitázni. Így Kotormány-Tornyai nyilván túlnőtt Csomorkányon, Hallgató-Pákozdy tájnyelvi Shakespeare fordítása, Gulácsy-Péczeley népdal gyűjtése része a magyar művelődésnek, összességében azonban Németh Lászlónak igaza van, mert a két világháború közötti időben a város kulturális élete vesztett korábbi intenzitásából.

A művészet második virágkora a felszabadulás után is elég lassan bontakozott ki. Közösséggé, műhellyé szerveződésig közel másfél évtized telt el. Az első időben, küzelebbről 1945-ben, a politikai demokratizmust a művészeti életben is mechanikusan akarták érvényesíteni. Ez időben ötvenkét vásárhelyi művésznek rendeztek kiállítást. Egybe terelvén ebbe a tárlatba Tornyait, Kohánt a helyi amatőrökkel, festegető széplelkekkel.

A város társadalmi szerkezetét, életét az országostól eltérően a földreform nem érintette komolyan, mert itt nem volt nagybirtok. Az igénylők egy része elment a Dunántúlra, mert ott jutott neki föld.

A mezőgazdaság 1960-61-es szocialista átszervezése viszont a magyar társadalom kiemelkedően nagy, forradalmi változását jelentette. Ez a változás nemcsak a termelési módot, nemcsak tulajdonviszonyt, hanem az egész élet- és

tudatformát alakította át. Nem május 1-i felvonulás vidámságával játszódt le mindez, hanem éppen a hagyományos értékek túlnyomó részének elvesztésével, legtöbb esetben belső dráma átélésével kezdte a parasztság az új életet.

A vásárhelyi műhely alkotói és közöttük külön is Szalay Ferenc nem mentek el e mellett a történelmi változás mellett érzéketlenül. Őszintén, valóságosan mutatták meg a képi kifejezés eszközeivel annak külső és belső történeteit. A döntés egész életre kiható gondjának súlyosságát Kajári Gyula Samu bácsi című krétarajzában a figura ezer gond barázdálta arca mellett a kifejezésmód nyugtalanságával, a vonagló vonalakkal, az emberi azonosulás magas szintjén fejezte ki. Szalay Ferenc Tüprengője kifejezésmódjában ugyan nyugodtabb, de lélektanilag hasonlóan az aggodalmat, a jövő bizonytalanságának árnyékát érzékelteti. Az arcot megvilágító petróleumlámpa az éjszakák nyugtalanságát szüksésvú tárgyi-jelképi úton tolmácsolja. Az eseményt kissé kívülről szemlélteti Almási Gyula Tűnődő parasztok című olajpasztellje. Itt az ablaktábla mögé húzódó parasztok a tanyák közt mozgó agitátorok, szervezők helyzetét kémlelik. Ez a lélektani kényszerpálya nyert táji környezet által jelképi értéket Fodor József Szorosságban. A magas partfalak, a benne mozgó magányos figura számára csak egyirányú haladási lehetőséget biztosítanak.

Szalay Ferenc hat művében jelenítette meg a mezőgazdaság szocialista átszervezését. Sajátos, de a körülményekből érthető, hogy a művek sora nem követte az események egymásutánját. Az első eseményhez kötődő festmény, a TSz szervezés később (1970) született, mint a TSz elnökség (1963) és a Közgyűlés (1966). A kép teljes őszintesége miatt ez érthető: bizonyos időnek, távlatnak kellett eltelnie ahhoz, hogy az események drámai pillanatával indu-

lat, fájdalom és keserűség nélkül lehessen szembesülni. (Sokszor merült már fel az a gondolat, hogy korunkban a képzőművészet elvesztette krónikási feladatát, hiszen a fotó, a film a jelentős eseményeknél szinte kivétel nélkül jelen van. A termelőszövetkezetbe való belépési nyilatkozat aláírásának pillanata azonban egyértelműen azok közé az események közé sorolható, amelyeknek százezreket érintő történelmisége nem vitatható, de akkor még sem kaptatta senki a fényképezőgépét, és nem mozgatta a filmfelvétel motorját. Az esemény képi megfogalmazása tehát egyértelműen a képzőművészetre hárult.)

A TSz szervezésében Szalay Ferenc elég pontos környezetrajzot adott. A következő mű, a TSz elnökség esetében már nem volt szüksége az enteriőr részletező megmutatására. A háttérrel homogén falfelület képezi. Két oldalt fardart tekintető, ráncolt homlokú, sápadt arcú idős parasztemberek. Középen két határozott, szinte elszánt, küldetést teljesítő fiatalember ül. A helyzet feszültséggel teli voltát a szereplők mögötti falra vetülő árnyék hangsúlyozza, fokozza. Két nemzedék kényszerű együttélése, aggodalom és hit, nyugtalanság és elszántság egymás mellett él a műben. Az idős parasztemberek aggodalma, bizonytalansága, félelme jórészt érzelmi töltésű. Tapasztalatuk, értelmük elfogadta, hogy a nagyüzemi termelés eredményei több kultúrában (gabona, ipari növények, kapásck egy része) nagyobbak a kisüzeminél, de az "ezt a diófát a nagyapám ültette," és az "ezt a lovat én neveltem" érzelmi szálainak elszakítása nem volt fájdalommentes. Az első idők TSz elnöksége után még egyszer foglalkozott a termelőszövetkezeti vezetők együttesével egy újabb művében Szalay Ferenc, melynek Az elnökség címet adta. Itt már ismét szerepet kapott a környezet, a rózsaszínes hengerelt fal, rajta az oklevelek. Itt nem statikusan, hanem történés kapcsán látjuk a veze-

töket. Az elnök beszámolóját tartja, a vezetőségi tagok figyelnek, és egy már városias öltözetű jegyzőkönyvvezető nő is kiegészíti az együttest. A színek is élénkebbek, itt-ott már-már rikítóak, éppen a környezet kispolgári voltának és a szereplők öltözete igénytelenségének érzékeltetésére.

Nem maradt azonban ki Szalay Ferenc látóköréből a termelőszövetkezeti parasztság még szélesebb közössége sem. A két elnökségi műnek kiegészítő és egyben legismertebb darabja a Községiülés. Itt a tagság a főszereplő, amelyik szűk szobában, egyszerű fapadon ül. A teret a falakon túl egy ajtó és egy vaskályha csöve jelzi. A helyiség nyilván hideg, fűtetlen, mert a férfiak-nők nagykabátban, kendőben, kucsmában ülnek. A festmény hangsúlyát a hol bizonytalanul, hol határozottabban szavazásra emelt kezék alkotják. Ezek erdeje a közösség erejéről vall. A még ugyan bizonytalansággal, de a saját ügyében dönteni képes új közösség képi telitalálata a mű. Az egyedeiben kicsit esetlen, kicsit bizonytalan közösséget Szalay szeretetteljes együttérzéssel alkotta szervezett erővé.

Szalay Ferenc még két összefoglaló műben is foglalkozott a mezőgazdaság szocialista átszervezésével. Az egyik az 1963-64-ben alkotott Történelem, a másik az 1984-ben született Tisztelet a tsz nyugdíjasoknak címet viseli. A Történelem felépítésének rendje, szerkezete az ikonosztásokat idézi. A két felső sor hét, illetőleg tizenkét darabból áll, és a nemzedéki váltást jeleníti meg. A felső sorban a múlt, az alatt pedig a jelen látható. E második sor egész alakos portréiban már az új, a gépeket értő parasztság képviselőit sorakoztatja fel munkás ruhában, bukkósisakban, szerszámmal, akta- és váltáskával. A mű alsó-középső részében a TSz közgyűlést fogalmazta újra zártabb

kompozícióként, paraszt enteriőr, betűvető parasztember, bődös teherautó, kalásztartó kéz teszik teljessé a Történelem tablóját.

Ugyancsak összegezésnek tekinthető a Tisztelet a tsz nyugdíjasoknak is. A Történelem logikus szerkezetétől eltérően itt oldott részletekkel, asszociatív ráutalásokkal találkozunk. Az egész mű felületének legnagyobb részét a zöld mező és a fekete barázdavonalak töltik ki, a megújulás, az életérő és a vajúdás gondja, fájdalma nyer általa jelképiséget. A mű alsó részében történik a címre utaló esemény: nyugdíjasnapi ünnepség köszöntővel, szegfűvel. Az itt ülő tsz nyugdíjasok megnyugodtak ugyan, de a mű egészének összetettsége, atmoszférája által érezzük, hogy hordozzák múltjukat. A festmény nagyobbik felében az emlékezés képei jelennek meg. A Tsz szervezés, a Közgyűlés egyes részletei, az eltelt idő halványult képeként kerültek beépítésre a festménybe. Az értékek átrendeződésének érzelmi hatását részben cpartos elemek felhasználásával fejezte ki Hézsó Ferenc Apámék új háza című alkotásában. Az új, sáttortatós ház szerkezete hangsúlyos helyet foglal el a képtérben, mellette a kölcsönrészletek befizetési szelvénye és a nyugdíj kifizetési igazolás adja az új ház felépítésének történését, körülményeit. A stilizált figura szívében azonban ott a régi, kisablakos, sok-sok emlékekkel gazdag parasztház képe. Az összefüggés képi fogalmazása egyértelmű.

Az urbanizáció jónéhány korábban tanyán lakó parasztembert hozott a városba. Az új, a korábbi természetitől merőben eltérő környezetet geometrikus formák, feliratok (bank stb.) kompozíciós egységével egyszerű, tömör formában mutatja meg Hézsó Ferenc A paraszt, aki a városba ment (kissé didaktikus) című munkájában.

Nem tartozik ugyan közvetlenül a termelőszövetkezeti mozgalom történetéhez, mégis az életforma-váltás egyik nagyon is kifejező képzőművészeti megjelenítése az ugyancsak Szalay Ferenc által alkotott Esküvő. Az ősi szokások, a beidegződött szertartás elhagyása után az újjal való ismerkedés szokatlansága, feszélyezettsége, a merev tartásban, a fényképész által erőszakolt fehér kesztyű különös fogásában, a tekintetek riadtságában nyert megfogalmazást.

Az életforma változásával annak egyik fontos eleme az üzemet és lakóhelyet egyesítő, az egyéni gazdálkodás középpontját jelentő tanya is fogyóban, megszűnőben van. Ezt a megszűnést a művészek különböző módon értékelték műveikben. Csikós András egészen közelment az épülethez, és az elhagyott tanya lehangoló képét a holland kismesterek és a hiperrealisták részletező módszerével mutatta meg. Ugyancsak némi rekviem-hangulat érezhető Fejér Csaba feketésbarna tónusú, a tanya élettelenségét, elhagyottságát hangsúlyozó munkáján. Ugyan ő azonban egy másik művében a még fennmaradó, élő, létező tanyát élettellejesen fogalmazta meg. Kurucz D. Istvánnál a félig lebontott tanya tulajdonképpen csak ürügy, hiszen a horizonton csak egy kis foltot jelent, a fő mondanivaló nála a föld és ég.

A tanyák jelentős részének megszűnésével természet-szerűleg váltak fölöslegessé a művelődés egykori órhelyei, a tanyai iskolák is. Erre a jelenségre reagál Hézső Ferenc Rekviem egy tanyai iskoláért című festménye által. A festmény az eredeti arányoktól eltérő módon részletekből építkezően, gondolatátársításunkra bízva oldja meg a feladatát. Középen a lámpa hangsúlyosan nagy mérete nyilván a szellem fényét hordozza. Ott találjuk az eltört létrát, az udvar kútját, a táblát, a régi címet. Így egybeépítetten a mű jóval nagyobb hatást gyakorol ránk, mintha egy elhagyott

iskolát a maga látványhűségében festett volna meg Házső Ferenc.

A termelési forma változásával számos, a hagyományos paraszti gazdálkodásban használt fontos eszköz is értékét veszítette. A parasztemberek jól tudták, hogy a "kézhez szokott", karbantartott szerszámnak milyen nagy a szerepe, jelentősége a munka termelékenységében és könnyebbségében egyaránt. Ezért meg is becsülték azt, egynémelyikkel egészen összenőttek. Nem csoda tehát, hogy ha kényszerűen meg kellett egy ilyentől válni, az nem ment érzelmi hatás, né tán megrendülés nélkül. Egy ilyen, a "szereplők" egyedisége ellenére általánossá tekinthető csendes, de mégis drámai búcsút Szalay Ferenc festett meg Az öregember és a szekér című művében. A nagyüzemben a gépek veszik át a szekér szerepét, munkáját. A pótkocsis traktor, a teherautó és persze az autóbusz lép a helyébe. (Annál is inkább bekövetkezett ez, mert az alkalmi vágóhidak százezer számra dolgozták fel a lovakat, fosztották meg a szekeret húzó erejétől, "motorjától". Az eszköz léte ezáltal fölöslegessé és értelmetlenné vált.) Az öregember és több százezer társa évtizedeken át élt együtt, használta termény- és mindenféle egyéb szállításra, saját maga és családtagjai fuvarozására egyaránt hűséges társává vált szekerét. E társ kapcsolatra a gyöngéd és szinte simogató mozdulat, mellyel az öreg parasztember a szekéroldalt érinti, egyértelműen utal. Szalay megjelenítési módja nélkülözi a drámaiság szokásos formai elemeit, a dinamikus fakturát és az erőteljes, felízzított, illetőleg kontrasztos színeket. Mégis a visszafogott pasztell színek ellenére a festésmód, ecsetkezelés gyöngédsége, az öregember rogyant tartása, mozdulata és az egész mű belső történéseinek atmoszférája szuggesztív drámaisággal hatnak ránk.

Ugyanennek az eszköznek értékvesztő útja kapott végső állomásán képi formát Erdős Péter Szekér című, valószínűleg kedves hallgatóim közül többek által ismert - hiszen Szent István kitűnő Tanya könyvének borítóján is megjelent - festményében. Erdős Péter tárgyiasabban, látszólag érzelemmentesen fogalmaz. A jelenség, a változás mégis történelmi, társadalmi szintre lép nála is. A már tanyaudvarra vagy ócskavastelepi vontatásra sem méltatott, semmire sem becsült eszköz törött kerékekkel pusztul és válik az időjárás, a hó, fagy, eső, tűző nap martalékává. Szalay Ferenc idős embere még értékelte az eszközt, kötődött hozzá, és fájt a kényszerű elválás. Nála a társadalmi-termelési értékvesztés nem állt összhangban egyéni ítéletével. Erdős Péternél viszont a pusztábahagyottság az értékvesztés teljességét fejezi ki.

Az ember és eszköz kapcsolat számos más vonatkozásban is helyet kapott a Vásárhelyi Műhely palettáján. Hadd utaljak itt rövid kitérő példaként az azonos eszközkompozíciós beépítéstől függő érdekes, tanulságos jelentésváltozására is. A gereblye Németh József Fiú gereblyével című művének, kifelé fordított fogaival, hozzáadva a figura tartásának, arckifejezésének kemény elszántságát a világgal szembefordulás, a támadás-ellentámadás készségét jól horrozza. Ugyanez az eszköz befelé fordítottnak, a boglya mellett alvó nő fölé borítva már védelmezője a mezei munkában megfáradt, pihenő, alvó asszonynak.

A kombájn és a fűkaszály gép "detronizálta" az évszázadokon át olyan fontos és egyben persze derék- és izomnyűvő eszközt, a legnehezebb mezei munkát, az aratást szolgáló kaszát is. Éppen a munka emberpróbáló volta kapott hangsúlyt Németh József Ember kaszával című olajtemperájában. Ennek az eszköznek az értékvesztéséhez nem kapcsoló-

dott semmilyen szubjektív emberi, érzelmi hatás. A kaszá-
nak azonban eszköz voltán túli általános jelképi értéke,
jelentése is van, a betakarítás = halál asszociációban.
Ilyen vészjósló eszközként magascdik Szalay Ferenc Szabó
bácsi című festményén a megrokkant öregember fölé. A mű
hatvanas évekbeni fogantatása összefüggésben áll az érté-
kek újrendeződésének fájdalmas, vajúdó folyamatával.

Az eszköz értékének, szeretetének képi kifejezésével az
értelmes munka létközpontságáról vall Németh József Öreg-
ember főrésszel című alkotása. A nagy favágó keresztfűrész
kiemelten éles fogainak az idős ember általi gyöngéd érin-
tésre nem túl nagy logikai híddal a hasáb fa otthonterem-
téséhez, melengető hasznához visz el bennünket. Egy minden-
napi használati eszköz köznapi értéke és képi jelentése
váltásával, felmagasztosulásával legcsűrítettebben, kifeje-
zőbben Fejér Csabánál találkozunk. A Kisszék kanállal című
festményben az elhasznált pléh kanál és a már szuvas, min-
den dísz nélküli parasztbútor Fejér Csaba sajátos képépí-
tése és festésmódja eredményeként emberi környezet, élet-
mód, sors megtestesítőjévé vált.

És van valami, amit emberi tevékenységgel alig lehe-
tett befolyásolni, és aminek etikai értéktartalma nincs
ugyan, de kedvezőtlen esetben az egész évi munka anyagi ér-
téktերemtését tette semmivé, vagy ellenkező esetben erősít-
hette, javíthatta eredményességét, hatását. Bizonytal gon-
dolják, hogy az időjárásról van szó. Joggal keltene bennünk
hiányérzetet, ha ez a parasztsággal közvetlen személyes,
emberi kapcsolatban álló, azt jól ismerő Vásárhelyi Műhely
alkotóinál nem jelentkezett volna. Csak néhány példa: Né-
meth József a paraszti világ által rettegett aszályt kapta
ecsetvégre, a repedezett föld, az elkínzott ember és állat
visszafogott színvilágával hoz közel bennünket a kegyetlen

természeti jelenséghez. E gondolkör derülátóbb, az emberi kiszolgáltatottságot a szellem által enyhítő kifejezése az ugyancsak Németh által alkotott Vízsugár. A föld és az abba szinte belesüllyedt női alak még a múlt, a diadalívszerűen feszülő vízsugárhoz emelkedő másik figura pedig a természetet már befolyásolni képes ember kifejezője. A kötöttség és szabadság tömör, lényeglátó képi telitalálata a mű.

Az áttekintés korántsem ad teljes képet a hagyományos értékek változásának a vásárhelyi művészek általi képzőművészeti tükrözéséről, de a folyamat főbb állomásait megjelenítő műveket - úgy gondolom - sikerült bemutatnom. A társadalmi felelősségérzet, őszinteség és elkötelezettség, mellyel a Vásárhelyi Műhely alkotói ezt a feladatot vállalták és megoldották, művészettörténeti jelentőségű. Éppen ezért némi kiegészítésre szorul az elmondottak tükrében az MSZMP Központi Bizottsága mellett működött elméleti munkaközösség 1984-ben közzétett művészetpolitikai állásfoglalásának az a része, mely megállapítja: "Egyelőre szinte teljesen kívül maradtak a művészet látókörén olyan széles tömegeket érintő társadalmi mozgalmak, mint a paraszti, falusi életforma gyökeres változása." A Vásárhelyi Műhely alkotói megítélésem szerint szélesívrően és őszintén ábrázolták ezt a gyökeres változást.

Mindez ma már történelem. A parasztság részben a javuló gazdasági eredmények, részben a nemzedékváltás hatására megtalálta helyét az új szövetkezeti közösségben. Az alkotói feladat tehát most már - mint erről Szalay Ferenc egyik sajtónyilatkozatában szólt - a jómódú szövetkezeti parasztság változott életének megjelenítése. Ez azonban nyilván nem megy egyik napról a másikra, új jelképek teremtésére van szükség. Csak egyetlen példát ennek illusztr-

rálására: évezredekén át a vállán hordott zsákból kézzel magot hintő ember alakja mint magvető jelképpé vált. Ma már senki nem vet így, de ha egy mai festő egy vetőgépet ábrázol a vásznon, ez még önmagában nem hordozza a jelképiséget. Miután azonban a Vásárhelyi Műhely alkotói jól ismerik ennek az új parasztságnak az életét, és mert elkötelezettségük, humánus magatartásuk változatlan, így minden remény megvan arra, hogy az elkövetkező évek, évtizedek során ebben az új értékrendben élő parasztság is tehetségükhöz, alkotó erejükhöz méltó műveken jelenik majd meg.

Kormos Sándor:

A KÖZMŰVELŐDÉS FELADATAI AZ IFJÚSÁG MŰVELŐDÉSÉBEN

Új kérdések megszületésének, régi kérdések újrafogalmazásának időszakában élünk. Ezek a kérdések elméletiek és gyakorlatiak, politikaiak és gazdaságiak, ideológiai és kulturális életünk továbbfejlesztését érintik. Egy közös vonásuk van: a reájuk adott válaszok, a szükséges döntések elodázhatalanok. Ugyanakkor a napjainkban születő döntések egy jelentős része kihat az ezredforduló után élő emberre, annak életmódjára, eszményképére, értékítéletére, műveltségére. Mindez a döntéshozók felelősségét megsokszorozza. Különösen igaz ez az ifjúság művelődésével összefüggő döntésekre, megválaszolást igénylő kérdésekre.

Már bevezetésként szeretném hangsúlyozni, hogy az ifjúság művelődése, az ezzel kapcsolatos közművelődési feladatok a közművelődés egészének egyrészt szerves része, más vonatkozásban sajátos területe. Szerves része, mert a közművelődés valamennyi általános vonása, gondja és eredménye jelen van az ifjúság közművelődésében is. Ilyen pl. az intézményekkel való ellátottság kérdése, a közművelődés hatékonyságának problémája, a formák és módszerek megújulásának szükségessége. Ugyanakkor sajátos területe is közművelődésünknek, mert a korosztály specifikus vonásai, élethelyzete eltér más társadalmi csoportoktól. Meg kell jegyezni, hogy évtizedünk szűkülő lehetőségei nemcsak a közművelődés egészében, hanem az ifjúság művelődésében is felgyorsították egyes ellentmondások jelentkezését. Ezek

közül meghatározó: a célok és igények, valamint az azok megvalósítását, illetve kielégítését szolgáló feltételek és eszközök között tátongó szakadék.

Rétegenként eltérően

A 2 213 000, 15-30 közötti fiatal -, az összlakosság 20,7 százaléka - életvitel, társadalmi, politikai, művelődési aktivitása sokféle; sőt a különbségek az egyes ifjúsági rétegeken belül is számottevőek. Ezeket az eltéréseket jelentős mértékben befolyásolja a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely. A 15-30 éves korosztály mintegy 21 százaléka tanuló (középfokú és felsőfokú oktatási intézményben), és 1 752 800, azaz 79 százalék aktív kereső. Az ifjúság művelődését, szórakozását, szabadidő eltöltésével kapcsolatos igényeket és törekvéseket elsődlegesen az iskolázottság határozza meg. Az ifjúság iskolai végzettsége jelentős mértékben eltér a felnőttek iskolázottságától. Míg az aktív keresők 81,5 százaléka végezte el az általános iskolát, addig a 30 éven aluliak 96 százaléka. Érettségizett az aktív keresők 21,1 százaléka, a fiatalok 29,5 százaléka, felsőfokú diplomával rendelkezik a népesség 6,5 százaléka, a 30 éven aluliak 9,8 százaléka. Az 1980-as népszámlálás adatai szerint minden második szakmunkás 30 éven aluli volt, s e korosztályban csökkent a szakképzetlen munkát végzők aránya. A jelentősebb szaktudást igénylő területeken a fiatalok vannak többségben.

Ezek az adatok arra is utalnak, hogy a társadalom több mint egyötödét kitevő népesség viszonylag nyugodt körülmények között, meghosszabbított képzési időben, a legfokonyabb korban szerezte, illetve szerzi meg az életben való elinduláshoz, a gazdasági, politikai és művelődési aktivitáshoz szükséges tudást. Ám az oktatás tartalmi válto-

zásai, fejlesztése, a tömegkommunikációs eszközök - minde-
nek előtt a televízió - és egyéb művelődési mozgalmak, for-
mák elterjedése következtében könnyebben, gyorsabban, zök-
kenőmentesebben képes alkalmazkodni a tudományos-technikai
haladás követelményeihez, a termelési szerkezetben bekövet-
kező változásokhoz. Nem elsősorban a tapasztalatok empiri-
kus gyűjtögetése, az adott körülményekhez való tökéletes
alkalmazkodás, az előtte járó nemzedék tevékenységének egy-
szerű folytatása a feladata, hanem a nagyobb képzettségre,
az elmélyültebb elméleti tudásra alapozva magasabb szinten
tovább tökéletesítve a társadalmi-gazdasági viszonyokat,
kell az új társadalmat építenie.

A rétegek közötti különbségek, eltérő igények vonat-
kozásában külön érintem a tanulói ifjúságot. Lehet-e, sza-
bad-e az ifjúság ezen csoportját egységesen kezelni? A vá-
lasz egyértelmű: nem. Más a középfokú oktatási intézmények
tanulóinak törekvése, elvárása, mint a főiskolások, egye-
temisták művelődési igénye. S ez magától értetődik. Továb-
bi differenciálás is szükséges, hiszen a közel 170 ezer
szakmunkástanuló, a 100 ezer gimnazista és 120 ezer szak-
középiskolás művelődési szokásai is eltérőek. További mó-
dosulásokat eredményez az, hogy kollégista vagy bejáró ta-
nuló, gyengébb vagy kiemelkedőbb teljesítményt nyújtó és
a végtelenségig folytathatnánk az eltéréseket. Természe-
sen az adott korosztálynak, a középiskolásoknak van egy sor
olyan közös vonása is - pl. biológiai szempontból a legkri-
tikusabb korosztály, a családból már többnyire kiszakad,
illetve távolodik, erős érdeklődés és aktivitás -, ami alap-
ján túlzás nélkül beszélhetünk diákközművelődésről. A kér-
dés az, hogy figyelembe veszi-e mindezt és az ezekhez ha-
sonló jegyeket a közművelődés. Sok hasznos kezdeményezés,
jelentős számú jó példa ellenére azt kell mondani, hogy a
sokirányú rétegigények figyelemmel kísérése, kielégítési

módjuk keresése a közművelődés elméletének és gyakorlatának egyaránt gyenge láncszeme.

A közművelődés közismerten a felsőoktatás alapvető funkciójának, a szocialista értelmiség nevelésének fontos része. S ez a közművelődés - helyesen - egyetemenként, főiskolánként eltérő, mivel különbözőek a hallgatói igények és elvárások. Az 1986 májusában rendezett egyetemi és főiskolai kulturális napok rendezvényei, valamint "Közművelődés a felsőoktatásban - 1986." című vita jól példázta ezt a sokszínűséget. Ennek megfelelően "a felsőoktatási intézmények közművelődési munkája többkomponensű, amely magában foglalja az öntevékenység, spontaneitás mozgalmi, a szakemberek animálta népművelői, az intézmények életében megjelenő szolgáltatói, az amatőr, öntevékeny, tartósan működő művészeti csoportok művészeti tevékenységét. Mozgalom és tevékenység, az irányítás, a kezdeményezés, a menedzselés, a rendezvények manifeszt formáinak sokszínű együttese tehát." Az életkoruk és érdeklődési körük jóvoltából érdekeny hallgatókat tömörítő intézmények biztosítják a legtermészetesebb közönséget a kísérleti művészetek számára.

A rétegenkénti igényelemzés azt is megmutatja, hogy más a dolgozó fiatalok kulturális érdeklődése, s ezen belül eltérő a fiatal értelmiség, a szakmunkás, a betanított és segédmunkás művelődési aktivitása és elvárása. E csoportokon belül is további differenciálódás figyelhető meg család-alapítás után, illetve azt megelőzően, a lakással rendelkezők esetében stb.

Összességében elmondható: a tények makacsok és tiszteletet parancsolnak. Arra figyelmeztetnek bennünket, hogy nem lehet és nem szabad általában beszélni a közművelődés feladatairól az ifjúság művelődésében.

Építeni az öntevékenységre

Az ifjúság kulturális magatartásában - az előzőekben említett azonosságok és különbségek figyelembevételével - egy sor sajátosságot figyelhetünk meg. Ezek közül talán a legáltalánosabb a fokozottabb aktivitás, a társadalom más korosztályaihoz viszonyított nagyobb öntevékenység. Ezt mutatja a gazdaság, a politika, a társadalom különböző kérdései iránti érdeklődés mellett, azzal együtt a művelődésben való részvétel is. Példák sokaságával bizonyítható ez az állítás a szakkörökben való részvételtől kezdve egészen a népművészet iránti érdeklődésig. Nem kevésbé fontos, hogy az aktivitással együtt az ifjúság kulturális tevékenységének alkotó jellege is erősödik. Túlzás nélkül állítható, hogy ifjú korban a színház-, a hangverseny-, a mozilátogatásnak is van egy, a felnőttkorinál erősebben érvényesülő alkotó vonása: az ekkor birtokba vett kultúra többnyire életre szólóan meghatározza a későbbi felnőtt kulturális magatartást. Ezekre a közművelődésnek jobban kell figyelni és építeni.

Az ifjúság öntevékenysége kibontakozásának fontos színtere az amatőr művészeti mozgalom. A résztvevők közel kétharmada fiatal és a tanulók közel fele, az aktív kereső fiatalok 20-25 százaléka kapcsolódik be az amatőr művészeti mozgalomba.

E mozgalom több szempontból is megérdemli a társadalom figyelmét: jelentős tömegek vesznek részt benne, s szabad idejük tekintélyes részét áldozzák rá; többségük a közösségi művelődés felé vonzódik. E tevékenység egyik vonzóereje a cselekvő részvételben, a művészetekkel való bizonyos fokú alkotói kapcsolatban, az önkifejezés lehetőségében rejlik; s azoknak az egyéneknek is megadja a művészetben való - átlagosnál nagyobb fokú - elmélyülést, az elemi művészi

közlés lehetőségét, akik valamilyen ok miatt nem ezt választják foglalkozásul. Ezzel együtt további művelődési igényeket ébreszt, élménnyé teszi az alkotást, s fogékonyrá tesz új művelődési tartalmak befogadására. Ezeken az alapokon új alkotói és befogadó készségeket is fejleszt. Az egycélű végzett amatőr művészeti tevékenység az önművelés fontos formája, a közösségben (művészeti csoportok, szakkörök) kifejtett munka pedig a közösségi nevelés színtere. Az amatőr művészeti mozgalom jelentős szerepet tölthet és tölt be a szocialista magatartás és művelődés közösségi normáinak alakításában, a politikai nevelésben. Több szempontból is jelentős politikai funkciója van az amatőr művészeti közösségeknek a nemzetiségi lakosság körében. Az állami ünnepek műsorainak biztosításában, a családi és társadalmi események ünnepélyességében, a politikai stb. évfordulókhoz kapcsolódó rendezvények színesebbé tételében döntő részt vállal az amatőr művészeti mozgalom. Az amatőr művészeti csoportok, körök és azok társadalmi vezetősége, illetve a megyei és országos szinten működő tanácsadó testületek, egyesületek a szocialista demokrácia gyakorló színterei.

Az eredményesen működő csoportok önmaguk is vállalnak kultúraközvetítő feladatot, részben spontán módon közvetlen környezetükben, részben a kulturális ellátásban. Fontos szerepet töltenek be az 1979 óta megszervezésre került - elsősorban a kistélepusléseket ellátó - megyei műsor-szolgáltató rendszerben. A mozgalom egyes tagjai, csoportjai legjobb alkotásaikban, produkcióikban önálló esztétikai értéket hozhatnak és hoznak is létre. Néhány művészeti ágon - ahol szervezett művészképzés nincs - a hivatásos művészek utánpótlási lehetőségét is jelenti a mozgalom. Egyre jobban kiteljesedik - különösen a zenekarok és a társastán területén - a mozgalom szórakoztatásban betöltött szerepe is.

A jelentős funkciók egyben jelzik azt is, hogy a mozgalomban tapasztalható jelenségek nem szemlélhetők önmagukban. A számszerűség alakulása, a minőség, a stílusbeli jelenségek csak más társadalmi, politikai, művelődési és művészeti kérdésekkel összefüggésben értékelhetők.

Jelentős eredményeket könyvelhetünk el a mozgalom közösségi vonásainak, demokratikus lehetőségeinek fejlődésében. Erősödött a csoportok belső nevelőmunkája, közösség-teremtő hatása, amely közvetlen környezetükre is kisugárzik. E tevékenység hatására az amatőr művészeti együttesek tagjaiban növekszik a társak megbecsülése, munkájuk elismerése, tudják és a mindennapi gyakorlatban bizonyítják, hogy az egyén képességei kibontakozásának legfontosabb színtere a közösség. Ezt jelzik a társadalmi munkában épített játszóterek, épületek, valamint az, hogy a mozgalom régebbi gárdája társadalmi munkás ösztönzője és segítője lett az amatőr mozgalomhoz kapcsolódó kötetlenebb foglalkozási formáknak, elsősorban a gyermekek körében (pl. táncházak, játszóházak, dramatikus kreatív-foglalkozások, nyári táborok munkái).

Napjainkban az ifjúság öntevékenységeinek fontos kibontakozási kereteit biztosítják az egyesületek - köztük a kulturális feladatokat ellátók. Az ifjúság e területen való aktivizálódásának alapvetően két iránya figyelhető meg: egyrészt a már meglévő, működő egyesületekben növekszik a fiatalok térhódítása, másrészt több új, az ifjúság által kezdeményezett egyesület jön létre. Ez utóbbi folyamatot ösztönözte és ismerte el az MSZMP KB 1984. október 9-i ülésének állásfoglalása, amikor kimondta: "A párt támogatja a társadalmilag hasznos célokért tevékenykedő, megfelelő politikai irányítással és törvényességi felügyelettel működő ifjúsági közösségek, egyesületek, klubok létrejöt-

tét, illetve a szakmai, tudományos és kulturális egyesületekben, ifjúsági csoportok, tagozatok megalakulását."

Az öntevékenység megvalósítását jelzik e területen a felsőoktatási intézmények keretében alakult közösségek. Ilyen pl.: az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1983-ban alakult Fábry Zoltán kör, az 1984 őszétől működő '999-es klub, a Közgáz KISZ Közép-Európa Klub, a Nagy László Irodalmi Kör, a közgazdaságtudományi Egyetemen működő Rajk László Szakkollégium, a környezetvédelmi klubok stb. Hasonló folyamat indult el az ifjúsági lakóhelyi közművelődésben is, ahol elsősorban a szabadidő hasznos eltöltése céljából jönnek létre egyesületek.

Közművelődésünk alapvető feladata az ifjúsági öntevékenység segítése, támogatása és felkarolása, annak megértése és elfogadása, hogy a fiatalok aktivitása képezheti a közművelődés megújulásának motorját.

Kultúrált szórakozást !

Az ifjúság felfogásával, értékrendjével kapcsolatban helyenként találkozhatunk még napjainkban egyoldalúan általánosító megítéléssel, amely döntően a divat megnyilvánulásából, az öltözékből, a fiatalok szórakozási szokásai-ból indul ki. Olyan vélemények is vannak, hogy a mai fiatalokat csak a szórakozás érdekli. Persze, vannak ilyenek is, s lehet azon töprengeni, meg vitatkozni, hogy számuk ma több vagy kevesebb, mint a korábbi évtizedekben. Mindenesetre az figyelhető meg, hogy az ifjúság döntő többségének életében a szórakozás csak egy - bár fontos - program, a sok más egyéb dolog mellett. A szórakozás iránti igény jogosságát, sőt egyféle hasznosságát nehéz elvitatni. Ebből következik, hogy a fiatalok szórakozás iránti vá-

gyát, igényét nem letörni kell -, ez egyébként sem lehetséges -, hanem egyre nagyobb mértékben meg kell teremteni a kulturált szórakozás feltételeit.

Napjainkban az életszínvonal, az életkörülmények változásával, a szabadidő társadalmi méretű átrendeződésével megnöttek a kulturált kikapcsolódás és szórakozás iránti igények a társadalom valamennyi rétegében, de különösen az ifjúság körében. Ennek következtében a művelődéspolitikai feladataink között is minden korábbinál nagyobb hangsúlyt követel a szórakozás és a szórakoztatás. Ezt bizonyította az 1984. év végén rendezett Országos Közművelődési Tanácskozás, valamint a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Művelődéspolitikai Munkaközösség állásfoglalása a művészetpolitika időszerű feladatairól.

A szórakozás megítélésében abból indulunk ki, hogy ez társadalmi funkciókat is betöltő természetes, emberi tevékenység. Azon túlmenően, hogy hozzásegít a munkaerő, az alkotókészség regenerálásához, a fizikai és pszichikai feszültségek oldásához, fontos szerepe van a harmonikus életvitel meggyökereztetésében. Többnyire áttételes módon, viszonylag nagy hatásfokkal, tömegméretekben terjeszt pozitív vagy negatív ideológiai tartalmakat, hasznos vagy káros magatartásmintákat, divatokat, befolyásolja az életmódot, a közízlést és közgondolkodást. Segítheti a fiatalok társadalmi beilleszkedését, a közösségi kapcsolatok erősödését, szolgálja az életkorra jellemző partnerkeresési, kikapcsolódási, pihenési és művelődési igények kielégítését.

A szórakozás és szórakoztatás formái az ifjúság körében sokfélék, kezdve a hobby tevékenységtől egészen a

turizmusig. A fiatal és idősebb nemzedék szórakozásában, kikapcsolódásában azonban lényegileg évszázadok óta megkülönböztetett szerepe van a zenének, dalnak, táncnak. A technika modern lehetőségeivel (a rádió, a hangrögzítés, a televízió, a video elterjedésével), egyidejűleg a hagyományos, alapjaiban folklorisztikus elemekből táplálkozó szórakozást - főleg a fiatalok körében - fokozatosan háttérbe szorították a könnyűzene meg-megújuló nagy divathullámai, a hagyományos tánczenétől a dzsesszmuzsikán át, egészen a legmodernebb áramlatokig. Ugyanakkor minden korábbinál nagyobbá váltak az egyes nemzedékek zenei szórakozási formái, ízlése közötti különbségek, csökkent a türelem egymás szokásainak megértésében, elviselésében.

Ezek és a hozzájuk hasonló változások bizonyos értelemben felkészületlenül értek bennünket, így a szórakozásban, szórakoztatásban az évek során olyan - ha nem is minden tekintetben új - problémák halmozódtak fel, amelyek megoldása csak fokozatosan, átgondolt és következetes munkával, hosszabb időszak során képzelhető el. Ez a tény különösen az ifjúság könnyűzenei szórakozásában jelenik meg. Ide kell sorolni: először azt, hogy bizonytalan a szórakoztató kultúra társadalmi, ideológiai és esztétikai funkciója, illetve értékrendje, tisztázatlan a viszonya a társadalmi eszmékhez és a művészetekhez; másodszor, hogy a "szórakoztató-művészeti" kínálat, mennyiségi növekedése ellenére szegényes a választék, különösen feltűnő a szocialista társadalmunk értékrendjét tükröző-alakító, tömeges érdeklődésre számítható, népszerű kulturális termék hiánya; harmadszor, hogy egyes területeken, elsősorban saját technikai, anyagi versenyképességünk hiánya miatt, érezhetően megnőtt a kapitalista szórakoztató ipar bizonyos termékeinek száma és ideológiailag problematikus hatása; negyedszer: a művelődésszociológiai vizsgálatok azt jelzik,

hogy különösen a műveltség alacsonyabb szintjén lévő rétegekben a kulturális érdeklődés szinte kizárólag a szórakoztató célzatú termékek "fogyasztásában" nyilvánul meg; ötödször: az elvi-politikai és a gyakorlati irányításban, befolyásolásban - az említettek miatt is - sok következtetlenség, koordinálatlanság tapasztalható. Egyes területeken a kereskedelmi, üzleti szempontok kizárólagos érvényesítése, illetve az igényekre való hivatkozás eszmei, ízlésbeli zavarokkal, értékengedményekkel jár. Ezek a jelenségek - mint utaltunk rá - a legkoncentráltabban az ifjúság zeneszórakozásában, szórakoztatásában jelennek meg. Ezt az ifjúság életkori sajátosságain kívül néhány más tény is elősegítette az elmúlt évtizedekben (pl. az akceleráció felgyorsulása, az urbanizáció, a társadalmi mobilitás növekedése).

Az előrejelzések szerint az ifjúság szabadidő eltöltésében a következő években tovább fog növekedni a szórakozás szerepe. Ezzel együtt vállalni kell, hogy első helyre a mindenki számára gazdagodást jelentő értékek terjesztését kell állítani. Az egész közművelődési munka - s ennek részeként az ifjúság művelődési-minőségi fejlesztésének s egyben eredményességének is alapvető feltétele a közvetített értékek tudatosabb kiválasztása; a társadalom, a gazdaság, illetve a különböző rétegek és csoportok, az egyének valóságos igényeinek folyamatos figyelemmel kísérése. S ezt az érték orientáltságot kell biztosítani - a terület sajátosságait érvényesítve - az ifjúság szórakoztatásában is. A szórakoztatással foglalkozó intézmények, szervezetek, irányító szervek alapvető feladata a növekvő szükséglet színvonalas kielégítése, az igények és az ízlés formálása. Ennek fokozatos biztosítása részben tartalmi, részben irányítási, szervezési kérdéseket érint. E feladatok közül emeljük ki egyrészt, hogy a szórakoztatás irá-

nyításának, illetve a szórakozás befolyásolásának javítása mindenekelőtt a társadalmi normáinkkal, művelődéspolitikai céljainkkal jobban összhangban álló, szórakoztató célzatú kulturális termékek és szolgáltatások kínálatának növelését, választékának bővítését igényli. A kínálat növelése alapvetően két forrásból történhet: elsősorban az alkalmas hazai, másrészt a külföldi, főként a szocialista országok ilyen jellegű terméséből. A szórakoztatás arculatának, szemléleti karakterének fokozatos megváltoztatása, társadalmi normáinkhoz való közelítése jelenleg az ifjúságnak szánt szórakoztató zenében és a film területén a legsürgősebb feladat, másrészt a szórakozás és a szórakoztatás megítélésében tapasztalható zavarok felszámolása érdekében olyan közvélemény kialakítására kell törekedni, amelyben a szórakozás természetes emberi igénynek, a szórakoztatás pedig művelődéspolitikai szempontból is fontos tevékenységnek minősül.

A kulturális sajtóban, a tömegtájékoztatóban gyakrabban kell foglalkozni a népszerű kulturális termékekkel és szolgáltatásokkal, rendszeressé kell tenni kritikai figyelmüket. A színvonalas "nekünk való" teljesítményeket elismerve, az ízlésnevelés és igénykeltés szándékával szükséges bírálni a nemkívánatos jelenségeket, ízléstelenségeket és olcsóságokat.

az ifjúság művelődésében az értékek terjesztéséről és a befogadás ösztönzéséről, segítségéről egyetlen humanista művelődéspolitikai sem mondhat le. Hiszen a "kultúra fogalmába a felhalmozott ismeretanyagon kívül beletartoznak a birtokba vett művészi értékek, a másik ember tiszteletére alapozott emberi kapcsolatok, és beletartozik a magatartás, a viselkedés hétköznapi kultúrája is. Minden felhalmozott kincsünk akkor válik értékké, ha birtokunkban

van az az értékrendszer, aminek segítségével - az egyén és a társadalom számára is - csak a megélt kultúra lehet." Ezt az elvet és célt kell érvényesíteni a felnövő nemzedék, az ifjúság művelődésében, szórakozásában és szabadidejének kulturált eltöltésében, az ifjúság között folyó közművelődésben is. Cselekvési szabadságot minden előremutató kezdeményezésnek, minden olyan programnak, amely az ifjúság művelődésének megújulását és ezen keresztül a közművelődés gyakorlatának reformját ígéri és sürgeti.

Kéri László:

ZAVAROK AZ IFJÚSÁG POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓJÁBAN

Néhány előzetes megjegyzés

A politikai szocializáció eléggé sokrétű folyamat ahhoz, hogy többféle módon - akár homlokegyenest ellenkező értelemben is - lehessen elemezni jellegzetességeit. Néha ugyanarról beszélünk, ugyanazokat a következményeket emlegetjük, s mégis különböző szintű, mélységű problémákhoz jutunk el az okokat keresve. A nyilvánvaló zavarok számbavételekor sem árt ezért, ha az elemzést végző előre megmondja azt is, hogy milyen szemszögből nézve érvényes mondandója.

Más lesz a kép, ha a szándékok, célok felől közelítünk a politikai szocializációs folyamatok megértéséhez, hiszen ez esetben az igények, elvárások - akár napi szintű ideológisztikus formái is - alapvető mércéi az elemző munkának.

E folyamatok tárgyyszerű elemzése magát a történetet mutatja (leíró módon), amely szabad utat enged az értelmezéseknek. A végeredmény, a következmények felőli megközelítés már bizonyos távolságtartással közelít a politikai szocializációs folyamatokhoz, de ennek is vannak csapdái.

Egy igazán korrekt bemutatásnak törekednie kellene valamennyi alapvető szempont ötvözésére, de ilyen szűkös terjedelmi keretek között ez a feladat aligha oldható meg

sikeresen. Választott nézőpontom távolságtartó jellegű, mert egy lehetséges - és előbb-utóbb szükséges - tömegmértetű, demokratikus, politizáló részvétel valós esélyeit mérlegelve kísérli meg értelmezni az ifjúság jelenlegi politikai szocializációjának nehézségeit. Olyan korosztály formálódásával, részvétel-tanulási problémáival kell számot vetnünk, amely majd az ezredforduló felé közeledvén válik mint jelentősebb társadalomformáló erővé.

A politikai részvétel esélyeit egyidejűleg több tényező alakítja át. Az adott politikai rendszer nyitottságától, alkalmazkodási képességétől a politikai kultúra öröklött hagyományain át egészen az éppen felnövekvő ifjúság politizálási képességeinek minőségéig sokféle erő hat egyidőben.

Hogyan állnak a politikai részvétel esélyei a politikai szocializációs folyamatok szemszögéből nézve? Az új generációk politikai állampolgárrá formálódásából milyen következtetések vonhatók le? Számíthat-e a következő, nehéz évtizedben a magyar társadalom a fiatalok dinamizáló erejére, politikát, közéletet megújítani kívánó tevékenységre? Mint látható, a felvetődő kérdések mind olyan jellegűek, amelyek sokakat foglalkoztatnak a politikusoktól a pedagógusokig, az újságíróktól az ifjúsági vezetőkig. De e kérdésekre szabatos, tudományos választ rendkívül nehéz adni. Nem régen befejezett kutatások alapján is a válaszok döntően heurisztikus jellegűek, sok bennük a hipotetikus elem.^{1/} Ugyanakkor a kutatások nyilvánvalóvá tették azt, hogy olyan zavarok állandósultak, amelyek alapvetően minősítik a politikai szocializációs folyamatok alakulását.

A vizsgálódás keretei

A politikai szocializáció, mint konfliktusos-interaktív folyamat, lényegében olyan erőteret alkot, amelynek a legfontosabb faktorait az alábbi tényezők jelentik:

- a direkt politikai szándékok, üzenetek világa,
- a politikai szocializációs közvetítők teljesítőképessége, hatékonysága,
- a közvetítők nem szándékolt, rejtett hatásai,
- az adott fiatal korosztályok reakciói az őket ért hatásokra.

Egy teljeskörű, leíró modellben természetesen helyet kellene szorítani még több, igen fontos hatás ábrázolásának is. Pl. a szubkultúrák problémáinak, a történetiség követelményeinek, a kortárs nemzetközi hatásoknak, az életciklus kérdéseknek stb. Tudván mindezek fontosságáról, ezúton mégis zárójelek között hagyjuk e lényeges momentumokat, elsősorban azért, hogy a folyamat döntő mozzanatait elemezhessük. A továbbiakban azt nézzük meg, hogy mi a magyarországi helyzet az említett tényezők vonatkozásában.

A direkt-politikai szocializációs igények megfogalmazásai

Nevelési dokumentumok, politikai döntések elemzéseiből kideríthető, hogy a társadalomirányítás politikai szocializációs eszménye a tevékeny, részvételre orientált, eszmileg elkötelezett, közösségben gondolkodó, s azért felelősséget is vállaló ember. A direkt-politikai szocializáció összes közvetítője elvileg a vázolt emberkép jegyében törekszik befolyásolni az új generációk formálódását. Felszínét tekintve ez a politikai szocializációs doktrína konzisztens, de a belső viszonyok elemzése kimutatja, hogy nehezen feloldható ellentmondásokkal terhelt. Részint ez a politikai

szocializációs igényrendszer kevéssé számol a jelenlegi társadalmi viszonyok ténylegesen létező embertípusaival. Méréseként egy elvont jövő elméletileg elképzelt emberének antropológiáját állítja fel. Részint - talán épp az előzőkből fakadóan - az említett doktrína túlságosan neveléscentrikus. Másképpen fogalmazva: mind az iskolában, mind a többi szervezetben, a tömegkommunikációban olyan szerephelyezetek kizárólagos fennállását tételezik fel, ahol egyértelműen egyirányúak a hatások. Az egyik fél dolga a nevelés (tudja, hogy mit, miért), a másik fél dolga a befogadás.

Ha a politikai viszonyokra konkretizáljuk az iménti kijelentést, akkor kitűnik, hogy ezt a felfogást olyan szocializmuskép jellemzi, amelyben a rendszer jellege, politikai értéktartalma magától értetődő, és ezt minél előbb és minél hatékonyabban kell elsajátítani. Az evidenciaként kezelt szocializmuskép harmónikus volta nehezen tűri meg maga mellett az ellentmondásos valóságot a nevelési folyamatban. Következésképpen, ez a politikai szocializációs doktrína nem nagyon vet számot a mássággal, pontosabban a más-ságot csak hibaként, hiányosságként tudja kezelni. Nem erőssége a konfliktusok viselésére való felkészítés sem, ami értelemszerűen következik az eddig elmondottakból. Az egység, a harmónia igénye nehezen tűri azt a felismerést, hogy a társadalmi lét a mindennapi élet szférájában is konfliktusos szerkezetű.

Nemcsak nálunk figyelhető meg az, hogy a direkt-szocializációs szándékokból kihámozható emberkép sokkal sivárabb és homogénebb szerkezetű, mint a tényleges folyamatokban kiformálódó embertípusok sokasága. Ez az ellentmondás eleve ott feszül a társadalomirányítás globalizáló és generalizáló jellegében, ezért nem is ez az igazi gond. Az idealizált ember-felfogás csak akkor okozhat problémát, ha a

valóságot tartjuk hibásnak azért, mert nem az elvileg elképzelt emberek alakulnak tömegméretűen a politikai szocializáció során.

A közvetítő intézmények teljesítőképességéről

Négy fontos közvetítő intézményről alakult ki a kutatás során átfogó képünk: az iskoláról, az ifjúsági mozgalomról, a fiatalok számára készülő tömegkommunikációról és a család szerepéről. Az elmúlt tíz év társadalmi mozgása valamennyi értékközvetítő intézmény helyzetét destabilizálta. Mindegyikről elmondható, hogy nem képes betölteni a folyamatokban azt a fontos szerepet, amelyekre a társadalmi várakozások folytán hivatott lenne.

a/ A család politikai szocializációs funkcióját elvileg abban lehet megjelölni, hogy a primer szocializáció során a főbb társadalmi értékek érzelmi alátámasztása, átélhető és személyre szabott átadása e körben zajlik. A jelenlegi magyar családoknak csak kisebb része képes ezt zavartalanul biztosítani. A többség működőképességét alapvetően megrendítette a második világháború utáni több évtizednyi szakadatlan mobilitás, az utóbbi tíz évben pedig a nagy terjedési sebességgel kiépülő második gazdaság. Nem kívánatos hatásként megritkult és leegyszerűsödött a belső, családi kommunikáció. Ez nem túl kedvező az érték- és mintaátadás szempontjából. Úgy tűnik, hogy ezt a lepusztulást éppen a társadalmi-politikai dimenzió súlyli meg erőteljesen. Több vizsgálat egybehangzó tanulsága szerint a politikai kérdésekről való véleménycsere a legritkábban a tárgya a nyolcvanas évek magyar családi beszélgetéseinek.

A korábbi szakirodalomban gyakorta tárgyalták a család szerepét oly módon, hogy az a "kettős nevelés" legfőbb

színtere. (Értve ez alatt azt, hogy a családban másképpen látják és értékelik a lényegesebb társadalmi és politikai eseményeket, valamint a közelmúlt történelmét.) Ma már ezt nem igen lehet mondani, hiszen korántsem annyira mély a családok hatása, hogy eredményesen tudnák ellensúlyozni a többi közvetítő intézmény befolyását. A családok politikai szocializációs működésében éppen az hozott döntő változást, hogy gyengülő hatásuk miatt sokkal előbb szerephez jutnak a külső tényezők. A tömegkommunikáció és a kortárs-csoportok erőteljesen benyomulnak a család által üresen hagyott kommunikációs térbe, és olyan mintákat, magatartásokat jelenítenek meg már a gyermekkorban is, amelyek semlegesítésére a többség nincs tudatosan felkészülve és felkészítve. Erre gondolván azt lehet mondani, hogy egyszerre-egyidőben gyengül a családok szocializációs képessége és növekszik az a problémahalmaz, amellyel szembe kellene néznie.

b/ Az iskolarendszer csaknem másfél évtizede állandó szakmai viták kereszttüzeiben teszi dolgát. Aligha találánk olyan elemzést, amely elégedett lenne a jelenlegi iskolai állapotokkal. Elveiben, dokumentumaiban az iskola is az előző pontban jelzett demokratikus közösségi ember-eszményt akarja formálni, azonban ez a törekvése - a hiányos működési feltételek közepette - megmarad ideológiának. Irritáló ideológiának. Hiszen a mindennapi nevelő gyakorlat távol esik ettől az ideológiától, és sokkal inkább törekszik a szótfogadó, engedelmes, vezetést igénylő állampolgári szerepek begyakoroltatására, mint sem kezdeményező, önálló és valóságos részvételt igénylő típusokéra.

Az iskolában zajló politikai szocializáció még oly rövid vázolásakor sem maradhat említés nélkül az a paradox helyzet, miszerint az iskolai lét nagyon is konfliktusteltett, számtalan ütközés, érdekellentét színtere - ugyanakkor

az oktatási sziszéma nem ismeri az elvszerű, nyíltan vállalt, civilizált konfliktus-viselés szerepeit, így természetesen "tanítani" sem tudja azt. Helyette a konfliktus-elfojtás gyakorlata épült ki, ezerszínűen. Ez a tapasztalat megint csak az egyedi megoldásokat, a nyilvánosság megkerülését erősíti a személyiség formálódásban. Mindezeket túl az is elgondolkasztató, hogy a felnőtté válásig a fiataloknak legalább kétharmada számára az iskolarendszer az elsőszámú - és sokszor egyetlen - szervezeti tapasztalatszerzési lehetőség. Az itt szerzett élménykészlet alapja feltehetően a mindinkább terjedő szervezet- és hierarchia-ellenességnek.

c/ Az ifjúsági szervezet lassan tíz éve nem találja helyét a változások után futva. Politikai szocializációs szerepe egyre távolabb áll attól, amit önmagának korábban tulajdonított. Tényleges befolyása az újabb korosztályok egyre kisebb hányadára van. Az ifjúsági szervezet kapcsán válik nyilvánvalóvá az a furcsaság, hogy a politikai szervezeti hovatartozás szemszögéből nézve egyaránt fiatal a tizenöt és a harmincöt éves is, miután ugyanaz a szervezet áll rendelkezésükre. Egyre kevesebb az a közös érdek és érdeklődés, amely még összefűzheti az egymástól korban is távoli generációkat. (Látni kell azt is, hogy a KISZ-en kívüli társadalmi környezetben is alig van példa a generációk közötti együttműködésre, így egyáltalán nem lehet meglepő ennek hiánya az ifjúsági szervezeten belül sem.) Valószínű, hogy ez az ellentmondás is hozzájárul ahhoz, hogy csak a tényleges befolyás állandóan csökkenő trendje árán lehet fenntartani az egységes ifjúsági szervezetet - mindenki számára.

Az ifjúsági szervezet alapvetően ellátja legfontosabb funkcióit, de kérdés, hogy milyen áron, és mit fizet a lé-

nyegi változatlanlanságáért. A politizáló kisebbségből való szakadatlan vezetői utánpótlást biztosítani tudja, de ebben a termelődésben egyre kisebb a kibocsátó korosztály érdemi ellenőrző és formáló ereje. A többség számára szóló politikai nevelő szerepét pedig nagymértékben uralja a korábbról megmaradt, ismeretszerzésre koncentráló felfogásmód, ami a nyolcvanas években a tömegbefolyás csökkenésének irányába hat.

Az utóbbi egy-két évben újabb keletű ellentmondás felsejegeti belülről az ifjúsági szervezetet. Ennek lényege az, hogy mind több ifjúsági vezető előtt vált világossá az alapvető változtatások szükségessége, ugyanakkor az is tudatosodik, hogy rendkívül kicsiny a mozgástér a tényleges változások számára. (Azt még nem tudni, hogy ez az új helyzet megnyit változtat majd a közeljövőben az ifjúsági szervezet politikai szocializációs képességén.)

d/ A fiatalok számára készülő tömegkommunikációs eszközök közül az ifjúsági sajtó volt kitüntetett módon kutatómunkánknak tárgya. E sajtó termelésének alapvető jellegzetessége, hogy a lapokat nem annyira az olvasói igények hívják életre, megszületésük és fennmaradásuk elsősorban az ifjúsági mozgalmi struktúrához igazodik. Így a sajtótermékek szocializációs szándékai nem is különböznek lényegesen a mozgalmi igényektől, inkább tekinthetők azok meghosszabbított karjainak.^{2/}

Más kutatások azt is egyértelművé tették, hogy a jelenlegi fiatalok formálódásában a televíziónak minden korábbi időszakhoz képest meghatározó ereje van. Ennek belátására elegendő utalni röviden két tényre. Egyrészt a mostani fiatalok születése táján vált teljeskörűen elterjedtté a TV, s így ez az első olyan korosztály, amelynek csecsemő-

korától folyamatosan volt alkalma a tulajdonképpen nem is neki szánt információk elfogyasztására. Másrészt éppen ez idő alatt nőtt meg jelentősen a műsoridő, mert amíg 1970-ben 51 óra volt a heti műsor hossza, addig 1984-ben már 95 óra. Természetesen ez csak a mennyiségi mozzanata a jelenségnek, és sokkal fontosabb az, ami mögötte van, hiszen egy egész generáció gondolatvilága, világképe gyökeresen különbözik a korábbiakétól.

E rövid lélegzetű összefoglalóból is kiderülhetett a legfontosabb politikai szocializációs közvetítőkről, hogy nincsenek abban a helyzetben, hogy az ideális állampolgár előállításának eredményes közreműködői legyenek. Olyan körülmények között tevékenykednek, ahol az alapfunkciók minimális szinten való ellátása is sikernek tekinthető. Ezért a tevékenységükkel kapcsolatos minőségi elvárások tulajdonképpen igazságtalanok, túl nagy a távolság a szóbanforgó intézmények feladatai és tényleges működési körülményeik között.

De ki neveli akkor a gyerekeket? Mégis, hogyan válnak felnőtté? Az új generációk végül is felnőnek, s valahogyan állampolgárrá, közösségek hordozóivá is válnak. A feltételhiányos intézményi működés is működés, a felemás hatás is hatás.

A nemszándékolt hatások szerepéről

Ósrégi szociológiai felismerés szerint minden intézményi működés elemzésekor túl kell lépni a deklarált funkciók teljesülésének áttekintésén. Minden esetben meg kell vizsgálni a látens és diszfunkcionális hatások szerepét is.

A tanulságokat ezúttal nem bontjuk szét közvetítők szerint, csak a közös mozzanatokat emeljük ki.

Legtöbbször a nem-szándékolt hatások közvetítik a realitások világát. A gyerek hamar megtanulja otthon, az iskolában, az ifjúsági mozgalomban, hogy nem illik kétségbe vonni, hogy a gyakorlat nem igazolja vissza az elvileg elgondolt világot. Azt mondják, legyek közösségi ember, de csak az egyéni, a magamért folytatott tevékenységet értékelik. Azt mondják, álljak ki bátran a véleményem mellett, de ha megpróbálom, akkor több bajt okozok magamnak, mintha semmit sem tettem volna. Mondják, hogy legyek aktív, de azt is megmondják, hogyan és miben.

A nem-szándékolt, rejtett politikai szocializációs hatások korrigálják az ideológisztikus emberkép idegenségét, és megtanulhatók belőlük a tényleges erőviszonyok. A részvételi igény helyett kialakul a látszat-részvétel elfogadása, de ez csak szituatív. Az intézmények működésének kétarcósága a gondolkodásokban és a magatartásokban is kettősséget teremt. Gyerekkorukban a legtöbben megtanulják énjüket külső, nyilvános és belső, magán-jellegű szerepekre felbontani. Bizonyos fokig ez minden társadalomban törvényszerűen végbemegy. Az nem törvényszerű, hogy a külső, nyilvános szerepet az emberek egyáltalán ne higgyék magukénak. Márpedig ma a nem-szándékolt hatások többsége éppen azt üzeni, hogy a kívülről épített elvárást nem kell komolyan venni.

A fiatalok reagálásai

A reagálás legelemibb szintjét jelenti a politikum érzékelése. Kutatásunk során többféle elemzés is született arról, hogy a nyolcvanas évek fiataljai hogyan érzékelik a politikai mozgásokat és hogyan építik fel politikai világ-

képüket. Kérdőíves és mélyinterjús vizsgálati anyagok álltak rendelkezésünkre ahhoz, hogy e kérdésre választ adhassunk; ezúttal csak a legfontosabb tanulságokat összegezzük. 3/

A politika világa először is távol van és nem befolyásolható. A politikához csak ismeretszerűen lehet viszonyulni, ha akarom, akkor informálódhatok róla, ha nem, akkor nem, nem fog túlságosan hiányozni. A politika túlnyomó részt külpolitika, az egyes nemzetek képviselőinek egymással való érintkezési módja. Rengeteg baj, konfliktus forrása, háború lehet belőle, jobb nem is tudni a részleteiről. A politika így csupán néhány kitüntetett személy napi munkája.

S van, ami nem politika - ezt már mi, az elemzők tesszük hozzá. Nem politika a saját tapasztalat, a saját részvétel, a "belpolitika" sem az. Nem létezik lokális, városi, községi politika, nincs csoportszintű és rétegpolitika sem. Az ifjúsági szervezet (s benne én) mégcsak véletlenül sem politika, miként az iskola, a munkahely sem az. Politika csak elvont, távoli világokban létezik. (Az még ránk váró feladat, hogy mennyi ebben a képben a tradicionális elem szerepe és mennyi az, ami az enyhülés megfagyása utáni időszaknak köszönhető.)

Az eddigiek alapján nem meglepő, ha az új generáció színrelépését vizsgálva egyre jellemzőbb reakcióknak találjuk a politikai viszonyoktól való távolságtartást. Ez azonban korántsem jelenti másféle politikai orientációk tudatos keresését. Sokkal inkább akként írható le, hogy a magánszféra felértékelődött egy hagyományos értelemben vett politikum rovására. Pontosabban a magánszférának egy olyan ökonomizált felfogása, amelyben az anyagi boldogulás és a

fogyasztási kihívások válnak központi kérdéssé. Egyúttal beszűkül a társadalmi látószög, elvész az egyéni létmódok szélesebb keretek közötti értelmezésének az igénye, s úgy tűnik, a lehetősége is.

A nagy többség egyáltalán nem keres magának politikai cselekvési színtereket, s ha a politika keresi meg őket - cselekvés céljából -, akkor igyekeznek ezt a kényszert a legkisebb áldozat meghozatalával elviselni. Mindezek mellett talán furcsa, de egyáltalán nem ellentmondó, hogy mind többen keresik az autonómiát igénylő szerveződéseket. Igaz, hogy ehhez hozzá kell tenni azt is: e szerveződéseket a résztvevők a legkritikább esetben tartják politikai jellegűeknek. Még akkor sem teszik ezt szívesen, ha esetleg kívülről-felülről politikáinak minősítik ebbéli tevékenységüket.

A saját helyzet javítására irányuló, tudatos és partnereket kereső direkt-politizáló tevékenységnek nemhogy a gyakorlata, de még az igénye is alig-alig mutatható ki. Mégis ez az a pont, ahol jelentősek az ifjúságon belüli rétegekülönbségek. Az egyetemisták és a fiatal értelmiség soraiban található meg elsősorban az a kisebbség, amelynek mindennapi életében is érzékelhető a konfliktust is vállaló, tudatos politizálási igény.

A fiatalok reagálásai az őket célzó politikai szocializációs hatásokra igen sokrétűek és szelektívek. A szelektivitás iránya az utóbbi években egyértelműen a direkt-politikai szocializációs törekvések minél eredményesebb és gazdaságosabb elhárítása felé mutat. Fő törekvés a politikával való békében élés, azaz a politika lehetőleg hagyjon engem békén -, ez lett a ki. nem mondott, nem mindig nyilvánvalóvá tett alápállás lényege. Ez érthető is, ha a formális politikai részvétel terheire gondolunk. De kevésbé, hogy ennek az

elhárításnak túl nagy az ára. Hiszen ez a magatartás egyúttal letesz a saját sors intézésének csoportszintű elsajátítási esélyeiről is. Helyébe a személyes sors mindehatósága került.

Kilátások, következtetések

Összefoglalva a legfontosabb momentumokat, a következő megállapításokat tehetjük:

A direkt-politikai szocializáció hatása csökkenő, miként az üzeneteket, befolyásokat közvetítők hatékonysága is az. Ez azonban nem jelenti azt, hogy maga a politikai szocializációs folyamat is veszítene jelentőségéből. Inkább azt mondhatjuk, hogy megnőtt a látens folyamatok, a rejtett tendenciák jelentősége. E ténynek több fontos következménye is van. Egyrészt szembetűnő a koordinálatlanság, a szocializációs intézmények működésének növekvő bizonytalansága. Mire és hogyan neveljük gyerekeinket? Az elmúlt évtized sok alapvetőnek hitt értéket kétségbe vont, lejáratott. Jóval többet annál, mint amennyi új és stabil érték képződött volna helyettük.

Ilyen körülmények között nagyobb szerephez jut az esetlegesség, a véletlen. A magatartások alakulásának döntő eleme a szituativitás, az alkalmi jellegű alkalmazkodás, a rövid lejáratú gondolkodás. A kutatások is azt mutatják, hogy a fiatalok túlnyomó része nem rendelkezik szilárd, megalapozott politikai értékorientációkkal. A látszólag elfogadott alapértékekről is gyakorta kiderül, hogy elfogadásuk nagyon is formális és időleges. A hangoztatott értékek magyarázó ereje nagyon gyöngye, nem többek, mint a panelszerű gondolkodás pillérei. Így van ez az alapvetőnek tekintett szocializmus kategóriájával is. Lehet, hogy 15-20 évvel

ezelőtt még az egész személyiséget átható, meghatározó állásfoglalást jelentett a szocializmus elfogadása vagy tagadása. Olyan jellegű politikai beállítódást, amely messzemenően meghatározta a részvételi igényt, a társadalmi aktivitást stb.

A mai tizenévesek esetében azonban főlegesen lenne ezt a meghatározó erőt keresni. Pontosabban keresni lehet, csak megtalálni nem. A szocializmusnak sem az elfogadása, sem az elvetése nem olyan jellegű, koordinatív erejű beállítódás, amelyre ráépülhetne a politikai magatartások, szerepek differenciált rendszere. A lényegét kifejezve: természeti meghatározottságként fogják fel az ország szocialista jellegét, amelynek számukra semmi mozgósító, sem pedig korlátozó ereje nincs. Mindebből következik, hogy a politikai részvételhez való viszonyt jelenleg más tényezők határozzák meg. A központi ideológia gyengülő hatékonysága helyett ma sokkal erősebb részvételalakító tényező a konkrét, a mindennapi életben tapasztalható intézményi működés, ami pedig nagyon is fokféle. Így nem is lehet azon csodálkozni, hogy a részvételi igények is annyira tarkán alakulnak ma az ifjúság esetében.

- . -

Sokan talán az eddig vázolt képet szomorúnak és aggasztónak tartják. S nem kevesen mondják, hogy egy egészséges, hatékony, jól irányított direkt-szocializációs folyamat korábban sokkal eredményesebben biztosította a fiatalok tömeges politikai részvételét.

E sorok írója nem osztja ezt az aggodalmat. Nem tartja bajnak, tragédiának, ha a fiatalabb korosztályok mind na-

gyobb tömege nem esik hasra a politika mindenhatóságától, s meri azt hosszabb távon is figyelmen kívül hagyni. Az sem baj, ha nincs igényük az olyan típusú politikai részvételre, amelyben túlzottan kötöttek a szerepek, túl szűk a mozgási lehetőség. Úgy tűnik, hogy más miatt kellene igazán aggódni. A fiatalok ugyanis pürrhoszi győzelmeket arattak. Igaz, hogy ők már kikerülnek a tömegszervezeti végrehajtó szerepek elfogadását. De a nem-tanulás helyébe nem lépett oda a másként tanulás. A politikai részvétel készen adott formáiról való lemondás örömének az az ára, hogy ezzel egyúttal tömegesen lemondtak a társadalmi részvétel újabb lehetőségeinek megtanulásáról is - anélkül, hogy ennek tudatában lennének.

Hosszabb távon sem a társadalomnak, sem az egyénnek nem kedvező az, ha az elzárkózás, a részvételtől való lemondás lenne a tömegesen követett magatartás. S hogy ne ez következzen be, ahhoz sok mindennek meg kell változnia a következő évtizedben. Másféle részvételi struktúra, hatékonyabb politikai szocializációs közvetítők, differenciáltabb ifjúságpolitika szükségeltetne - s még sok más alapvető dolog.

JEGYZETEK

- 1/ Maga a politikai szocializáció kutatás része volt egy átfogó ifjúságkutatási programnak, ami 1985 végéig működött. Ez a munka az utóbbi egy-két évben viszonylag széles publicitást kapott, így nem látszik szükségesnek részletesebb említése. Néhány eligazító jellegű írás ez ügyben:
 - Ifjúsági Szemle 1986/3. /Csaknem az egész szám a politikai szocializációs kutatásokról szól);
 - Társadalomtudományi Közlemények 1984/4, 1985/1, 3, 4. (Boros László, Csatáry Ildikó, Dögei Ilona, Kéri László írásai);
 - Magyar Hírlap 1986. március 28. "A kisember-szereptől a vezérlő pultig" (Erdélyi András cikke);
 - Népszabadság 1986. március 29. "Párbeszéd az ifjúsággal" (Rózsa László cikke);
 - Magyar Ifjúság 1985/46. "Nézők vagy résztvevők" (Ács Zoltán cikke).
- 2/ Ezzel kapcsolatos gondolatmenetünk részletesen olvasható a Kortárs 1986/2. számában, de a folyóiratban közölt vitacikkek valamennyien jól dokumentálják a tömegkommunikáció e szeletének "működését".
- 3/ A mélyinterjú vizsgálati anyagból ezt a problémát kísérel meg tisztázni a "Szétszedett szocializáció" c. tanulmányában e sorok írója. (Megjelent: Ifjúsági Szemle 1986/3.)
Kérdőíves kutatás hasonló tapasztalatait foglalja össze Csatáry Ildikó cikke a Társadalomtudományi Közlemények 1986/3-as számában. ("A politikum érzékelése a fiataloknál - egy kérdőíves vizsgálat alapján").

Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor:

ÉRTÉKEK ÉS IFJÚSÁG

(Értéksajátosságok a mai magyar fiatalság körében)

Vannak-e ifjúsági értékek?

Vannak-e olyan értékek, amelyekre azt mondhatjuk, hogy ezek a mai magyar ifjúság értékei? E kérdésre több, jogos válasz adható.

1. Nincsenek. Maga az "ifjúság" fogalom is meglehetősen elmosódott, felső határai relatívek, s jelenleg nemcsak különböző évjáratok sorolódnak e kategóriához, de olyan nemzedékek is, amelyek közül az egyiket a másik nemzedék szülei alkotják (pl. egy 36 éves "fiatal" és 14 éves gyermeke). De ha ennél szűkebben vonnánk meg az ifjúság határait, akkor sem találnánk egységes "ifjúságot"; közismert tény, hogy a társadalmi rétegbeli, munkamegosztásbeli stb. különbségek egyfelől, az egyéni (pszichológiai, alkati, etikai) különbségek másfelől, sokkal jellegzetesebb meghatározói az egyes embereknek, mint nemzedékekhez tartozásuk. A társadalom legfontosabb erővonalai, megosztó tényezői minden generációban újratermelődnek, az időnkénti nemzedék-illúziók rendre kudarcot vallanak. Ha pedig az egységes "ifjúság" csupán elméleti konstrukció, akkor természetesen "ifjúsági" értékek sincsenek.

2. Természetesen vannak. Ha igaz az, hogy minden szociológiai csoportnak megvannak a maga megkülönböztető érté-

kei, akkor a munkás-értelmiségi, falusi-városi, konformista-nonkonformista stb. értékmegoszlásokon kívül el lehet különíteni a különböző nemzedékek azon értékeit, amelyek (az egyéb szociológiai megoszlásokhoz hasonlóan) nem teljes mértékben, de jelentős arányban jellemzik az adott csoport tagjait a tőlük megkülönböztetett másik csoport eltérő, esetleg ellentétes értékeivel szemben. A nemzedékek ütközése empirikus tény, a nemzedékek megkülönböztetése értelmes absztrakció. Indokolttá teszi mind az egyes nemzedékek eltérő tapasztalata, élményanyaga, melyből állásfoglalásai, tipikus cselekvései táplálkoznak, mind pedig a tapasztalatok eltérő mennyisége, az "érettség" különbsége.

3. A fenti két álláspont ellentmondása feloldható, ha mindkettőjük jogos elemeit elismerjük. S főként ha azt is felismerjük, hogy igazságuk mire való. Az ifjúság mindig az adott társadalom része, sajátos problémái a társadalom alapproblémáiban gyökereznek. Ha az ifjúságot aktivizálni akarjuk valamely cél/ok/ érdekében, ezt igazán eredményesen nem speciális ifjúsági cél/ok/, hanem társadalmi célok, nem ifjúságra szabott feladatok, hanem felnőtt feladatok irányában lehet. A történelem minden jelentősebb ifjúsági mozgalma a társadalom alapkérdéseire próbált válaszolni, s más generációbeliek törekvéseihez kapcsolódva próbálta mozgósítani az új nemzedék/ek/et. Ebből a szempontból a tapasztalatok, illetve az érettség eltérése másodlagos. Az érettséget maguk a felnőtt, felelős feladatok termik meg (felelősségen nem azt értve csupán, hogy az ember a kiadott utasítások végrehajtásáért felelősségre vonható, hanem azt, hogy "felelős" hatáskört kap arra is, hogy a feladatokat saját belátása szerint, saját/os/ képességei mozgósításával oldja meg). Ami pedig az eltérő nemzedéki tapasztalatokat illeti: a történelem progresszív mozgalmai

az új nemzedékek új kérdésfelvetéseiben sosem úgy tekintették a nemzedéki eltérést, mint valami devianciát, hanem mint arra vonatkozó jelzést, hogy mi felé mozdul a társadalom. Az ilyen korszakokban az ifjúság új kérdésfelvetései nemzedéktől független, általános társadalmi programmá emelkednek, maga az ifjúság, pontosabban annak legaktívabb része pedig a progresszió élcsapatává lesz.

Azokban a korszakokban, amikor a mozgósításnál nagyobb jelentőséget kap a társadalom mindennapi "üzemeltetése", igazgatása, szükségképpen felerősödik az a szemlélet is, amely a különböző rétegek különbségeire figyel. Az irányítás, összehangolás annál eredményesebb, minél inkább tekintettel tud lenni a különböző csoportok sajátosságaira, sajátos törekvéseikre, érdekeikre, értékeikre. Így az "ifjúságra" fordított külön figyelem is a politikai realizmus, a társadalomirányítás racionalizmusának, gyakorlat-központúságának kifejeződése, s főleg az lehetett egy olyan korszak utáni konszolidációban, amely a nemzedéki sajátosságokra való tekintet nélkül "politizált át" mindent az óvodától a halálos ágyig. A gyakorlati racionalitásban azonban mindig bennrejlík a pragmatizmus, a józan realizmusban a konzervatívizmus veszélye (éppúgy, ahogy a "mozgalmi" jellegben az anarchisztikus, utópisztikus tendenciáké). Nem könnyű a helyes arányok megtalálása. Mindezt azért kellett témánk kapcsán előrebocsájtani, mert az ifjúsághoz való viszonyban (mint bármely réteghez való viszonyban) felfogásunk szerint csak akkor lehet progresszív a megkülönböztető sajátosságok keresése, ha e sajátosságokban rejlő megkülönböztető hátrányok megszüntetésére (s a speciális értékek közkinccsá tételére törekszünk). Az alapvető társadalmi rétegeket - munkásság, parasztság, értelmiség - azért és úgy érdemes külön, sajátosságaik szerint vizsgálni, hogy előmozdítsuk különbségeik megszűnését; ugyanez vonatkozik a

város és vidék különbségeinek vizsgálatára. Az ifjúság, mint életkor ugyan mindig el fog különülni az idősebb életkoroktól, de korántsem szükségszerű ezzel kapcsolatban sem, hogy az életkori különbség eleve lehetőségbehatároló legyen; s ezáltal határozzon meg értékrendszerbeli különbségeket.

A marxizmus nézőpontjából a fejlődés célja olyan állapotok elérése, amelyben többé nem réteggülönbségek, hanem egyéni sajátosságok (képességeik, szükségleteik) különbségei határozzák meg elsődlegesen a társadalom tagjait. E szemlélet nélkül - csupán a társadalomirányítás rövidtávú, aktuális céljaira figyelve - a rétegek külön kezelése csak különbségeik konzerválását, s ezzel a társadalom konzervativizálódását erősíti. Véleményünk szerint az ifjúság értékeinek elemzésekor ezt mindenképpen szükséges figyelembe venni.

Értékválság vagy válságértékek?

Az értékek válságának, lerombolódásának regisztrálása az idősebb nemzedékek és a nosztalgikus hajlamú fiatalok gyakran visszatérő megállapítása, panasza a történelmi tudat kialakulása óta. (Ő, tempóra, ő móres! - kiált fel Cicero.) Az utóbbi években azonban az átlagosnál nagyobb súlyt kap ez a hang, összefüggésben azzal, hogy az új nemzedékek integrálásában a megszokottnál nagyobb nehézségek merültek fel. A beilleszkedési problémák az értékekre is vonatkoznak: a legifjabb nemzedékekkel nem az a fő probléma, hogy lázadók, hanem az, hogy - még csak nem is azok. Egy nemzedék értéksajátosságai legkönnyebben mindig önmeghatározásaiból állapíthatók meg, s az újabb nemzedékeknél ez is igen bizonytalan; míg a negyvenes, ötvenes, hatvanas stb. évek nemzedékei elég határozottan tudták legalább azt, hogy mitől szeretnének eltérni (ebből következően kb. azt is, hogy milyen irányban), a hetvenes évek liberálisabb, heterogén

és érték-ellentmondásokkal teli világával szemben az elkülönбözőдés is csak tétova és diffúz lehet.

A magyar társadalomra jellemző állapotok mellett (s azokat is meghatározóan) a világ elmúlt másfél évtizedének gazdasági, majd politikai válságtendenciái azok, amelyek az újabb nemzedékeket felnevelték (s amelyek közepette az "idősebb fiatalok" ifjúsága eltelt). E tendenciák az egész világ fiatalságában - különböző, az adott viszonyokra jellemző módon - érték elbizonytalanodást okoztak. Pontosabban, az értékekhez való olyan viszony alakult ki, amely a válság-jellegre adott tipikus reakcióként értékelhető. Ezért a sajátosságokat pontosabb válság-értékeként, mint érték-válságként jellemezni.

Az ilyen válságkorszakokban a különböző előtérbe kerülő fenyegetések következtében (romlani fog az életszínvonal, nem lehet biztosan tudni-tervezni, hogy milyen lehetőségek kínálóznak az adott fiatalok későbbi éveire, aháború lehetősége stb.) különböző védekezési reflexek alakulnak ki. A legpasszívabb reakciótípus a félelem expanziója. Nem tekinthető véletlennek, hogy ezekben az években kaptak nagyobb hangsúlyt azok az elméletek és életérzések, amelyek a pusztulás különböző lehetőségeiről irányítják a figyelmet (a környezetszennyezés veszélyei, a betegségek - különösen a nem ismert eredetű betegségek: rák, AIDS- irracionális fenyegetése, az alacsony népszaporulat által bekövetkezhető nemzethalál lehetősége). Az e veszélyek elleni változtatás-igényű törekvések a félelem aktivitásba való átfordítását eredményezhetik, a passzív és általánosabb reakció azonban a pusztas szorongás, s a veszélyeket továbbbszaporító különböző (deviáns) önpusztítások.

Az eljövőtlenedés másik reakciómódja a "túlélés"-orientáció. Ez talán kevésbé pesszimista megoldás, mint az előző, de híján van az optimizmusnak is. A jelen felé fordul, csak a legközvetlenebb célokban tud és akar gondolkodni, hiszen más nem is látszik. Szemében egyszerűen nevetségesnek vagy veszélyesnek, s mindenképpen gyanúsak tűnik bármilyen távlatos elképzelés: a válságok általában egy-egy biztosnak hitt életrend lerombolódását jelentik, s ez azt sugározza a felnövő fiatalok számára, hogy a "biztos" elképzelésekben, tervekben kételkedni kell, talán nincs is olyan eszmény, amely győzelmesen megvalósítható.

Ez az alapélmény felerősíti a társadalom többszörös átmenetisége következtében amúgy is erős relativisztikus szemléletet. Azt a tudatot, hogy minden relativisztikus, mindennek csak helyzeti értéke van, minden sokféleképpen értékelhető, következésképpen az egyértelmű állásfoglalások jogosulatlanok. (Helyesebben legfeljebb a matematikában, természettudományokban lehet ilyen bizonyosságokat találni - jellemző is e korszakra a tudományágak megbecsülésében az eltolódás az egzakt tudományok felé.)

Az eddig elmondottak - a korábban uralkodó értékekhez képest - egyértelműen értékvesztésként, értékválságként értelmezhetők, hiszen lényegük a korábbi értékek megkérdőjelezése. Hogy mégis válság-értékeknek nevezhetjük őket, azt az is indokolja, hogy a válságkorszakok efféle tendenciái egyben a válság utáni, a régít már vissza nem hozó világ értékeinek szemléleti és érzelmi alapjait is kimunkálják. Ezek azonban ilyenkor még alig vagy egyáltalán nem látszanak.

A válságkorszakok nemzedékei azonban más megoldási taktikákat s az ezekből következő más típusú értékorientációkat is kialakítanak. A veszélyeztetettség, bizonytalan-

ság olyan értékek keresésére ösztönöz, amelyeken nem fog-
nak a változások. Ezért nő meg ezekben a korszakokban az
otthon, a magánszféra, a család jelentősége és szerepe.
A jóléti biztonságra való törekvés. Minthogy a hetvenes-
nyolcvanas évek válsága a fejlett országokban nem veze-
tett tömeges elnyomorodáshoz, az anyagi stabilitás reális
lehetőség maradt, így sokkal erősebb a válságnak a bizton-
ságt teremtető törekvéseket felerősítő hatása, mint az ebből a
szempontból is kilátástalanabb válságok idején, amikor job-
ban felerősödnek a társadalmi ellentétek, a lázadás tenden-
ciái. Minthogy, ahogy mondani szokták, Magyarország is
"állva maradt", nálunk is erős ez a fajta jóléti hatás.

A "biztos értékekre" törekvés mindig felerősíti a
múlt értékei iránti vonzalmat is. Az évszázadok-évezredek
során át fennmaradó eszmék talán megbízhatóbbak. Ez is sze-
repet játszik a vallás megnövekedett befolyásában a fiata-
labb nemzedék körében. De ugyanez erősíti fel a család ha-
gyományos formáinak és normáinak (a hatvanas évekbeli csa-
ládellenes utópiákkal ellentétbe állítható) igenlését is.
Az más kérdés, hogy minden csak a fiatalok egy meghatáro-
zott rétegét érinti, de mindenképpen jelen van ez a ten-
dencia is.

A válságkorszak védekezésre készíti az egyént, s ez
az atomizálódás, az elmagányosodás, a privátszférába zárko-
zás irányába hat. Ennek negatívumai ellen felerősödik a kö-
zösség-igény, de az eszmék hiánya, illetve a velük szembeni
bizalmatlanság miatt e közösségek elsődlegesen privát közös-
ségek, s igen sokan vannak, akik ilyen közösségek, illetve
kapcsolatteremtési képességek híján magányosak maradnak.
(Olyanok, akiket a dinamikus korokban a cél-közösségek ösz-
szetartó eszményeikkel magukhoz tudnak kapcsolni.)

Az egyén védekezésésként gyakran befelé fordul: a viszonylagos anyagi jólétben felnőtt nemzedéket eleve az individuum értékének hangsúlyozott kiemelésével nevelték. Csakhogy az individualizáció tökéletlen: minthogy az egyén az individuumát fejlesztő cselekvési lehetőségeket vagy nem talál a társadalomban, vagy csak annak "hátsó udvarában", a "második gazdaságban" talál, így az individualitás felé fordulás ebben a történelmi periódusban többnyire nem a személyiség gazdagodását jelenti, hanem a társadalmi értelemben vett önzés, a fogyasztói alapállás uralmát. ("Társadalmi értelemben vett önzés" ez, vagyis nem elsődlegesen morális kérdés, miatta elsősorban nem az ezt az utat többnyire mintegy kényszerpályaként választó egyén hibázatható.) Akiknél ez a tökéletlen-egyoldalú individualizáció még olyan fogódzókat sem talál, mint a fogyasztásra-orientálódás, azok a fáról leszakadt magányos levél módján sodródóakká, marginalizálódóakká válnak.

Szorongás, pragmatizmus, relativizmus, konzervatívizálódás, közösségvágy, fogyasztói beállítódásba zárkózás stb. mögött azonban ott van a válság által létehozott legerősebb hiány készítése: az élet mozaikokra hulló darabjai között olyan központi, eligazító érték keresése, amely helyreállítja a biztonságérzést. Központi érték keresése, amely nem devalválódott, nem bukott el, amely meggyőzően ésszerű. Akkor is látnunk kell, hogy a generáció értékstruktúráját ez a hiányérzet jellemzi legerősebben, ha tudjuk, hogy megfogalmazásáig csak kevesen jutnak el, többen vannak, akik védekezésformájukba burkolózva eleve tagadják is, hogy bármi ilyesmire szükségük volna, s még többen, akik nem látván maguk előtt ilyen értékeket, nem "keresik", hanem élik mindennapjaik rövidtávra becélzott életét.

"Jó szóval oktasd, játszani is engedd!"

Nem hárítható csupán a válságra, bár nagy szerepe van benne, de a felnőtt társadalmat is ez a rövid távra becélózottság jellemzi.

A fiatalabb generációk értéksajátosságainak alakulása nagymértékben függ nevelésének olyan meghatározóitól, mint a család, az iskola hatásai. S nagymértékben függ attól az alaphangtól, szellemiségtől, ami a társadalom egészében uralkodik.

A családok hatásai az értékalakulás szempontjából nagyon ellentmondásosak. Persze, általában igen kevés kézzelfogható haszonnal jár a családról "általában" beszélni: a családi hatások rendkívül különbözőek, a családokban az egyetlen igazán közös vonás éppen e különbözőség (az t.i., hogy mindenkit nagymértékben meghatároz, milyen család nevelte vagy nem nevelte fel). A család mint eszmény, a bensőségesség, az érzelmi megerősítés, a biztonságos háttér "javait" nyújtja az egyénnek, s ha nyújtja, többnyire el is ülteti benne ezen értékek értékvoltának tudatát, s a törekvést ezek újrateremtésére. De hasonló törekvéseket indíthat be az ilyen család hiánya is, ha ugyanakkor az egyént megérinti ez az eszmény akár azért, mert megvolt, csak elvesztette, akár azért, mert találkozott ilyen családdal, akár azért, mert megálmodta magának. Ez a családeszmény ilyen vagy olyan formában kétségtelenül jelen van a legfiatalabb generációban is.

Ha azonban a család csak eszményeinek hazudja magát, ez a benne felnövekvőt lázadásra ingerli (olykor a családeszmény megtagadására is), s ennek még nagyobb a jelentősége olyan korokban, ahol megnövekszik a privátszféra sze-

repe, miként a mi korunkban is. Ilyenkor a család nem egyszerűen a családi életre szocializál, hanem helyettesíti is más társadalmi hatásokat, sok vonatkozásban mintegy a társadalom helyett áll, s így üressége a világ ürességének érzetét sugallhatja. Méginkább így van ez, ha a család eleve csak feszültséggóc, csatatér, vagy ha elemeire esik szét. (A devianciakutatásokban gyakorta kimutatott összefüggés a felnevelő család zavarai, illetve hiánya, valamint a társadalom-ellenes alapállás között: evidencia, de olyan evidencia, amelynek össztársadalmi súlya megnő a miénkhez hasonló időszakokban.)

A szélsőségeknél gyakoribb az "átlagos" család, amelyre viszont megintcsak "átlagosan" kétséggkívvül az elbizonytalanodás jellemző. Könnyen lehet, hogy a ma családjaiban a modern életre jellemzőnek tartott "rohanó" életstílus dacára legalább annyit foglalkoznak a gyerekekkel, mint pl. a hagyományos paraszti családokban. Csakhogy azokban, az évszázadok kiérlelte normák biztonságában az egész életvitel, a felnőttek minden magatartás-eleme felhívó jellegű és értékeket, szemléletet sugárzó, tehát nevelő hatású volt, s a mai családok többségében éppen ez hiányzik. Nem az a lényeg, hogy a régi normák elhaltak, hiszen ezek jelentős része egyszerűen nem alkalmas a változott körülmények között; hanem az, hogy a felnővelő nemzedékek magabizonytalanok, régi és új normák között tétováznak, egyiket sem képesek igazán sugározni, s ami ennek oka is, következménye is: önmagukat sem. A modell hiánya, s a következetes nevelésről való lemondás viszont a gyermekek nemzedékeiben még nagyobb magabizonytalanságot, az önkép zavarait eredményezi. A válások gyakorisága pedig fokozza az egyéb forrásokból is táplált átmenetiség-érzetet, az értékekhez való viszonyban pedig az ilyen szocializáció nem kedvez a vállalás, az igenlés választásának.

Túl sötét a kép? Az "átlagos család" a valóságban sosem szenved annyira saját viszonyaitól és korlátaitól, mint ahogy az elemzések láttatják. Ám erre is érvényes a marxi-lukácsi megfogalmazás: "Nem tudják, de teszik." S az okok közt a kulcselem kétségtől a nagy és gyors társadalmi átalakulások közelmúltbeli hatásai. De ez sem úgy, ahogy a konzervatív nosztalgiák beállítják, t.i., hogy az "állam" vagy a "hagyományoktól idegen szocializmus" óvatlanul szétbontotta a hagyományos mechanizmusokat, s ezzel visszafordíthatatlan károkat okozott. A hagyományos mechanizmusokat a modernizáló törte szét éppúgy, mint nyugaton néhány évszázaddal korábban. Akkor Nyugat-Európában is hasonló értékszavakat és elbizonytalanodást okozott. A polgári fejlődés azután kialakította, megszilárdította a maga új normáit, köztük családmódeljét is. S ez az, ami viszont a szocialista fejlődésben alapvető hiány, így a szocialista családmódel is.

A hagyományos paraszti családmódel lassan eltűnik. (A polgári terjed ugyan, de a maga értékeit a következetességhez kellő magabiztossággal ez is csak akkor vállalhatná, ha a társadalom egyéb területein ugyanazok az értékek uralkodnának, így a szocializmus bázisán már ez a családmódel sem képes a maga értékei szerint kibontakozni, perspektívikusan életképes alternatívát nyújtani.) A szocialista családmódel pedig nincs jelen. A kialakítására, megfogalmazására eddig tett kísérletek nem voltak túlságosan eredményesek: vagy utópisztikus-elméleties módon tagadták a családot, hogy valamilyen más együttélési formával helyettesítsék; vagy egy idillizált kispolgári család-hagyományt neveztek ki szocialistának. Az utóbbi időben pedig, a marxizmus általános defenzívájával párhuzamosan nem is igen születtek kísérletek a szocializmus alapeszményeivel adekvát magánéleti etika kialakítására. Így aztán a legjelennvalóbb

családmodell a néha idillinek látszó, de többnyire kezeletlen feszültségekkel és önkorlátozó lemondásokkal teli, a "társult önzésen" alapuló (egyébként az amerikanizálódó tömegkultúra által is leginkább bemutatott, s ezáltal is terjesztett) félig hagyományos, félig polgári családforma. A fiatal nemzedékek pedig vagy átveszik, újratermelik ezt a modellt vagy tanácstalanul figyelnek: hátha megjelenik valami más.

Az iskola a másik olyan intézmény, amely a felnövekvő nemzedékek formálódása szempontjából alapvető. Az értékek alakítását az iskola tudatosan is legfontosabb céljai közé sorolja. Minden korban így volt ez, s magától értetődően ezen intézmény hatása is minden korban igen heterogén: vannak, akik belsőleg azonosulnak az iskola által sugárzott értékekkel, vannak, akik szembehelyezkednek velük, vannak, akik nem azonosulnak ugyan ezen értékekkel, de azok mégis hatnak rájuk, valamiképpen befolyásolják őket. Az, hogy az iskola az adott időszakban mit sugároz, így vagy úgy, de minden nemzedéken rajta hagyja a bélyegét. Az iskola persze csak módosíthatja a család által megalapozottakat, de az egyes generációk sajátos értékeit az egy-másfél évtizednyi oktatás és nevelés jelentős mértékben befolyásolja.

A jelen ifjú nemzedékeit felnevelő iskola azonban ugyanúgy elbizonytalanodott értékeiben, mint a családi nevelés. Nem véletlenül ismételtetik éppen ezekben az években a szokottnál gyakrabban azt a (máskor éppúgy érvényes) igazságot, hogy az iskola lehetőségei korlátozottak, a családhoz képest másodlagosak. Család és iskola egymásra mutogatása a felelősség-elhárítás reflexe, s alapja mindkettőjükönél az elbizonytalanodás a saját maga által képviselt értékekben.

Az ideológiai értékek bizonytalansága csak az egyik tényező. Minthogy az iskola feladata mindig a jövőre való felkészítés, de ezt mindig a tegnapi értékeire, ismereteire alapozva végzi (hiszen pl. tananyag is ezekből lesz csak), tevékenységének korszerűsítése csak e tegnapiat hozhatja a lehető legközelebb a mához. Ebből a társadalom gyors változásai esetén egyrészt az élet követelményeivel való állandó feszültség következik, s ez eleve csökkenti az iskola magabiztosságát; másrészt állandó, új meg új reformtörekvések, amelyek viszont az iskola megszokásaival ütköznek, s vezetnek (a normatív ellenállás + saját előkészületlenségük nyomasztó következménye által) ugyanahhoz az értékbizonytalansághoz.

De a pedagógiai elvek is megosztják a tanári karokat. A mai iskolában egymás mellett él a régi tekintélyelvű fegyelem, pontosabban: fegyelmezés-centrikus felfogás, és a liberális laissez faire-szerű pedagógia. (Jelen van a valóban demokratikus, a gyerekeket önfegyelmezésre nevelő makarenkoi modell is, de csak elszórtan.) A fegyelmező, porosz és a laissez faire pedagógia hatásai kioltják egymást, s egyúttal ütköznek a családok értékeivel: mivel ez a két nevelési modell legelterjedtebb a családokban is, a liberális családok ellenségessé válnak a hagyományos, fegyelmező iskolai neveléssel szemben. Az iskolától fegyelmezést váró szülők viszont az iskolák liberalizmusán háborodnak fel. Az, hogy az iskolában melyik irányzat kap éppen nagyobb teret, sokmindentől függ. De nagymértékben attól, hogy éppen mi tűnik a nagyobb veszélynek: az ifjúság nagyobb arányú devianciája, ez kedvez a régi "kemény" módszerek iránti szimpátiának, vagy a társadalmi elakadás, melyre a "kemény" módszerekre való visszahatásként a szelepek kinyitása céljából legegyszerűbb a liberalizmus "lágyságával" válaszolni...

A gyerekekre a pedagógiai bizonytalanság (mely más kérdésekben is megnyilvánul, pl. az oktatás vagy a nevelés a döntő, a szak-specializálódás vagy a mindenoldalúan fejlett ember stb.) elsődlegesen úgy hat, hogy bizalmatlanná tesz az iskola által hirdetett értékekkel szemben. A gyöngének látott iskola, s az általa megtestesített hivatalosság értéke leszáll a szemünkben, s nagy arányban keresnek olyan tájékozódási pontokat, amelyek ettől eltérőek, mások.^X

Ami a fiatalok értékeinek alakulására ható harmadik nagy befolyásolderőt, az adott társadalom közéletében, közvéleményben, tömegkommunikációban megjelenő összhatását illeti, ez is tele van olyan hatásokkal, amelyek a fent jelzett védekezési reflexeket táplálják. A szocialista ideológia terjesztésében igen nagy az aránya a kiüresedett formának, illetve a személyes ambíciókat legitimáló alkalmazásnak, s ezek inkább taszító, mint vonzó hatásúak. Az ilyen tapasztalatokat egy-egy kommunista vonzó példája, de még a társadalmi fejlődés egy-egy valóságos sikere sem tudja kellőképpen ellensúlyozni.

^X Az alcímként idézett József Attila idézet a nevelők egyik közhelyesre koptatott, az utóbbi évtizedekben igen kedvelt jelszava. Azért érezzük szimbólikusnak, mert e gondolat értelmezésében is a jelzett nézőpont-végletek nyilvánulnak meg; az egyoldalú felfogások egymás ellen játsszák ki összetartozó elemeit. Vagy azt hangsúlyozzák, hogy "jőjj el szabadság, te szülj nekem rendet", s hogy irányítani, rendet adni a fő feladat, oktatni felülről lefelé, "jó szóval"; vagy azt, hogy "jőjj el szabadság, te szülj nekem rendet", hogy mindennek az alapja a szabadság, az önkifejezés, a szimbólikus "játszani is engedj" igazsága. A két egymásból táplálkozó rossz véglet az ifjúságban is hamis értékválasztási alternatívákat teremt: az első, aszerint, hogy kire hogy hat, konformistákra és "nonkonformistákra" osztja neveltjeiket, a megalkuvás vagy a tagadás közti választás lehetőségét kínálja fel nekik. A második örök infantilizet, gyerekkészocializáltakat és cinikus koravéneket termel.

A fogyasztói ideológia már sokkal hatékonyabb: változatos módszerekkel és csatornákon bombázza a felnövekvő nemzedéket, akik elég nagy arányban követik is ezt a modellt. Ugyanakkor a fogyasztói-jóléti modell sajátossága, hogy a legfrissebb divathoz, a legkurrensebb termékhez köti értékeit, s amíg Magyarország, s általában a szocialista világ e vonatkozásokban követő szerepben van a fejlett tőkés országokhoz képest, addig a fogyasztói-jóléti modell hatása az is, hogy követői "vigyázó szemüket" általában is a fejlett Nyugatra függesztik. Ha e figyelem a szocializmus öntudatával társulna, ez nem is lenne baj. elősegítené a fejlett tőkés társadlmak tényleges értékeinek adaptálását, szintetizálását. Ennek híján azonban csak a szocialista társadalom iránti identitás csökkentője, bár annyi haszna mindenképpen van, hogy a fejlett technikák, új tudományos eredmények átvétele, illetve a tőlük való megtermékenyülés objektíve erősítheti a szocializmus esélyeit.

A jóléti-fogyasztói modell másik ellentmondása, hogy az általa sugallt minták megvalósítása a saját élet alakításában a fiatalokat gyakran megoldhatatlan vagy csak rendkívüli erőfeszítésekkel teljesíthető feladatok elé állítja. (Hiszen gyakran e javak olyan minimuma, mint az önálló lakás is, ilyen feladatokat támaszt.) Ennek azután vagy olyan hatása van az értékalakulásra, hogy a kíváncsatos javak megszerzésének vágya minden más törekvést háttérbe szorít, s a "javak" itt tágan értendő: vonatkozik a divatos magatartásmoდეllek elsajátítására is, vagy eleve lemondva ezekről az erőfeszítésekről passzívítást, a céltalanság érzését eredményezi.

Az általános hatások között kell megemlíteni azt is, hogy a gazdasági reform óta igazán jelentős társadalmi átalakulás nem történt. Nem véletlen, hogy a reform leféléke-

zódásával, illetve a világválság kialakulásával párhuzamosan, a hetvenes évek elején kaptak először hangot azok az elemzések, értékelések, amelyek a túl gyors társadalmi változások negatív hatásaira hívták fel a figyelmet - egyébként jogosan. Ma már azonban a stagnálás negatív hatásai jóval erősebbek. Az utóbbi években ugyan történtek intézményi változások, ezekhez sem kapcsolódtak azonban olyan szélesebb rétegeket aktivizáló mozgalmak, mint - hogy csak 56 utáni példánkra utaljunk - a gazdasági reform értelmiség-aktivizáló előkészítése és beindítása, vagy a téeszesítés. (Ha a vállalkozási formák felszabadítását ilyennek tekintjük, akkor is figyelemreméltó, hogy a mozgások nem a társadalom, illetve a termelős fő szektorait érintik.) Márpedig, ha ilyen változások nincsenek, ez egyrészt megintcsak a fásultság, céltalanság erősítője, hiszen a mindenkori fiatal generációk cselekvési teret, még-hozzá nagy feladatokat igényelnének; másrészt a különböző jelenségek immár három évtizede többé-kevésbé felszabadított és föloldhatatlan kritikája is lassan a visszájára fordul: ami a konstruktív, változtató cselekvés inspirálója lehet és lehetne, a kellő eredményesség nélkül mind gyakrabban a "nem lehet semmin sem változtatni" energia-pazarló megadását látszik igazolni.

Az értékek forrásairól

Az évszázadokon át nagyjából változatlan társadalmak, mikor tagjaik viselkedését, döntéseit, szemléletét magyarázni próbálják, erkölcsről beszélnek. Az erkölcs, a különböző erkölcsi rendszerek éppen több évszázados kiérleltségük biztonságára támaszkodva saját parancsaikat öröknek, történelemfelettinek érzik. A kidolgozott erkölcsi normák a maguk szempontjából erkölcsösökre és erkölcstelenekre

osztják az embereket. Olyan viszonyok között azonban, amikor több erkölcsi rendszer egyenrangúként él egymás mellett, harcol egymással, alkalmasabb kategória az érték fogalma, hiszen sok ember döntései, cselekedetei bizonyulnak egyik vagy másik erkölcsi rendszer szempontjából értelmezhetetlennek ("erkölcstelen", mégis az emberek hasznára van, vagy "erkölcsös" és mégis nevetségessé válik stb.). Ilyenkor megpróbálhatjuk a rendhagyó eseteket egy új erkölcs jeleinek tekinteni, de többnyire erről sincs szó, csupán arról, hogy a különböző erkölcsi rendszerek keveredése folytán, s az emberi gyakorlat erkölcsi rendszerekbe sosem beszorítható sokszínűségének köszönhetően is az egyes emberek hol innen, hol onnan vett értékek jegyében hozzák döntéseiket, viselkedésük, gondolkodásuk az őket irányító értékek regisztrálásával értelmezhető.

Az egyes emberek onnan veszik értékeiket, ahol találják: a családból, az iskolából, könyveikből, a tömegkommunikációból, társaiktól stb., illetve mindezen hatásokra válaszolva olykor önmaguk is kialakítanak, megfogalmaznak irányító értékeket. Minden új jelenség értékelést kíván, s ez nyomban új érték megjelenését is jelenti. (A komputereket pl. lehet pozitívan, negatívan vagy semlegesen értékelni. De, ha már pozitívan értékeljük, akkor érték lesz számunkra, tehát döntéseink egy részére befolyással lesz, hogy az adott dolog hogyan viszonylik a komputerekhez. Így a különböző vágyott dolgok vásárlásánál az új érték átrendezi a sorrendet, sőt a személyek megítélésében is szerepet kezd játszani, hogy miként ítéli meg ő azt, ami nekem érték stb.) Mivel értékek eképpen állandóan keletkeznek és kihullanak, az egyes ember szemében választásuk a véletlen vagy egyéni ízlés, hajlamok számlájára írhatónak látszik.

Pedig - nem tagadva, hogy a konkrét választásokban a véletlennek éppúgy szerepe van, mint az egyéni ízlésnek, személyiségnek, motívumoknak - az egyéni értékválasztások, de nemzedékek választásai is, a kordivatok, életérzés-hul-lámok, az azokat befolyásoló intézményi hatások is: mind-ezek a jelenben leírható-kimerevíthető tények végsősoron csak történelmi folyamat voltukban érthetők meg. Folyama-tok részeként, amelyek az értékválasztás és közvetítés törvényeit is meghatározzák.

A történelem nagy léptékű szakaszai, az egyes társa-dalmi formációk kialakítják a maguk értékrendszerét. Egy-egy formáció évszázadok során alakul ki s marad fenn, az évszázadok során a társadalmi lét igen sok összetevője (intézmények, gazdálkodási módok, érintkezési szokások, filozófiák, erkölcsi rendszerek, uralkodó személyiség-típus stb.) alakul át az adott formáció természete szerint. A formációt meghatározó viszonyok (a feudális függés, a kapitalista haszonelvűség stb.) behatolnak az élet minden területére, s az intézmények, gazdálkodási módok stb. foko-zatosan olyanra alakulnak, ami az adott létszférában az uralkodó viszonyok szempontjából a legcélszerűbb. Az alap-vető viszonyok azután meghatározott értékeket helyeznek előtérbe. Nyilvánvalóan mást egy olyan társadalom, ahol a személyes függés, s mást, ahol a haszonszerzés a legfonto-sabb. Miként a különböző létszférák az uralkodó viszonyok-kal harmonizálók lesznek, a hozzájuk kapcsolódó, általuk sugárzott értékek is mindinkább az uralkodó értékekkel azo-nosak vagy azokat támogatók lesznek. Egységes, a társada-lom legkülönbözőbb szeletei által közvetített értékrendszer alakul ki. S az egyes egyén mindinkább ezen értékrendszer szerint hozza a maga döntéseit, hiszen mindenünnen azt a visszajelzést kapja, hogy ezek szerint az értékek szerint érdemes élni.

Így alakul ki egy-egy értékrendszer. A történelmi fejlődés szakaszai azonban nem úgy követik egymást, mint az iskolai osztályfokozatok. Nem cserélik le egymást teljesen. A polgári fejlődés uralkodó értékei ugyan sok szempontból ellentétesek a prekapitalista társadalmakéval, de a kapitalizmus egész története során fennmaradnak, újratermelődnek olyan értékek is, amelyek a kapitalizmus előtti társadalmakban adekvátak. Fennmaradnak, mert az uralkodó viszonyok mellett mindvégig jelen vannak olyan viszonyok is, amelyek a korábbi társadalmakban az uralkodó viszonyokat jelentenék, itt azonban alárendeltként, részterületeket meghatározóan létezhetnek. S ugyanígy van a szocialista társadalmakban is. Ha tehát olyan értékekkel találkozunk, amelyek a polgári vagy a prekapitalista társadalmak viszonyait tükrözik, azokkal harmonizálnak, ez nem egyszerűen a régi társadalmak tudati "csökevényeinek" tekinthető, hanem az őket újratermelő viszonyok továbbélésének.

A termelés szerkezete, az állam, a jog stb. pl. a mi társadalmunkban nyilvánvalóan nem feudális. A személyes érdekösszefonódások megléte és működési lehetőségei azonban éppen azokat az értékeket, azon értékek használhatóságát sugározzák, amelyek a feudális társadalmak emberét kormányozták. A vállalkozási lehetőségek szabályozói kizárják a kapitalista jellegű vállalkozás restaurációját, ám a haszonelvűség dominanciája ugyanazokat az értékeket sugallja, amelyek a polgári társadalomban uralkodóak. A bürokrácia és a működését átható tekintélyelv a legkülönbélebb társadalmakban felbukkanhat, de mindenütt azokat az értékeket, azt a fajta elidegenedettséget képviseli s termeli újjá, ami már az ókor ázsiai birodalmaiban megjelent. A keretek változatlansága, a megújulási nehézkesség, szintén a prekapitalista társadalmak konzervatív értékei erősíti meg.

A dolog lényege ugyanaz, amit a család vagy az iskola példájául igyekeztünk hangsúlyozni: nem az a baj, hogy különböző egymással és a szocializmus alapértékeivel nehezen illeszkedő értékek élnek egymás mellett, s harcolnak egymással -, hanem az, hogy helyüket, alárendeltségüket legfeljebb eszközként - jogosságukat kijelölő uralkodó, azaz a szocializmussal adekvát értékek, illetve az ezeket kitermelni képes viszonyok gyengék.

A másik probléma is történeti, ha kisebb léptékű is: a szocializmus eddigi történetében rejlik. A szocializmus teleológikus társadalom, természete szerint jövőreorientált, előre kitűzött célok megvalósítási folyamata (ha ezen nem is valamilyen előre megírt cselekvési programot értünk, hanem csupán az osztálytársadalmak leküzdeni kívánt negatívumainak felszámolási folyamatát). Csakhogy (a célkijelölő tudat is a létviszonyok meghatározottja lévén) a jövőkép éppúgy változott a szocializmus történetének eddigi változásai során, mint a múltkép (annak hangsúlyai, hogy a múlt értékei közül melyeket kell a legértékesebb örökségnek tekintenünk). S itt korántsem csak a hivatalos felfogás változásairól van szó: az egyes alkorszakok uralkodó értékei az elődkeresés irányát általában is erősen befolyásolják. (Magyarországon pl. az elmúlt 40 év során jól elkülöníthető, mikor irányult ez a keresés Petőfi és a forradalmak, mikor a "népfrontos" Kossuth, Károlyi és a XX. századi népfrontos mozgalmak; mikor Széchenyi, a "Gründerzeit" és a XX. századi polgárosodási kísérletek felé stb.) Ez természetes, hiszen a szocializmus nagy előnye éppen nézőpont és értékhangsúly-változtatási rugalmassága, önalakító képessége lehet. A korábban részletezett bizonytalanságok viszont természetesen következnek ugyan, de nem szükségszerűen következnek a történelmi mércével mérve viszonylag sűrű változásokból. Abból következnek, hogy a nézőpont-

változások kizáróak, hogy egy-egy új nézőpont tulajdonképpen mint egyedüli igazság fogalmazza meg magát, így a változások a korábban igazságnak hitt nézőpont félretételével kételkedővé tesznek minden hasonló igazsághirdetéssel szemben. Pedig a marxizmus történelemszemléletének egyik kulcs-eleme éppen a történeti relativitás felismerése, s alapvetően ezt kellene az igazságként tudatosítani, s érvényesíteni saját aktuális igazságaink, értékeink megítélésében. E relativitás szemlélet nem azonos a korábban említett cinikus relativizmussal; míg amaz mindennek kétségbe vonja a jogosultságát, a marxizmus szemlélete sok minden - persze nem minden - létjogosultságát éppen azáltal támasztja alá, hogy meghatározza érvényességi határait. Enélkül a stagnálások, s persze mindinkább a válsághelyzetek a szocialista társadalmakkal kapcsolatban identitásválságot eredményeznek, ami korántsem feltétlenül a szocializmus elutasítását, de az új társadalom építéséhez kapcsolódó, felemelő öntudat, s az ebből nyerhető energiák nagyfokú hiányát jelenti.

Tehát értékválságban van-e az ifjúság?

Értékválságban van-e az ifjúság? Úgy hisszük, nem. Csupán nem alakult ki kellő mértékben, hogy mit kezdhetnek ezek a generációk a szocializmussal, s mit kezdhet övelük a szocializmus.

Eltávolodtak a szocializmus értékeitől? Ezt sem gondolnánk. Ami elveszett (a korábbi nemzedékekhez képest), az a kételymentes hit, a felhőtlen lelkesedés. Az igény a társadalomalakítás rohamszerű radikalizmusára, gyökeressé-
gére. De az, hogy a szocializmus-kommunizmus jónéhány alap-
elve értékként van jelen ezekben a generációkban is, azt éppen az bizonyítja, hogy - ha a jellemzett bizalmatlan,

kiábrándult, bezárkózó stb. módon is - miket kérnek számon a társadalmi valóságtól. Valódi demokratizmust. Társadalmi esélyegyenlőséget. Humanitást: azt, hogy az egyes ember ne csavar legyen egy gépezetben, hanem egyes ember voltában is a "legfőbb érték". Közösséget (a vallásosság-hullám egyik legerősebb vonzereje a szeretet-eszmény). Új, őszintébb életformák kialakítását. A munka teljesítmény szerinti értékelését, nagyobb cselekvési szabadságot nyújtó elosztását. A különböző réteg- és egyéni szükségletek támogatásának társadalmi elismerését. A fejlődés élményében való részesedés lehetőségét. (A szintentartás, az "eredmények őrzése" nem ifjúságnak való program.)

S mindehhez hozzáadhatjuk önnön értéksajátosságainkat. Kételyeikből és bizonytalanságaikból kinövesztett fokozott racionalitási-igényüket. Hiányaikból kinövesztett irányító-érték igényüket. Bizonyos nemzedéki hivatástudatot is: hiszen ez/ek/ a nemzedék/ek/ hivatottak az elektronikai forradalom adaptálására. Ahhoz azonban, hogy ez az ifjúságba határozottan körvonalazódjék, mit adhat a szocializmusnak, s hogy mi fűzi hozzá igazán, alapvetően arra van szükség, hogy a szocializmus-kommunizmus eszményértékei és közvetlen céljai között a kapcsolat világossá váljék. Szükséges, hogy érzékelhetően tenni, eredményesen változtatni lehessen ezen célok érdekében.

Bánfalvy Csaba:

AZ IFJÚSÁGI SZUBKULTÚRÁK ÉS TÁRSADALMI HÁTTERÜK VÁLTOZÁSA
A FEJLETT IPARI ORSZÁGOKBAN ^X

A hetvenes évek elejétől a társadalmi-gazdasági fejlődés új periódusa kezdődött a fejlett ipari országokban. Ez Keleten és Nyugaton egyaránt megtörtént, bár természetesen számos fontos különbséggel. Az új periódus kialakulása egyaránt kitapintható a gazdasági fejlődés korábbi rendjének megtörésében és a gazdasági erőter nemzeti és nemzetközi átrendeződésében, a politikai-hatalmi rendszerek átalakulásában, a kulturális jellegzetességekben, az életmódban és egy sor egyéb területen. A másfél évtizede elkezdődött új fejlődési szakasznak talán az az egyik leg-sajátosabb jellemzője, hogy régen látott egyöntetűséggel inogtak meg a társadalom különböző alrendszerei és vette kezdetét a legkülönbözőbb társadalmi szférák átformálódása.

"Az 1970-es évek eleje óta egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy azok a feltételek, amelyek az 1960-as évek drámai, rövidéletű ifjúsági mozgalmait létrehozták, és - ami ennél is fontosabb - az ipari és a fejlődő országok kormányainak és intézményeinek attitűdjét, politikáját átható gazdasági optimizmust kialakították, már nem léteznek. Azok a szavak és kifejezések, amelyek az 1960-as évek ifjúság-fogalmának jellemzésére születtek, bár hasznosak e

^X Ez a tanulmány számos elemét felhasználja a következő írásnak: Bánfalvy Csaba-Thoma László: Esélyek és egyenlőtlenségek (fiatalok a fejlett ipari országokban), kézirat.

korszak megértése szempontjából, eltakarhatják előlük az életnek azokat a megváltozott viszonyait, amelyekkel az ifjúság az 1980-as években az ipari társadalmakban és a fejlődő országokban egyaránt szembe kerül. Többről van itt szó, mint - a kifejezés legszélesebb értelmében vett - munkanélküliségről. Sokkal fontosabb az "alkotó" tevékenységekben való részvétel lehetősége, vagyis az olyan tevékenységekben, amelyekben, miközben az egyén megkeresi lét-fenntartása költségeit, kiélheti a spontaneitásra és az alkotásra irányuló szükségleteit." - írja az UNESCO egyik, az ifjúsággal foglalkozó jelentése.^{1.}

Az ifjúsági szubkultúrák változása nem érthető meg a szélesebb társadalmi-gazdasági folyamatok figyelembe vétele nélkül. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a fiatalok gazdasági helyzetének alakulásából kiindulva felhívjam a figyelmet a szubkultúrát fenntartó gazdasági lehetőségek módosulására és szinte csak tézisszerűen megjelöljem azokat a legfontosabb területeket, amelyekre az ifjúsági szubkultúra jelentősen átalakult a 60-as évekhez viszonyítva. A vizsgálódás fő területe a fejlett gazdaságok és társadalmak fejlődésének elmúlt bő évtizede.

Tisztában vagyok azzal a veszéllyel, ami a szubkultúrák sajátosságainak meghatározásakor abból adódik, hogy az elemzés túlságosan is kötődik a "gazdasági feltételek" vizsgálatához, és könnyen kimerül vulgáris, közvetítések nélküli "gazdasági meghatározottság" állításában. Fel kell azonban hívni a figyelmet két dologra. Az egyik az - és ezt a későbbiekben dokumentálni fogom -, hogy a gazdasági válság az elmúlt másfél évtizedben a fiatalokat sújtotta leginkább.

A másik az, hogy a gazdasági problémák a fiatalokat a munkábaállás nehézségein vagy megnehezülésén, illetve lehetetlenségén keresztül érik el, tehát a fiatalból felnőtté válásban emelhetnek gátat. "A munkábaállás azt jelenti, hogy valaki független attól a családtól, amelyben született, hogy házasságot köthet és saját családot alapíthat, hogy elegendő jövedelemmel rendelkezik saját otthon teremtéséhez és egyéb életszükségletek kielégítéséhez, és hogy résztvehet társadalmának kulturális és egyéb szabadidős tevékenységében."² Magyarországon a gazdasági nehézségek hatása a fiatalokra nem a munkanélküliség formájában jelentkezett, hanem a reálbérek elértéktelenedése és a kiegészítő (második gazdaságból származó) jövedelemszerzés életkori okokból való korlátozottsága miatti anyagi függetlenség megteremtésre való képtelenség formájában. Továbbá az önálló és tartalmas életvezetés gazdasági korlátozottságának változatos formáiban. Ám a formai és részben tartalmi különbségek ellenére is a gazdasági fejlődés megakadályozása és az új fejlődési rend kialakulása nálunk is a fiatalok korábbi érték- és életmód-jellemzőinek válságához és új érték- és életmód-minták kialakításának kísérletéhez vezetett. Ez az átalakulási folyamat pedig cseppet sem zökönömentes.

A fiatalok számának növekedése

A világ fiatal népessége a második világháborút követően igen gyors ütemben növekedett. 1950-ben még csak 450 millió 15-25 éves ember élt a Földön, számuk 1980-ban már a 850 milliót is meghaladta, az ezredfordulón pedig már több mint egy milliárd fiatal él majd.

Nyugat-Európában és Magyarországon is a második világháború utáni nagy népességnövekedési időszak a 60-as

évek közepéig tartott, ezután már relatíve egyre kevesebb gyerek született. A 80-as évekig azonban a népességen belül jelentősen emelkedett a fiatalok aránya, ami már önmagában is néhány új életmódbeli, kulturális, oktatási és gazdasági jellegzetesség felbukkanását eredményezte.

Ráadásul a második világháborút követő periódusban a gazdasági fejlődés és a népességnövekedés tendenciái között sajátos asszinkronitás létezik. Miközben a gazdaság növekedése a 70-es években lelassult, sőt komoly visszaesések következtek be, a korábban született fiatalok éppen a gazdasági recesszió időszakára váltak munkaképes korúvá. A munkát vállalni szándékozó fiatalok olyan helyzetben találták magukat, hogy nemcsak a szokásos munkabalépési nehézségekkel kellett szembenéznük, hanem a 70-es évek mély gazdasági depressziója idején kiélezett munkaerő-piaci feszültségek és a 80-as évektől végbemenő gazdasági struktúra-váltás terhei is rájuk nehezedtek.

A fiatalok munkaerő-piaci helyzete

A fiatalok munkanélkülisége Svájc kivételével az összes nyugat-európai országokban növekszik. 1980-as évek elején pl. a 25 év alatti fiatalok aránya a munkanélküliekhez viszonyítva a következő volt:

NSZK	34,3 %	Spanyolország	57,5 %
Franciaország	46,4	Portugália	47,4
Olaszország	50,8	Kanada	47,1
Hollandia	46,3	Egyesült Államok	42,2
Anglia	39,7	Svédország	42,4
Dánia	30,1	Belgium	38,0
Norvégia	35,9	Svájc	23,5
Finnország	33,9	Japán	21,9 ³ .

1982 végén és 1983 elején Nyugat-Európában kb. 2,5 millió fiatal volt munka nélkül, és ez az adat csak azokat tartalmazza, akik aktuálisan munkát igényeltek és nem kaptak. Nem mutatja azokat, akik valamilyen okból a felmérés pillanatában éppen nem voltak a hivatalosan nyilvántartott állásigénylők között. Így pl. előfordul, hogy a többszöri sikertelen munkahely-keresés után a fiatal apatikussá válik, és nem is kísérli meg, hogy álláshoz jusson, vagy a nők kényszerűségből háztartásbeli státusba kényszerülnek, nem keresnek munkát, de csak azért, mert eleve kilátástalannak ítélik saját munkapiaci esélyeiket.

A fiatalok nagyarányú munkanélküliségének a jelen időszakban együttesen vannak általános és speciális okai. Általános jelenség, hogy az első stabil munkahely megtalálása, a beilleszkedés, az iskolában tanultak és a munkahelyi követelmények összeillesztése a fiatalok számára nagyobb munkaerő-piaci zökkenőkön keresztül lehetséges, mint az idősebb korosztályok rutinosabb munkavállalói számára. A legzavartalanabb gazdasági fejlődési szakaszokban is gyakori ezért, hogy a fiatalokat jobban sújtja a munkanélküliség, mint az idősebbeket. A jelenlegi rendkívül magas munkanélküliségi arány a fiatalok között tehát egyrészt az általános gazdasági válságból, amely általánosan felduzzasztotta a tőkés gazdaságokban a munkanélküliséget, másrészt a fiatalok életkori munkapiaci hátrányából következik.

Ezen általános - mert a tőkés fejlődés minden szakaszában kimutatható - okokhoz azonban néhány sajátos tényező is kapcsolódik. Ezekből a történelmi helyzetből erednek, amely a 70-es évtizedtől jött létre. Ebben az időszakban zajlik a gazdaság technikai átalakulásának talán csak az ipari forradalom léptékével mérhető folyamata, amelynek

során a számítógépek, a robotok, a biotechnika kialakulnak és elterjednek. Kiszorítva a hagyományos gazdasági technológiát és megváltoztatva a korábbi technikát, technológiát, munkakultúrát, de átformálva a hagyományos életmódot, életstílust is.

A gazdaság nagy strukturális átalakulásai idején a tőkés társadalmakban fokozódik a munkanélküliség. A munkanélküliségnek ezt a strukturális munkanélküliségnek nevezett típusát a polgári gazdaságtan is elismeri. A strukturális munkanélküliség akkor jön létre, amikor a hagyományos gazdasági struktúra egyes pontjai leépülnek, de az új struktúra új területei még nem képesek arra, hogy a máshol feleslegessé váló munkaerő-tömeget felszívják.

A 70-es években elkezdődött technikai forradalom és a vele párhuzamosan zajló gazdasági struktúra-váltás igen lényeges jellemzője azonban az, hogy a kialakuló új gazdasági-technikai rendszer abszolút mértékben munkamegtakarító. Nemcsak arról van tehát szó, hogy az egyik területen feleslegessé váló munkaerő-tömeg máshol kell munkát találjon, és csak az átállás idején nő meg a munkanélküliség szintje, hanem arról is, hogy az egyik helyen feleslegessé vált munkaerőt más területek sem tudják felszívni. Az új technika kiszorítja, feleslegessé teszi a munkaerő egy jelentős részét a gazdaságban. A Római Klub szakértői szerint az új ágazatokban létrejövő egy munkahely négy hagyományos munkahelyet tesz szükségtelenné.

1984 és 1986 között, amikor több tekintetben is a gazdasági válságból való kilábalás jelei kezdtek mutatkozni, a munkanélküliség szintje nem csökkent, és a kivételes esetektől eltekintve igen magas (10 százalék körüli) szinten stabilizálódott.

A GNP, az ipari termelés, az infláció és a munkanélküliség alakulása:

	GNP (1986 és 1985 májusa közötti növekedés)	Ipari termelés	Infláció	Munkanélküliség 1986 májusában
Kanada	4,9	6,1	4,1	10,8
USA	2,0	0,9	2,3	7,3
Franciaország	2,0	0,8	3,0	10,5
NSZK	2,8	2,5	-0,1	9,3
Olaszország	1,3	6,6	7,2	13,1
Svédország	1,6	3,7	4,3	2,9
Egyesült Királyság	2,8	4,2	4,2	12,8
Japán	4,3	1,8	1,2	2,6 ^{4.}

A 60-as évekig a fejlett tőkés országokban a munkanélküliség leginkább a szakképzetlen vagy alacsony képzettségű népességet sújtotta. Az elmúlt évtized vadonatúj jelensége, hogy tömegesen váltak munkanélkülivé a magasan kvalifikált szellemi és fizikai munkaerő-csoportok is. A kvalifikáció jellege az, ami nem illik bele az új gazdasági struktúrába. A korábbi képzés, a megszerzett képesítés ezeknél a csoportoknál gazdaságilag nem hasznosítható. Bebizonyosult: a tradicionális iskolarendszerek nem képesek felkészíteni az új technikai világra.

A munkaerő képzése az iskolákban kezdődik. Az 50-es és a 60-as évek nyugat-európai iskolai képzési szerkezete és stílusa nem felel meg az elmúlt évtizedekben kialakult gazdasági és társadalmi igényeknek. Az iskolából kikerülő 14-25 éves fiatalok jelentős hányada egyszerűen nem rendelkezik olyan ismeretekkel és készségekkel, amit a munkaerőpiacon kamatoztatni tudna. A megváltozott piaci helyzetre a képzés - részben a rossz beidegződések következtében - csak lassan reagál. "Amíg a fiatalok érdeklődése a szakmák

relatív kis számára koncentrálnak, amelyekben nincs elég képzési hely, vannak olyan szakmák és pályák, ahol a nyílt és meghirdetett tanulói állások egész sora marad betöltetlenül."5.

A szakmai képzés másik lépcsője az iskolai képzésből a szakmai pályafutásba való átmenet. Az NSZK-ban 1981-ben a 25 éven aluli munkanélküli fiatalok 59 százalékának nem volt szakmai képesítése, 41 százalékuk viszont szakmai képesítésük ellenére sem talált munkát. A fiatalok 32 százalékának, illetve a fiatal munkanélküliek 9 százalékának nem volt szakmai tapasztalata. A munkaerő alkalmazásakor a munkaadók előnyben részesítik azokat a felnőtteket, akik már rendelkeznek munkahelyi rutinnal. A fiatalokra az is jellemző, hogy viszonylag nehezen illeszkednek be a "munka világába". Az iskolai képzés viszonylag gondtalan világát túl gyorsan követi a munkábalépés, a pénzkeresés időszaka. A beilleszkedéssel együtt jár a viszonylag gyakoribb munkahely-változtatás, ami a munkaadók szemében szintén nem kifejezetten jó pont.

A fiatalok munkanélkülisége nyomasztó gondná vált a fejlett tőkés országokban. A gazdasági problémák nagyon rövid idő alatt társadalmi feszültségforrásokká váltak, növekedett a fiatalok között az illúzió-vesztés, teret nyertek az aktív és a passzív tiltakozás legkülönbözőbb formái. Az alkoholizmustól és a kábítószerélvezettől a bűnözésen keresztül a tudatos politikai akcióig. A kérdés tehát megoldásra vár, ez a megoldás pedig nem tűrhet halasztást. Ennek megfelelően számos kísérlet létezik a gondok enyhítésére, amely kísérleteknek számos munkaerő-piaci aspektusa is van.

A munkaerő-piaci beavatkozás két fő területen folyik. Az egyik az átképzési rendszer létrehozása, a másik az ún. alternatív tevékenységformák kiépítése, szervezeti kereteinek megteremtése.

Az átképzési rendszer korábban viszonylag hatékony eszköz volt a strukturális munkanélküliség idején, mert lehetővé tette a munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat szerkezetének egymáshoz közelítését. Az átképzés máig őrzi jelentőségét, de ma már mégsem tekinthető olyan hatékony beavatkozási módnak, mint amilyen korábban volt. Jelenleg is vannak főleg az új technika áttörési területein, pl. a számítógépekkel összefüggő tevékenységek körében - olyan állások, amelyekre nincs elég pályázó. Ezeknek a munkahelyeknek a száma azonban kevesebb, mint a felszámolásra került vagy kerülő munkahelyeké. Ezért aztán egyedül az átképzési rendszer nem biztosíthatja a hatalmas arányú munkanélküliség komoly csökkenését.

Szorosan az átképzési rendszer kérdéséhez kapcsolódik az alternatív tevékenységformák problémája. "Bár a jövedelemszerző munka mennyisége csökkenni látszik, az értelmes cselekvés lehetőségei nem lesznek kisebbek, főleg a szociális területen, a környezetvédelemben, az újrahasznosításban és a harmadik világ részére nyújtott segítségadás területén." - írják a Wissmann-jelentés szerzői.⁶ Kétségtelen tény, hogy az értelmes cselekvésnek számtalan területét lehet megjelölni, ezeknek a tevékenységeknek azonban jelentős költségvonzata van, ezen területek kiadásait valahonnan elő kell teremteni, a gazdasági válságban pedig csak a direkt állami részvétel teremtheti meg a szükséges feltételeket.

Magyarországon a munkábaállás nehézségei nem a munkanélküliség formájában jelentkeztek. A magyar gazdaság egyik sajátos paradox vonása az, hogy miközben alacsony a technikai színvonal, a munkaerő iránti kereslet mégis magas a gazdasági egységek részéről. Ez főleg azért van így, mert a munkaerő olcsó, és így nem a tőkeintenzív, hanem a munka-intenzív gazdaságfejlesztés a kifizetődőbb a vállalatok számára. A munkaerő iránti keresletet a gazdaság hiánygazdasági jellemzői még tovább erősítik. Ha munkahelyet könnyen lehet is találni, nem ilyen könnyű a munkabérből jól megélni. A hetvenes évektől egyre jellemzőbbé válik a 8 órát meghaladó munkavállalás gazdasági kényszere, kiterjedt a második gazdasági munkavégzés, és az életszínvonal emelésének vagy akár csak szintentartásának alapvető feltételévé vált a második gazdaságban végzett túlmunka.

A fiatalok azonban nem tudnak olyan könnyen bekapcsolódni a második gazdaságba, mint az idősebb generációk. Egyrészt még nem rendelkeznek tényleges szakmai tapasztalatokkal, amelyek önbizalmat adhatnának a vállalkozásra. Nincs tőkéjük sem, amivel belefoghatnának a vállalkozásba. A családalapítás pedig jóidőre lehetetlenné teszi számukra a szabadidő pénzkereső munkával való kitöltését.

Ugyanakkor az önerőből való lakásszerzés is szinte lehetetlenné válik a fiatalok tömegei számára. Ráutaltak a családra és nagymértékben el kell adósodjanak, ha lakást vásárolnak vagy építenek maguknak.

A munkábaállás - az iskola elhagyása - nemhogy az önálló élet kezdetét és anyagi helyzetük javulását jelentené a fiatalok számára, hanem gyakran éppen ellenkezőleg: a még nagyobb családi függés és az anyagi deklaszálódás perspektívájával kecsegtet.

Sajátos formában jelentkezik Magyarországon az oktatási szerkezet és a munkahelyi struktúra össze nem illeszkedése. Ennek legfontosabb jegye nem az, mint a fejlettek országokban, hogy ti. a gazdasági struktúra forradalmi átalakulásával nem képes lépést tartani a képzés szerkezete és tartalma, bár ilyen vonások nálunk is fellelhetők. Sajnos azonban a gazdasági modernizáció még nem jutott nálunk annyira előre, hogy ez a feszültség olyan erővel jelentkezne, mint Nyugat-Európában. Magyarországon az alapvető össze nem illési probléma az, hogy az oktatási rendszerben magas presztizsú képzési formák és helyek (a felsőoktatási intézmények, ezen belül is főként a műszaki és a tanárképző intézmények) presztizse és gazdasági megbecsültsége nincs összhangban. Egyes felsőoktatási területeken, ahol a bekerülés rendkívül nehéz, olyan szakemberek végeztek és végeznek, akik képtelenek képzettségüknek megfelelő munkát találni, vagy ha ilyet találtak is, ezen a munkahelyen nem tudnak eleget keresni ahhoz, hogy a pálya által megkövetelt életszínvonalat biztosíthassák maguknak és még családot is alapíthassanak.

Rendkívüli méreteket öltött az elmúlt évtizedben a fiatal értelmiségiek részleges vagy teljes pályaelhagyása, amelyet az átmeneti adminisztratív szabályozási kísérletek tüneti kezelése sem tudott megállítani.

Különösen hátrányos helyzetű csoportok a fiatalok között

Az egész fiatal korosztály helyzetét a 70-es és 80-as évtized folyamán állandóan romlónak tekinthetjük a fejlett ipari gazdaságokban. Vannak azonban olyan csoportok a fiatalok között, amelyek helyzete még az átlagosnál is rosszabb. A következőkben néhány ilyen kritikus helyzetbe jutott fiatal népességcsoport helyzetéről lesz szó.

A munkábaállás nehézségei Magyarországon is másként jelentkeznek a falusi, a városi és a budapesti fiatalok számára, és eltérő erővel jelentkeznek a nehézségek az ország különböző területein is.

Mint Bánlaky Pál írja: "A gazdaságszerkezet viszonylagos differenciálatlansága olyan határfeltétel, amely a falvak helyben élő és ott maradni akaró lakói csaknem mind-egyikének szakma- és munkahely-választását kényszerpályákra tereli... a kisvárosokban pedig, a szakma "tömegességétől-különlegességétől" függően az egyéneket különböző helyzetbe hozza." ⁷.

A fiatalok között fokozottan hátrányos helyzetűek a nők. A lányok és a fiatal nők esetében sokkal nagyobb a tőkés országokban a munkanélküliség rizikója, mint az ugyanolyan idős férfiaknál. Magyarországon pedig a munkavállaláskor hátrányos feltételek vonatkoznak rájuk a gyakorlatban.

Az iskolai előmenetel tekintetében a lányok jobb eredményeket mutatnak a legtöbb fejlett országban, mint a fiúk. Ennek ellenére már a foglalkoztatásban való részvételi arányuk is kevesebb és a tőkés országokban a foglalkozást kereső nők nagyobb aránya kerül munkanélküli pozícióba. A nők leginkább a hagyományos női foglalkozásokat keresik, olyan szakmákat, amelyekben az elmúlt évtized racionalizálási törekvései nyomán egyre kevesebb az állás.

Munkaerő-piaci pozíciójukat gyengíti, hogy a nők jelentős többsége nemcsak szakmára, hanem legalább ugyanilyen mértékben családra is orientált. A jelen helyzetben azonban nagyon nehéz a szakmai karrier (legyen az akárcsak szerény mértékű) és a családi feladatok összeegyeztetése. A fiatal nők gyakran nem is találhatnak maguknak munkahelyet, vagy ha a

munkahelyet családi okból (pl. szülés) otthagyják, nehéz visszakerülniük a munkába és nehéz a szakmailag elvesztett időt utólag pótolni.

Néhány elemében (iskolai karrier, nyelvi problémák, életmód és érték vonatkozások) hasonló a nyugat-európai bevándorlók gyerekeinek helyzetéhez a magyarországi cigány fiatalok problémája. A családi hátrányok következményeként gyenge az iskolai előremenetelük, alacsonyan kvalifikált és alacsony presztizsű munkát végeznek, rossz lakáskörülmények között élnek. Az átlagnál magasabb esetükben a bűnözési arány és a különféle deviancia-típusok felbukkanása.

Magyarországon a fiatalok között még két hátrányos helyzetű alcsoportot kell feltétlenül kiemelni. Az egyik a pályakezdő értelmiség, amely munkábaálláskor rá kell döbbenjen, hogy a diploma gazdasági szempontból nem tekinthető jó befektetésnek, és jobb befektetésre kényszerülve pályaelhagyóvá válik, vagy hivatását szakmaként kénytelen végezni.

Ugyanakkor hátrányos helyzetűek a családos és többgyerekes fiatalok. Ahogy a diploma rossz befektetés, ugyanúgy a családalapítás és a gyermekvállalás is gazdasági hátrányokat eredményez. Az elmúlt évtizedben a népesség növekedése lelassult, megállt, majd pedig népességcsökkenés következett be, ami persze szélesebb demográfiai szabályosságokból is adódik, de nem függetleníthető a gyerekvállalással kapcsolatos növekvő egyéni anyagi áldozatoktól sem.

Az ifjúsági kultúra és az ifjúsági magatartás változása

A gazdasági válság, majd e válság hatásának tartósulása az egész ifjúsági réteget, azaz minden társadalmi réteg új generációját új helyzet elé állította, aminek következtében az ifjúság általános reakciói a társadalmi ellentmondásokra és feszültségekre természetesen megváltoztak. Ennek a változásnak a legfontosabb elemei a következők:

- A közvetlen politikai töltés hiánya

A hatvanas évek ifjúsági problémái igen gyakran mint a hátrányos helyzetű vagy a társadalom peremén élő csoportok problémái fogalmazódtak meg. Ezeknek a kérdéseknek a felvetése szorosan összefüggött a fennálló társadalmi-politikai mechanizmusok bírálataival és a mechanizmusok tökéletesítésének követelésével és az ennek lehetőségével kapcsolatos bizakodással.

Nyugat-Európában sajnálatos módon a hatvanas évek diákmozgalmainak politikussága a tömegek apatikusságába a vezetőknek gyakorta a politikai szélsőségek felé sodródásába torkollott (terrorizmus, szélsőjobb és szélsőbaloldali "mozgalmak" stb.). Magyarországon a beat-mozgalomban, a társadalomtudományi marxizmus-reneszánszban, a kulturális liberalizálódásban meglévő politikai elemek a hetvenes évek végétől kikoptak. A beat-mozgalom üzletté szürkült, a tudomány szaktudománnyá vált a kultúrában meglévő politikai lendület alábbhagyott, a művészet az "általános emberi problémák" felvetése, a technikai kísérletezés és a piacon is eladható profi termékek előállítására fordult.

- Az egységes elvi-ideológiai alap hiánya

A hetvenes évektől kezdve az ifjúsági igények a köz-

vetlen, praktikus feladatok megoldásával lettek kapcsolatban. Pl. az iskolarendszer radikális tartalmi és formai megváltoztatása helyett az ösztöndíjak összegével, a kollégiumi férőhelyekkel, a vizsga és tanrenddel kapcsolatos részkérdésekkel összefüggő huzakodás zajlik úgy Keleten, mint Nyugaton. Ezekben a gyakorlati feladatokban a legkülönbözőbb világnézetű, elvi-ideológiai meggyőződésű személyek rövid időre egységben lépnek fel, de ez az egység csak rövid távú és korlátozott jelentőségű a társadalom egészének működése szempontjából.

- Az intézményekbe vetett bizalom megrendülése

A hatvanas évek Nyugat-Európában az ifjúságnak a baloldali pártokkal és a baloldali befolyás alatt működő szervezetekkel kapcsolatos szimpátiájának növekedését hozta. A hatvanas évek végének tapasztalatai azonban megrendítették a fiatalok hitét abban, hogy ezeknek a szervezeteknek a révén radikális változást lehet elérni a kapitalista társadalmon belül. A hetvenes évek egyfelől a nyugati kommunista pártok nehezen követhető stratégiai elbizonytalanodását és ingadozását hozta (eurokommunista pártok), másrészt a szélsőbaloldali terrorakciók révén a fiatalok szemében kompromittálta az erőszakos rendszerváltoztatás elvét.

A hetvenes évekre már nem csak az uralkodó politikai pártokban és intézményekben, hanem az ellenzéki és baloldali intézményekben való bizalom is megrendült. Ehhez hozzájárultak a franciaországi baloldali kormány politikájával kapcsolatos csalódások is.

Magyarországon két dolog járult hozzá az intézményekbe vetett bizalom gyengüléséhez. Egyrészt az, hogy a gazda-

sági válság magyarországi hatásait a hagyományos intézmények nem tudhatták kivédeni és mindeztideig nem is látszik a válságból való autonóm kilábalás intézményi stratégiájának kibontakozása. Másfelől a gazdasági mechanizmus-reformmal kapcsolatos várakozások csak részben teljesültek, amit sokan a hagyományos intézményi-érdekeltségi rendszer gátló hatásának tudnak be.

Az életkörülményeknek a válság miatti megnehezülése és a második gazdaság egyéni túlmunkájának tömegessé válása a fiatalokat is a meglévő intézmények helyett a privát szférában lévő gazdasági és kulturális lehetőségek kihasználására hajtja.

- Az önpusztító viselkedési formák új típusainak kiterjedése

A fejlett tőkés országokban a hetvenes évektől vált tömegessé a fiatalok kábítószer fogyasztása. Ehhez társult az alkoholizmus, az öngyilkosság szaporodása. Magyarországon a nyolcvanas évek elejétől erősödtek meg ezek a tendenciák, olyannyira, hogy az utóbbi időben szükségessé vált a kábítószer fogyasztás elleni állami-központi fellépés is.

Az örpusztító viselkedési formákhoz a passzív társadalmi tiltakozási formák társultak. Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban megerősödött a vallási jellegű mozgalmakban, szervezetekben és szektákban való részvétel a fiatalok között. Miközben az aktív tiltakozási formák csak a fiatalok néhány százalékára terjednek ki, ennél lényegesen nagyobb a passzív tiltakozás mértéke.

- A mozgalmak nem specifikusan ifjúságiak

Az ifjúság problémái alapvetően a társadalmi problé-

mák ifjúsági vetületei. A hatvanas években azonban a fiatalok képesek voltak a társadalmi problémák ifjúsági vonatkozásainak viszonylag független megfogalmazására, míg az elmúlt évtized során a társadalmi gondokkal kapcsolatos ifjúsági fellépés nem specifikusan ifjúsági szervezeten keresztül zajlik, és a társadalmi gondok nem artikulálódnak önálló ifjúsági gondokként.

Egyre nyilvánvalóbbá vált a fiatalok előtt, hogy az ifjúság kérdéseire nem lehet választ adni anélkül, hogy a társadalom egészének helyzetét ne vizsgálnánk.

Hivatkozások

1. Ifjúság a nyolcvanas években (Angolul). Paris UNESCO Press, 1981.
2. Uo.
3. Az NSZK-ra, Franciaországra, Olaszországra, Hollandiára, Nagy-Britanniára és Dániára vonatkozó adatok forrása: Jugendprotest im demokratischen Staat II. (Schlubericht 1983 der Enquete-Kommission des 9. Deutschen Bundestages, in.: Zur Sachle 83/1 33. 1.)
A továbbiakban: Wissmann-jelentés
A többi adat forrása: Situation of the youth in the 1980 s, Report of UN Secretary General, 1982 dec. 6.
4. Economist 1986 május 17-23.
5. Wissmann-jelentés i.m.
6. I.m.
7. Bánlaky Pál: Társadalmi mozgásterek, in: Helyi társadalom III. Strukturális viszonyok a helyi társadalomban, Budapest MSZMP KB TTI 1985.

A MINŐSÍTÉS PROBLÉMÁJA A DEVIANCIAKUTATÁSBAN

Mint ismeretes, a deviáns magatartásmódok (szinonimák: társadalmi beilleszkedési zavarok, társadalmi megítélés alá eső viselkedésformák, problematikus társadalmi magatartásformák stb.) vizsgálata, összetartozásuk tudatosítása azzal kezdődött meg, hogy ezeknek előfordulási, gyakorisági statisztikái a múlt század első felének statisztikai jelentéseiben egymás mellé kerültek. Ennek oka egyszerűen az volt, hogy nem tudták hova sorolni őket, nem fértek be a lakosság, illetve a társadalom állapotát tükröző számadatok egyetlen kategóriájába sem. Végül a morálstatisztika fogalmával fejezték ki ezeket a megnyilvánulásokat, mert úgy vélték, hogy leginkább a társadalom morális helyzetéről adnak együttes felvilágosítást. A bűnesetek számát, a törvénytelen születéseket, az elmebetegségek és nemi betegségek gyakorisági adatait, továbbá az öngyilkosság előfordulási viszonyait foglalták itt össze. Ellentétben a múlt erkölcsi viszonyairól ma oly elterjedt idillikus képpel, a morálstatisztika számai meglehetősen nagyok voltak. A múlt század európai államaiban sok volt a bűnözés, gyakori volt az öngyilkosság. (Élég beleolvasni Durkheim 1897-ben megjelent híres könyvébe, Az öngyilkosság c. kötetbe, és erről az ott közölt statisztikák alapján megbizonyosodunk.) Sok beteget ápoltak elmeosztályokon, sok volt a nemi beteg (ezek száma az elmebetegek számát szaporította, hiszen a kor leggyakoribb mentális betegsége a szifilisz harmadlagos tüneti állapotát tükröző hűdékes elmebaj, a paralysis progressia volt), de nagyon sok alkoholistát, kábítószer-élvezőt

is számon tartottak. Ismerünk adatokat arról pl., hogy a múlt század negyvenes éveiben Bécsben a születések kb. fele házasságon kívül történt. Általában másutt is nagyon gyakori volt a törvénytelen szülés. Ezek a jelenségek foglalkoztatták a közvéleményt is, meg a társadalom irányítóit és vizsgálóit is, ezekre magyarázatot kerestek.

Foglalkoztatták ezek a problémák a szociológiát is. A szociológia akkor uralkodó ún. organicista szemlélete a társadalmat élő szervezethez hasonlította, és ebben a modellben a morálstatisztikában tükröződő viselkedésformákat mint a társadalom betegségeit fogta fel. A számadatokat a patológia indikátorainak tekintette. Ilyenfajta felfogás jegyében indult meg a szociológiai kutatás a múlt század utolsó éveiben az Egyesült Államokban. A fiatal tudomány első sorban azt tűzte ki céljául, hogy segítse a társadalmat az ilyen társadalmi betegségek felszámolásában. Ez volt az amerikai szociológia egyik leghíresebb műhelyének, a chicagói iskolának a vezérelve is. Ez az iskola a nagyvárost kutatta, elsősorban az egyes területi egységekben mutatózó gyakorisági különbségekből kiindulva, amelyek a problematikus, patológiás viselkedésformák előfordulási adataiban mutatkoztak. A város és a városiasodás már az európai szociológiai magyarázatokban is oki tényezőként szerepelt a kóros magatartásmódok vonatkozásában, mivel a városokban az ilyen viselkedésformák mindig gyakoribbak. (A német kultúrkörben el is terjedt egy sajátos városkritikai irányzat, városellenesség, amely főleg a szorosabb társadalmi kontroll miatt a falusi közösséget tartotta egészségesebbnek.)

A chicagói iskola hasonlóan járt el, mint Durkheim. Lényegében az ún. szociálepidemiológiai módszert honosította

meg, illetve fejlesztette tovább. Ez a módszer a problematikus társadalmi viselkedésmódok kutatásában máig is használatos. Különböző, szociológiai vagy egyéb szempontok szerint homogén csoportok, lakosságrészek, rétegek gyakorisági adatait hasonlítja ilyenkor össze. Eközben megpróbálják a nagyobb gyakoriságot vagy esetleg az alacsony előfordulási számot e populációk életmódbeli sajátosságai alapján magyarázni. Durkheim pl. a társadalmi integráció jelentőségét tudta valószínűsíteni annak alapján, hogy a katolikusok között kevesebb, a protestánsok között több az öngyilkosság. Az elváltak és özvegyek gyakrabban ölik meg magukat, mint a házasok, ugyanígy a gyerektelenek között is több az önkézű halál, mint a gyermekkel bírók között stb. A kutatás e téren lényegében abban az irányban haladt, hogyan lehet az életmód, a viselkedésminták, az attitűdök stb. szempontjából minél homogénebb csoportokat kijelölni, és ezekhez összehasonlításként olyan csoportokat rendelni, amelyek csak ebből az egy szempontból különböznek tőlük.

A társadalmi megítélés alá eső, társadalmi beilleszkedési zavart tükröző viselkedésformák különböző gyakorisági adataival ma is teli vannak a tárgykör tankönyvei és tudományos monográfiái. A speciálisan kijelölt vizsgálati populációkon a vizsgálatok mindig új adatokat, arányszámokat hoznak felszínre. Az arányszám fogalmát hangsúlyozni kell, ezt már a múlt század folyamán megalkották a kutatók, ez azt fejezi ki, hogy 100 ezer lakosra (rendszerint 100 ezer felnőtt lakosra) hány eset jut az ilyen magatartásmódokból. Az arányszámmal összehasonlítható módon lehet kifejezni a gyakorisági viszonyokat, ez tehát önmagában is mond valamit.

A kutatásoknak korán szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy a statisztikai adatok nem pontosak. Csak az ismert, nyilvántartott esetek kerülnek be a statisztikába,

ugyanakkor tudjuk, hogy nagyon sok eset rejtve marad. Különösen a bűnözés terén sok a rejtett cselekmény, az ismertté nem váló bűneset. Számos bűntettben az előfordulást távolról sem ismerjük, mert különféle okokból nem tesznek az emberek feljelentést (pl. nemi erőszak esetében a szégyenkezés miatt). Az öngyilkosságok közül sokat ellepleznek vagy tévesen kerülnek más halálloki kategóriákba. Az elmebetegek közül sokan nem jutnak el orvoshoz, nem kezelik őket, így nem kerülnek a statisztikákba. Sokáig ezt a problémát úgy tekintették, mint olyant, ami idővel megoldódik. Úgy vélték, pontosabbá kell tenni a rendőrségi és bírósági adat-szolgáltatást, szűrővizsgálatokkal kell tisztázni a betegek számát. Sokan nem tartották jelentősnek az öngyilkosságok területén az ismertté nem váló eseteket, osztották egy korai kutató, az olasz Morselli optimizmusát, aki szerint az öngyilkosság kutatásának könnyű a dolga, mert a holttest mindig egyértelműen holttest...

Később azonban lassanként tisztázódott, hogy a helyzet nem ilyen egyszerű. Kítűnt, hogy a statisztikákba be nem kerülő deviáns viselkedésmódok igen nagy számúak, esetenként a rejtett megnyilvánulások gyakoribbak, mint a számokban tükröződők. Az 1950-es évektől kezdve elterjedt a bűnözés ún. önkitöltő (self-report) vizsgálata. Ebben különböző populációk (legtöbbször egyetemisták, máskor katonák, munkások stb.) névtelenül számoltak be arról, milyen bűnöket követtek el életükben. Megdöbbentően nagy számban (30-50 százalékban, gyakran még nagyobb arányban) követtek el egyébként jól beilleszkedő, normálisnak számító emberek olyan cselekményeket, amelyekért súlyosabb ítéleteket kaphattak volna. Sok volt a viszonylag súlyos bűncselekmény is (szexuális erőszak, nagyobb lopás, csalás, testi sértés stb.). Kisney és munkatársai a szexuális viselkedés terén nagyon nagy számban találtak felmérésükben olyan cselekmé-

nyeket, amiket az adott állam törvényei komolyan büntettek. Akkoriban a homoszexualitás pl. még büntetendő cselekmény volt, mégis az derült ki, hogy a férfiak életükben gyakran vesznek részt homoszexuális aktusban (a férfiak 37 százaléka, a nők kb. 10 százaléka vesz részt életében - ha esetleg ritkán is - kielégüléshez vezető homoszexuális eseményben). Kisney megállapította, hogy ha az amerikaiak szexuális élete nyilvánosságra kerülne, bíróság kellene, hogy foglalkozzon vele, és kb. a lakosság 90 százaléka börtönbe kerülne szexuális viselkedése miatt (Kisney, 1948, 1953). Számos mindennapi bűncselekményt, pl. az áruházi lopást is meglepően nagy számúnak találták a vizsgálatok (Cameron, 1964). A pszichiátriai betegségekre vonatkozó szűrővizsgálatok pedig a pszichikus működészavarok feltűnően nagy gyakoriságát találták. Egy nagy amerikai felmérés, az ún. Midtown Manhattan vizsgálat szerint a lakosság 83 százaléka tekinthető betegnek (Srole, 1962). Vannak felmérések, amelyek ezt az adatot még nagyobbak mutatják be, a konzervatívabb becslések is azonban a lakosság 30-40 százalékát minősítik betegnek. A hivatalos statisztikákban ugyanakkor 2-3 százalék, a legfejlettebb országokban 3-5 százalék szerepel mint diagnosztizált, kezelt beteg. A legmodernebb, szigorú kritériumok szerint készült felmérések szerint is a lakosság kb. 25 százaléka olyan beteg, hogy kezelni kellene. Az egész élettartamra számítva (life-time prevalence) ez a gyakoriság még nagyobb (Glass, Freedman, 1985), különösen ha a betegség-nagyságrendű alkoholizmust vagy kábítószer-hozzászokást is beleszámítjuk. Az öngyilkosság terén sem egyszerű a helyzet. A holttest valóban holttest, ám az, hogy mitől lett holttest, már nem egyértelmű. Egyrészt nagyon gyakori a tévedés, vannak vizsgálatok, amelyek szerint egyes nagyvárosokban a nyilvántartott öngyilkosság gyakoriságának öt-tízszereze a valódi gyakoriság a torzítások, leplezések miatt (Wilkins, 1970). Egyes területeken a hivatalos gyakoriság

többszöröse a valódi arányszám, mert az esetek meghatározásának praxisa nagyon óvatos, túlzottan a bizonyításra figyel. (Surtees, 1982) Ez a jellemző pl. Angliára, ahol ügyészi képzettségű halottkémnek (coroner) bizonyítania kell, hogy a haláleset öngyilkosság volt. Könnyű belátni, hogy a bizonyítás nem egyszerű, hiszen elég a búcsúlevél elrejtése vagy az öngyilkosság előtti eseményekről adott hamis beszámoló, hogy a halál véletlennek (balesetnek, túlادagolásnak vagy akár természetes halálnak) minősüljön.

Az ilyen adatok ismeretében nemcsak Kinsey vetette fel, érvényesek-e a normák, helyes-e a normalitás, az egészség hagyományos felfogása, nem szorulunk-e revízióra e téren, hanem mások is, akik a társadalmi beilleszkedési zavarok egész elméletét próbálták újragondolni. Így pl. a később említendő antipszichiátria elnevezésű irányzat egyik képviselője, az olasz Basaglia azt tettelezte, hogy minden társadalomban a többség deviáns ("La maggioranza deviante" a címe az erről szóló híres könyvének, Basaglia, Basaglia-Ongara, 1971), a hagyományos egészségképet tehát fel kell adni. Ez összezsengett korábbi társadalomkritikusok felfogásával, pl. Erich Fromméval, aki szerint a jól adaptált, az adott társadalom viszonyaihoz mindenben alkalmazkodó ember testesíti meg a legsúlyosabb betegséget, társadalmi patológiát, hiszen ilyen jól alkalmazkodó emberekre támaszkodott pl. a fasizmus. Annak kóros társadalmi légkörében egészségesnek, emberinek a nem alkalmazkodó, illetve alkalmazkodni nem tudó kisebbség mondható, amely pedig deviánsnak, betegnek minősült a maga korában. Erich Fromm a "normalitás kórtanáról" (pathology of normalcy) beszélt. Ezt a nézetet számos más szakember is hirdette.

A problémát más oldalról is vizsgálták. Feltűnt, hogy pl. igen intenzív társadalmi erők hatnak annak érdekében,

hogy valamilyen deviáns viselkedésmódot mutató emberek a későbbiekben ugyanilyenek maradjanak. Ez elég meglepő felismerés volt, mert ezek az erők éppen azoknak az intézményeknek működésén át hatnak, amelyek e viselkedésformák visszaszorítására hívatottak. Ún. deviáns karrier kezdődik meg az esetek többségében, amikor valaki vizsgálati fogságba kerül vagy bűnvádi eljárás indul ellene, illetve amikor bíróság foglalkozik ügyével és különösen akkor, ha börtönbe kerül. Ugyanígy a pszichiátriai betegnek minősített ember is nehezen szabadul meg ettől a diagnózistól. Nagyobb a valószínűsége, hogy később ismét visszaesik, beteg lesz, ha néhez élethelyzetbe kerül. A homoszexualitástól vagy a szexuális viselkedési anomáliák más formáitól is szinte lehetetlen szabadulni. A deviáns viselkedés hivatalos kimondása mintegy valamiféle bélyeget, stigmát sűt a személyiségre, és ez a későbbiekben irányadó a környezet számára. Így mindent erre a stigmára vezetnek vissza az illetővel kapcsolatosan, annak minden megnyilvánulását úgy magyarázzák, mint a stigma igazolódását. (Clinard, 1963; Goffman, 1981 stb.) Sajátos társadalmi folyamat, az önteljesítő. önmeqvalósító prófécia (self-fulfilling prophecy) indul meg. Az egyszer deviáns viselkedést mutató személyt mindig gyanúsítják, hogy ezt a viselkedést megismétli, és ezzel mintegy el is várják tőle, hogy így tegyen. Sokszor beszűkítik társadalmi lehetőségeit, és kényszerűségből is meg kell ismételnie korábbi tettét. Ez leginkább szembetűnően a bűnözés esetében mutatkozik meg, akiknek "priusza" van, azzal szemben bizalmatlanok, azt nem fogadják be, nem adnak megfelelő állást neki, gyakran nem marad más hátra számára, mint az ismételt bűnözés. Akinek anamnézisében elmebetegség van, annak minden feszültségét, konfliktusát, problémáját hajlamos a környezet az elmebetegségre vonatkoztatni. A homoszexuális mindig gyanús, hogy a vele azonosneműekkel szexuális célból akar kapcsolatot alakítani. Még az öngyilkosság esetében is megfigyelték ezt a

szabályszerűséget, aki egyszer elkövetett öngyilkossági kísérletet, azt a környezet minden újabb feszült élethelyzetben félti az öngyilkosságtól. Ezáltal mintegy szuggerálja neki, hogy öngyilkossági cselekményen át keresse problémáinak megoldását. Elmeorházakban is gyakran növeli az öngyilkosság veszélyét, ha valakit nagyon óvnak és féltenek az öngyilkosságtól, hiszen ilyenkor a rejtett elvárás az, hogy legyen öngyilkos. (Kobler, Stotland, 1964)

A deviáns viselkedés egyik kutatója, Edwin Lemert 1951-ben vezette be az elsődleges és a másodlagos deviancia fogalmát. Elmélete szerint a deviáns viselkedésformák öntörvényű, személyiségelméleti szempontból létező változatai, amelyek szűrővizsgálatok, felmérések stb. révén ismerhetők fel, az elsődleges devianciák. Ezekkel a kutatás alig kerül kapcsolatba. A vizsgálatok leginkább a másodlagos devianciával találkoznak, amelyeket a társadalom már diagnosztizált, minősített, címkével látott el. A címke - angolul: label - "ráragasztása" a személyiségre a deviáns viselkedésmódon való rajtakapásban nyilvánul meg. Az lesz a beteg, akit a pszichiáter kórisméz, az lesz bűnöző, akit a rendőrség és a bíróság annak tekint, és még öngyilkossági kísérletet is az követ el, akit valamilyen hatóság így könyvel el, halottként is az lesz öngyilkos, akiről ezt megállapítják. A homoszexuális is az, akit annak minősítenek. Elkezdték vizsgálni azt, hogy milyen társadalmi mechanizmusok működnek közre abban, hogy az elsődleges devianciák nagy tömegéből csak viszonylag kevesen, bizonyos emberek válnak sui generis deviánssá, vagyis másodlagosan deviánssá. E vizsgálatok érdekes eredményekhez vezettek. Bár az nem zárható ki, hogy a deviánsnak másodlagosan is minősülő emberek egy része ontológiai értelemben is deviáns (vagyis olyan erős és domináns benne a deviáns készítés, hogy az végül leleplezéséhez és a címke ráragasztásához vezet), a többség nem különbözik lényegesen

azoktól, akik elkövetik ugyan a deviáns viselkedésformát, de valamilyen okból nem bizonyulnak, illetve minősülnek másodlagosan deviánssá. Pszichológiai vizsgálattal pl. nem lehet megállapítani, hogy azok, akik elmebetegnek, bűnözőnek, öngyilkossági veszélyeztetettnek stb. minősülnek, mások mint azok, akik ezt a címkét nem viselik, de kideríthető róluk, hogy deviáns viselkedésformákat mutattak. A lényeges különbséget a szociológiai vizsgálatok világították meg, ezek az emberek kívülállók, a társadalmi szervezet kevésbé integrált tagjai, hátrányos helyzetben lévő emberek. (Becker, 1963, 1964, Ahrens, 1975 stb.) Ezt nagyon sok egyéb adat is bizonyítja. Feltűnően nagy a deviáns magatartásúnak címkézett emberek között a társadalmilag kisebbségben vagy joghátrányos helyzetben lévő, szegény vagy elmaradott rétegek aránya. A bűnözők között aránytalanul túltengnek az alsó társadalmi rétegekbe tartozók, Amerikában a négerek, nálunk a cigányok. Különösen a fiatalkori bűnözés esetében figyelhető meg, hogy a magasabb társadalmi rétegbe tartozók viszonylag könnyen megmenekülnek a deviáns minősítéstől. Egyik lehetőség az, hogy a bűnelkövető fiatalok viselkedését pszichológiai okokkal magyarázzák és betegnek minősítik őket. Ilyenkor a büntetőeljárás megszűnik, a fiatalot kezelésre kötelezik. Ez felnőttkorban is előfordul. A közelmúlt során többször is megfigyelhető volt ilyesmi, pl. Patricia Hearst, a sajtókirály lánya is betegnek minősült és mentesült a következményektől, noha részt vett egy terrorista csoport tevékenységében. De ilyen Hinckley, Reagan elnök merénylete is, aki szintén elmekórházba és nem börtönbe került. Hinckley ügyének tárgyalása idején folyt az angol kalapácsos gyilkos, Sutcliffe pere, ő sokkal nyilvánvalóbban mutatta az elmebetegség viselkedési jeleit, de ezt a bíróság nem fogadta el, színlelésnek minősítette. Sutcliffe egyszerű teherautó sofőr volt...

De más deviáns viselkedésformák esetében is hasonló a helyzet. Az elmebetegség diagnózisát sokkal nagyobb valószínűséggel kapja meg az alsó társadalmi rétegbe tartozó, iskolázatlan és szegény ember. Ugyanolyan tünetek fennállása esetén a magasabb réteghelyzetű emberek elsősorban kímélő diagnózist vagy a neurózis kórisméjét kapják. (Shostak, Gomberg, 1964) Az elvonókúrára ítélt emberek között nemcsak külföldön ritka az értelmiségi vagy a jómódú ember, nálunk is. Még az öngyilkosság esetében is differenciál a társadalmi helyzet. Magasabb társadalmi rétegekben könnyebb elleppezni az öngyilkosságot, az öngyilkossági kísérlet sem mindig kerül nyilvánosságra, hiszen a család ismerősei között akad olyan orvos, aki a szükséges kezeléseket elvégzi, és az öngyilkossági kísérlet nem válik statisztikai adattá. Így is létrejöhet az a körülmény, hogy az öngyilkosságok az alacsony társadalmi rétegekben gyakoribbak és gyakoribbak a kísérletek is.

Természetesen ismét nem lehet kizárni, hogy az alacsony társadalmi rétegekben kialakult életmód, az emberi kapcsolatok rendszerének sajátosságai vagy a személyiségre nehezedő stresszek megnövelik a deviáns viselkedés létrejöttének valószínűségét. Erre is nagyon sok jel utal, pl. a schizophrénia nagyobb gyakoriságát az alsó rétegekben elsősorban így magyarázzák. Száznál több nagyobb felmérés közül (amelyek főleg Hollingshead és Redlich híres vizsgálatának megjelenése, 1958 után keletkeztek) a többség olyan eredményhez vezetett, amely szerint az életmód vagy a családi helyzet és az ebből eredő kóros családi szocializáció, illetve érzelmi kötelérendszer a nagyobb gyakoriság oka. Nagyon szembetűnők azonban a minősítés hatásai is, a schizophrénia kórisméjét elsősorban az alsó réteghelyzetű emberek kapják. Ugyanakkor az ide tartozó emberek ritkábban kapnak neurózis diagnózist, pszichoterápiás kezelésbe pedig

különösen ritkán kerülnek, pedig a szűrővizsgálatok szerint a neurótikus tünetek is gyakoribbak körükben.

Számos kutató szerint az elsődleges deviancia alig ragadható meg, nem vizsgálható, amivel a pszichológus vagy a szociológus dolgozhat, az a másodlagos deviancia, és valószínűleg az elsődleges deviancia lényegét nem is érdemes kutatni. Ezek a szakemberek emlékeztetnek arra, hogy a társadalmi beilleszkedési zavarok vagy a problematikus, megítélés alá eső társadalmi viselkedésformák azért kapták a deviancia elnevezést, mert a kutatóknak fel kellett ismeriük, hogy nem lehet megragadni ezeknek a jelenségeknek az ontológiai tartalmát. Korábban a szciális patológia volt a gyűjtőfogalom, Lemert kötete is ezt a címet viselte, és egyértelműen kórosnak, társadalmilag értéktelennek és kórosak tartották az ide sorolt megnyilvánulásokat. A fogalmak azután "Az uralkodó elit" címen magyarul is kiadott könyvről híres amerikai szociológus, C.W.Mills adta meg a kegyelemdőfést, aki egy 1942-ben megjelent kritikai cikkében rámutatott, hogy a patológiás minősítés rejtett előfeltevése az egészséges társadalmi viselkedés, életmód képe azonos az amerikai középosztály ideálképével. Ebből pedig logikusan következik az alsó társadalmi rétegek és a kisebbségi szubkultúrák tagjainak nagyobb lehetősége arra, hogy kórosnak minősüljenek. A kriminológiában már korábban is rámutattak arra, hogy a fiatalkori bűnözés megoszlása társadalmi rétegenként világosan tükrözi a tényt, hogy az alsó rétegek sajátos szocializációs szokásai, pl. a férfi szerepre vonatkozó normák agressziót elfogadó előírásai növelik a valószínűségét annak, hogy ezek a fiatalok összeütköznek a középosztálybeli társadalmi renddel, és ezért bűnözőnek minősülnek. A hagyományos patológiakép és egészségkép nem tudja kezelni a társadalmi változás problémáját sem. Megszokott jelenség ugyanis, hogy a társadalmilag újító viselkedés

valamilyen változás előhírnöke is először rendszerint kórosnak minősül. Vagy a bűnözés kategóriájába sorolják (pl. így járt a nőmozgalom, és ez volt minden haladó politikai mozgalom sorsa kezdetben), vagy pedig pszichés betegségnek minősítik (pl. az ún. fiatalkori kultúra megnyilvánulásai, a fiatalok közötti szexuális morál új formái, vagy a civilizált társadalmak teljesítményelvű értékrendje elleni lázadások először rendre pszichiáterhez kerültek, és az ilyen magatartású fiatalokat betegnek tekintették). Ezért is terjedt el a deviáns jelző az ilyen viselkedés megnevezésére, amely csupán annyit jelent, hogy az átlagtól, a társadalmilag kívánatostól eltérő, de ez a kifejezés nem tartalmaz automatikusan értéktételeket. A bűnözés terén különösen szembeűnő, hogy a társadalom gyakran ilyennek minősít olyan megnyilvánulásokat, amelyeket a köztudat nem tart ilyennek (pl. ez történt nálunk az ötvenes években az engedély nélküli fakivágás vagy sertésvágás esetében, és kissé ez a helyzet ma a vám- és devizabűntettel). A társadalom a szabályozás kedvéért bizonyos cselekvéseket, viselkedésformákat kriminalizál, vagyis bűnténynek minősít, máskor ezeket vagy más magatartásmódokat dekriminalizál (mint ahogyan ez történt világszerte. - nálunk a hatvanas évek közepén a BTK reformja idején - a homoszexualitással vagy amit Angliában tettek az öngyilkossági kísérlettel, amit a hetvenes évekig büntettek, illetve büntethettek, viszont egyre kevesebb eljárást indítottak miatta).

A társadalmi változás dimenziója a deviáns viselkedést méginkább relativizálja. Egyes szakemberek felvetették, hogy a deviáns minősítésnek van valamilyen társadalmi funkciója, amely sokkal inkább meghatározza, hogy valamely adott pillanatban egyes emberekre ráragasztják a deviáns címkét, mint ezeknek az embereknek a tényleges viselkedése. Ez a gondolkodásmód a szociológia ún. strukturalista-funkcionalista irányzatából ered, amit Parsons és Merton neve fém-

jelez. Ez a funkció az, hogy a társadalom az adott időszakban valamilyen szabályozási feladatot nagyon fontosnak tart. A deviáns minősítés közvetlen célja mindig az, hogy meg lehessen kezdeni azokat a társadalmi akciókat, amelyekkel a deviáns viselkedést vissza lehet szorítani. Ez az egyes deviáns viselkedésformákkal foglalkozó intézmények működési filozófiájában fogalmazódik meg. Pl. a bűnözés esetében a kriminológiában és a patológiában, amelyekben a társadalom védelme; a további bűnözés megakadályozása, a bűnöző átnevezése a hivatalos indoka annak, miért érdeke a társadalomnak, hogy a bűnözőt azonosítsák, rendőrségi, majd bírósági eljárás alá vonják. Az alkoholista és az elmebeteg azonosítása a gyógyítás érdekeit szolgálja. Mint már volt róla szó, ezek a megokolások nem teljesen állnak, hiszen a címkézés leginkább a deviáns karrier folytatódását vonja maga után. A szabályozási szándék viszont bizonyos fokig megvalósul azáltal, hogy a társadalom egyes embereket deviánsnak minősít és velük kapcsolatosan a maga intézményei segítségével eljár. Megerősíti a szabály érvényét a többi ember számára, akiket ez a deviáns viselkedéstől bizonyos mértékig visszatart. A köztudat is ismeri a példa statuálásának fogalmát és jellegzetes eseményeit, ilyenkor mindenki tudja, hogy akin statuálják a példát, az többé-kevésbé véletlenül jár rosszul, mert esetében nem a közvetlen körülmények és viszonyok a meghatározók, hanem valamiféle demonstrációs szándék a lényeg. A deviáns minősítések ilyen szabályozási célja gyakran abban is megmutatkozik, hogy egyes időszakokban bizonyos megnyilvánulásokra különleges figyelem irányul, és akkor annak a figyelemnek jegyében nagyon sok ember minősül deviánsnak. Társadalmi változások idején pl. aránytalanul sok a politikai bűnözőnek minősített ember. A közlekedési balesetek elszaporodásakor rendszerint elkezdik felkutatni és szigorúan megbüntetni a közlekedési kihágásokat. Ha a társadalom problématudata felerősödik az alkoholistákkal

kapcsolatosan, akkor az alkoholisták kezelésbe vétele vagy más jellegű rendszabályozása gyakoribb lesz. Az adatokból világos, hogy ilyenkor is csak az elsődlegesen deviánsnak mondható emberek töredéke kerül bele a minősítési rendszerbe, de ez többnyire elég ahhoz, hogy a többi vigyázzon magára, és legalább a hatóságok előtt igyekezzen konformis módon viselkedni, alkalmazkodni. Tudjuk pl. felmérésekből, hogy nálunk az autóvezetők között minden tizedik ember ittasan ül a volánhoz. Ha a rendőrség országos akciót szervezne és egyidejűleg nagyon sok gépkocsit állítana meg és megvizsgálná vezetőit, töménytelen ittas járművezetőt állíthatna elő. Mégiscsak viszonylag ritkán fordulnak elő az ellenőrzések, és leginkább akkor szaporodnak meg, ha valamilyen közlekedésbiztonsági kampány van, vagy valamilyen ittasan okozott súlyos baleset felkavarja a közvéleményt.

Ismét nem lehet kizárni az elsődleges deviancia szerepét. A deviáns hajlamú ember vagy a cselekmény ismétlődési valószínűsége, vagy pedig motivációs intenzitása miatt feltehetően gyakrabban, könnyebben kerül azok közé, akikben példát statuálnak, akiket minősítenek. De megint nem ismerjük az alapvető gyakorisági viszonyokat, nem tudjuk, hogy ez valóban így van-e. Az ilyen példák is az ún. minősítési közelítésmód (labeling approach, labeling perspective) képviselőinek azt az állítását húzzák alá, hogy az elsődleges devianciával nem lehet foglalkoni, a másodlagossal érdemes, itt azonban mintegy "zárójelbe" kell tenni az elsődleges deviancia keletkezésére vonatkozó teóriákat, és csak a másodlagos folyamatokra kell koncentrálni. Az elsődleges devianciával kapcsolatosan különösen sok a pszichológiai magyarázat, ám a pszichológiai vizsgálatok többnyire már a minősítés után történnek, és pl. a minősítés előtti anamnézis mindig teli van retrospektív torzítással. Ezt nagyon sokféle deviáns viselkedésforma esetében figyelték meg. A bűnöző de-

viáns minősítést hordozók általában a szituációs kényszert emelik ki, vagy azt, hogy ők a véletlenek áldozatai (pl. arra gyakran hivatkoznak, hogy ugyanazt mások is megteszik, de azok nem buknak le), a betegség címkéjét viselők pedig a biológiai kényszert (pl. az alkoholista kényszerből iszik, örökölte a hajlamot, a pszichés beteg központi idegrendszerének betegsége miatt viselkedik az adott módon, illetve képtelen a normális viselkedésre). Különösen a szexuális deviancia miatt számontartott emberek utálnak előszeretettel a biológiai szükségszerűségekre, és emelnek ki emlékeik közül olyan eseményeket, amelyek ezt látszanak igazolni (pl. homoszexuálisok, transzszexuálisok stb. - egy irodalmi példa: Garfinkel, 1967). A másodlagos devianciában is vannak pszichológiai folyamatok, de ezek elsősorban interperszonális eredetűek, tehát szociálpszichológiai jellegűek. Ám van köztük sui generis személyiséglélektani rész is, pl. az a folyamat, ahogyan a személyiség maga regisztrálja, hogy nem tud vagy nem akar alkalmazkodni a környezet normáihoz, és ahogyan megpróbálja ezt a helyzetet megoldani. Igyekszik megváltoztatni, elnyomni késztetéseit, majd lassanként elfogadja, hogy ő más, a környezet felől e másság címkéjét végül is magára veszi, és ezután már csak arra ügyel, hogy megfelelően rejtőzködni tudjon, illetve kompenzálni tudja a környezet felől jövő pszichológiai szabályozó erőket (pl. az appellálást a lelkiismeretre, a megszólás stb.). Erre jó példa a homoszexuális, aki rendszerint előbb küzd rendellenes késztetéseivel, megpróbál megváltozni, majd elfogadja, hogy az ő szexuális identitása homoszexuális, és ezután már csak tudatos alkalmazkodási problémája van. Ez a példa is mutatja, hogy a társadalmi alkalmazkodás zavarairól beszélni nem egészen adekvát, hiszen pl. a professzionális bűnöző viselkedésére általában a sikeres alkalmazkodás a jellemző, az alkoholista is sokáig alkalmazkodhat, vagyis titokban iszik, és a pszichiátriai beteg is viselkedhet látszólag összeszedetten.

A társaslélektani folyamatok között az elvárások és normák környezeti képviselője, a környezet révén érvényesülő társas kontroll eseménysora, továbbá a deviáns viselkedésmódok észlelési mechanizmusa, az ezzel foglalkozó intézményekkel való kapcsolatba kerülés története, továbbá a deviáns karrier kibontakozása az érdekes. Közreműködnek itt másodlagos szocializációs szakaszok is, pl. a bűnözők csoportjai általában tanítják a rejtőzködés és a felszínes és látszólagos alkalmazkodás technikáit, erősítik a deviáns motivációt, és ezzel a deviáns karrier fenntartása irányába hatnak. Hasonló másodlagos szocializáción mennek át a sz. xuális deviánsok, az alkoholisták stb. A deviáns viselkedés megszüntetésére vagy visszaszorítására szolgáló társadalmi intézmények leggyakrabban a másodlagos deviáns szocializáció melegágyai, így pl. közismert, hogy a börtön a további deviancia tanítója, az elmebetegek rendszerint még akcentuáltabbak lesznek bizonyos tünetek, amelyek az elmebeteg státust még jobban láthatóvá teszik stb. (Matza, 1969)

Általában a viselkedészavarok, a pszichiátria hatókörébe tartozó állapotokban a leginkább bizonytalanok a viszonyok, e téren tett szert a minősítési megközelítés a legnagyobb befolyásra. Elégé önkényes, félreérthető kritériumok alapján minősítenek itt kórosnak valakit, mivel a már említett Freud-féle teoréma miatt nincs és elvileg sem lehet kiegyensúlyozott, egészséges személyiség, szinte bárki minősülhet pszichiátriai esetnek, ha ilyen minősítésre hivatott ember véleményezi állapotát. Szokták tréfásan idézni azt a pszichiátriai mondást, hogy az a lelkiileg egészséges ember, akit pszichiáter még nem látott. Ebben több az igazság, mint első pillanatban látszik. A korai pszichiátriai irodalom pl. állította a zseni és az elmebeteg rokonságát, vagyis azt, hogy minden lángész egy kicsit bolond is. Ezt úgy bizonyították, hogy a zseninek tartott emberek élet-

rajzából ideges panaszokat, különöc magatartásmódokat válogattak ki, és ezeket sorolták fel. Ám minden ember életében vannak krízisek, megghiúsulások, rossz időszakok, amikor különféle tüneti viselkedésformák mutatkoznak, vagy a személyiség nagyon feszült, szorong, regrediál. A labeling, a minősítés elméletének hívei szerint egyáltalán nem biztos, hogy a pszichiátriai betegség ontológiailag létező, lehet, hogy ilyen rossz állapotban valamilyen másodlagos folyamat miatt betegnek minősül valaki, és azután "úgy marad". Önértékelése megtörik, identitásába beépül, hogy ő képtelen a normáknak és a társadalmi elvárásoknak megfelelő viselkedésre, megszokja, hogy a deviáns minősítés nemcsak kellemetlen, de lehet hasznos is, hiszen a követelmények alól felmentést is lehet ezáltal kapni, egyáltalán a betegnek minősített ember megtanul élni ezzel a címkével, megpróbál annyi hasznót húzni belőle, amennyit lehet.

A pszichiátria - és különösen a dinamikus pszichiátria és a pszichoanalízis - tanulságai szerint az elmebeteg minősítés felmentheti a személyiséget az önállósodás, a lelki fejlődés, a pszichológiai felnőtté válás, illetve a felnőtt szerepek kötelezettségei alól, és ezáltal a beteg sok konfliktushelyzetből ki tud menekülni. A minősítési elmélet legelfogadottabb magyarázata szerint az elmebetegség (általános értelemben véve a fogalmat, beleértve minden pszichiátriai betegségkategóriát) lényegében azoknak a viselkedésformáknak gyűjtőfogalma, amelyek a társadalmi normákat nem-specifikus módon hívják ki, amikor valaki nem felel meg az uralkodó értékeknek és viselkedésmintáknak. Mivel a deviancia ezekben az esetekben nem fér bele hagyományos formákba, pl. nem tekinthető bűnözésnek, az elmebetegség minősítése arra való, hogy a többi minősítéssel le nem fedhető viselkedési elégtelenségeket kategorizálja. Ezért nevezi Scheff (1967, 1975) az elmebetegségeket reziduális devianciáknak, vagyis maradvány-devianciáknak. Olyan társadalmakban, ame-

lyek nagy hangsúlyt helyeznek a konformitásra, a teljesítményelvre és a külső szabályozhatóságra (amilyen pl. a Riesman által leírt külső irányíthatóság, motiválhatóság), ott a reziduális devianciák száma nagy és növekvő. A jutalmakkal és a büntetéssel való motiválás megghiúsulásának minden esete ide kerül. Thomas Szasz szerint az egész elmebetegség-fogalom hamistudati képződmény, mítosz, amely arra való, hogy ennek segítségével Quasi humánusan és szelíden kényszeríteni lehessen embereket a konformitásra. A betegséggel való hamiskártyaszerű manipuláció elkerülhetővé tesz különféle konfliktusokat és konfrontációkat, megkerülhetővé tesz morális problémákat. Mindezt a társadalmilag hátrányos helyzetű emberek kárára teszi. (Szasz, 1961., 1976 stb.) Egy másik szakember, az angol Ronald Laing szerint a betegség interperszonális hatalmi harcok megoldásának módja, a gyengébbet be lehet szorítani a betegszerepbe. Nagyon gyakran a családban megy végbe ez a kizorító módon minősítő folyamat, a család különböző misztifikációs manőverekkel szorítja a betegségbe valamelyik tagját. (Laing, 1971) A modern családterápia szemlélete is azon a felismerésen alapul, hogy nem az egyes ember beteg, hanem a család rendszere kóros, és ezt kompenzálандó, enyhítendő viselkedik valamely családtag tüneti módon. (Gurman, Kniskern, 1981) Laing egyik munkatársa, Cooper meghirdette az ún. antipszichiátriai irányzatot, amely lényegében pszichiátria kritika volt, továbbá alternatív pszichiátriát próbált megindítani. (Cooper, 1967, Ingleby, 1981 stb.) Az antipszichiátria a hivatalos pszichiátria heves ellenállását váltotta ki. Mint valami szubverzív ideológiát, társadalomra káros mozgalmat állítják be. A valóságban az antipszichiátria csupán eszmeáramlat, amely néhány olyan problémára mutat rá, ami a pszichiátriában valóban rejtve marad. A hivatalos viszonyulást jól mutatja, hogy hazánkban pl. több tucat antipszichiátria-kritika jelent meg, nem számítva a sok szakmai előadást erről,

viszont mindössze egy rövid, objektív ismertetést olvashat a magyar olvasó (Erős, 1980), eltekintve néhány antipszichiátriai szerző rövid szemelvényétől, amely gyűjteményes kötetekben megtalálható.

Az antipszichiátria különösen radiális irányzat, ám nagyon sok ellentmondásra jól rámutat, pl. arra, hogy intézményes vagy interperszonális, gyakran politikai természetű erők belezátszanak a pszichiátriai minősítésekbe. Rosenhan (1973) kísérletei pl. bizonyítják, hogy elmeosztályra kerülve bárki, bármilyen viselkedéssel a címke igazolását tapasztalhatja meg, a pszichiátriai osztály kontextusában a legszokványosabb viselkedés is kórosnak minősül. Nagyon meggyőző kísérletek vannak arra nézve, hogy mennyi a szuggesztibilis, illetve előítéletből fakadó tényező a diagnózisban. Még a látszólag objektív diagnózisok (pl. az időskori elbuzdulás vagy az értelmi fogyatékoság) is minősítési folyamatok nyomán alakulnak ki. Az értelmi fogyatékoság kapcsán jól ismert, hogy nagyon sok a hátrányos helyzetű, a fejlődést nem segítő környezetben felnövő gyerek, aki nem fogyatékos, mégis annak minősül. (Kamin, 1974) Ez a tény a magyar értelmi fogyatékosok ún. "Budapest-vizsgálatában" (Czeizel Endre és munkatársai) is kitűnt, illetve különösen a felszínre került a vizsgálatot követő vitában.

A minősítési elmélet ma még nem főirány a devianciakutatásban, nem is mondható divatosnak. A hagyományos közéletismódokkal kialakult vita és feszültség nagyon megtermékenyítő hatású volt a deviáns magatartás-módok vizsgálatában, és sok új ismeretet és szempontot hozott felszínre. Elterjedését akadályozta a szociológiai és pszichológiai és ennek nyomán a különféle alkalmazott (pl. pszichiátriai, kriminológiai, szuicidológiai stb.) kutatás túlzott empiricizmusa, amely a logikai pozitívizmus hatását viseli. Ennek

nyomán a módszertani pontosság igénye mellett eltörpül a társadalmi relevancia vagy a gyakorlati fontosság kérdése, és a vizsgálatok rendszerint csupán egyes kiragadott összefüggések korrelációira vonatkoznak. Várható, hogy a minősítési megközelítés a közeljövőben számos új, érdekes ismeretet hoz. Mindenképpen érdeme, hogy a hagyományos technikák hibalehetőségeire rámutat, és ha más haszna nem is lesz, csak az, hogy az eddigi elméleteknek egy sor előfeltevést és módszertani elvet korrigálniuk vagy relativizálniuk kell, ha csupán az esetmeghatározás mikrofolyamatait jobban tekintetbe veszik, az irányzat, illetve az elmélet akkor is sokat tett a deviáns viselkedés és a társadalom kapcsolatainak megismeréséért. Újabban szaporodni látszanak a gyakorlatilag felhasználható eredmények. Természetesen az egész minősítési problémakör itt csupán felszínes vetületeiben kerülhetett tárgyalásra, akár csak egy-egy viselkedésforma vagy társadalmi probléma ismeretanyagának összefoglalása is monográfia-terjedelmet igényelnek, akkor is, ha csakis ebből a szempontból mutatnánk be. Talán a legmegtermékenyítőbb az irányzat, illetve szemléletmód a pszichiátria szempontjából volt, mert itt az antipszichiátria nyomán eredményesen próbálták meg a betegeket egyenrangúnak tekinteni, képességeik kibontakozását serkenteni, áttérni a betegség szervezeti, szigorúan egyéni szemléletéről társaslélektani megértésre, a kialakulási folyamat újszerű figyelembe vételére. Ebből új fajta pszichoterápiás és rehabilitációs módszerek születtek, és ennek köszönhető, hogy az érdeklődés fokozottabban irányul a megelőzés, a mentálhygiéné felé. Mégpedig nemcsak az egyes személyiség, hanem a minősítési folyamatok szempontjából is. Vannak eredmények a kriminológia terén is. További kutatások szükségesek, és előnyös lenne, ha a minősítési elmélet minél szélesebb körben ismertté válna.

Szilárd János:

FIATALKORI NARKOMÁNIA

Társadalmunkat érthetően nyugtalanítja, az ország vezetése és a közvélemény érdeklődésének előterébe is került, hogy az utóbbi években, évtizedekben a fiatalság soraiban bizonyos sajátosan káros jelenségek mutatkoztak. Ezek legalábbis mint csoportos jelenségek, nem voltak ismeretesek korábban, ám sok szempontból szokatlanok, érthetetlenek is voltak a felnőtt generációk és a társadalom számára. (Hozzátehetjük, hogy az orvosi-pszichológiai-szociológiai jelenségekkel foglalkozó szakembereket nem érte ilyen váratlanul ez a jelenség. Nona nem egy, figyelmet felhívó korábbi jelzésük maradt visszhang nélkül.) Tény, hogy hazánk nemcsak turisztikai szempontból fontos átmenő terület nyugat és dél-kelet között, de a kábítószerkereskedelem fontos tartalék útvonala is. A fiatalkori narkomániáknak feltűnése, a jelenségegyüttes visszhangja, az arról szerzett személyes élmények, tömegkommunikációs, turisztikai és egyéb tapasztalatok hatására sokakban keletkezett aggodalom. E jelenségek világszer-
te előfordulnak, terjedésük előre jelezhető volt már azért is, mert ismerjük az emberi természet azon sajátosságát, hogy szereti saját kárán kipróbálni azt, ami pedig mások szemében rossz, eltérő, aminek káros voltát mások már saját kárukon megtanulták-bebizonyították.

Ilyen értelemben tulajdonképpen azt is mondhatnánk, hogy a narkomániák jelenlegi tömeges megnyilvánulásának nincs előtörténete hazánkban, de ez nem fedné a valóságot.

Régi jelenségről van szó, ami nagyon sok új formában jelentkezik és nagyon sok új jelleggel bír, új mennyiségi és minőségi mutatókkal. Ez világszerte érvényes e jelenségre. Ősidők óta ismert az alkoholfogyasztás, ősidők óta (és napjainkban is) ismert éppen a Föld gazdaságilag legfejletlenebb területein a különböző növényi eredetű kábítószeres fogyasztása, viszont az is kétségtelen, hogy jelenlegi kulturális és technicizált formájában e jelenségkör korábban nem volt ismeretes.

Ami a magyarországi előtörténetet illeti, elég utalnunk arra, hogy 1878-ban, 1879-ben, 1912-ben különböző törvényes rendelkezések fogalmazták meg a kábítószerkereskedelem, -előállítás és -fogyasztás esetében a jogilag előírt tennivalókat, következésképpen már a múlt században is gondot okozott a probléma elődeinknek. Ugyanakkor attól a képtől, ami néhány évtizede jellemző volt, hogy kábítószer-függőséghez az ember elsősorban a morphint fogyasztó, önmagának morphint adó, morphinfüggő egészségügyi dolgozót vagy orvost asszociálta, rendkívül messze vagyunk. De ismét hangsúlyozni kell, hogy a zug-pálinkafőzés sem csupán napjaink sajátossága még akkor sem, ha a jelenlegi technikai feltételek más jelleggel teszik is lehetővé ezt egy-egy termelő számára. A "jelleg" megváltozására legfrappánsabb az a példa, hogy néhány évvel ezelőtt (a múlt évtized közepéig) még a pszichiátriai szakvizsgázó orvos is nemegyszer tanácstalanul állt, ha azt a kérdést kapta, hogy ismeri-e a politoxikománia fogalmát. Tanácstalanul állt, mert abban az időben e jelenség valóban új, csaknem kuriózum jellegű megnyilvánulás volt - bár a legszenzitívebb szakemberek már akkor felhívták a figyelmet a veszély perspektíváira, arra pl., hogy a különböző kábítószeres hatása mondhatni összeadódik, illetve ha ezeket valaki egyszerre alkalmazza vagy szedi, a hatások is összegződnek. Így az eredmény - minél korábbi élet-

szakról van szó - törvénytörően az évek alatt tönkremenő testi egészség vagy halálos kimenetel veszélyét rejti.

A kábítószeres fogalma mindazon anyagokat felöleli, melyekkel visszaélés lehetséges. Ezt a kérdést egy 1961-ben New Yorkban tartott nemzetközi tanácskozás tárgyalta és fogadta el, a definíciót 1971-ben pedig Bécsben fogalmazták meg, a "pszichotrop" szerek fogalmáról. Hangsúlyozni kell, hogy mindkettő tulajdonképpen adminisztratív, illetve jogi kategória, és nem mindenben "tart lépést" az étellel.

Arra szinte lehetetlen pontos statisztikai adatokat adni, hogy világszerte hány százezren vagy millióan rágják pszichotrop hatású növényi részeket. Ezt legfeljebb felbecsülni lehet, ám csak pontatlan becsléseink vannak arra, hogy hányan használnak heroint, cocaint, marihuanát és ehhez hasonló készítményeket. Azt is csak sejteni lehet (de városunkra vagy országunkra is érvényes ez), ami sokszor szinte csak véletlenül vagy végletes esetben derül ki, hogy hányan vagy mely serdülő csoportok használnak narkotikumként szerves oldószert. Az Amerikai Egyesült Államok adatai szerint a vietnami háború során 30 ezer katona lett heroinfüggő, az NSZK-ban 13 ezerre, Olaszországban 30 ezerre becsülik számukat, évi 2-300 fő halálozásával. (Az utóbbi évek híradásai alapján ezek a számok megközelítően sem jelzik a probléma nagyságrendjét.) A cocainfüggő személyek számát az Egyesült Államokban 4 millió főre becsülik, a lefoglalt mennyiség húsz év alatt 40 kilóról 40 tonnára emelkedett. Egy kanadai vizsgálat már 17 évvel ezelőtt 5,7 százaléknak találta a szerves oldószer-fogyasztók arányát, úgy becsülik, hogy a fiatalok 17 százaléka legalábbis kipróbálta.

Amíg 1960-ban hazánkban 80 millió tabletta nyugtató, 30 millió tabletta altató fogyott (ezen belül az Andaxin

tablettából 18 millió), addig 1970-re a nyugtatófogyasztás 155 millió tablettára, az altatófogyasztás 72 millió tablettára emelkedett. (Eközben az Andaxin-fogyasztás 55 millióra nőtt, megjelent a Seduxen 72 millió, a Trioxazin 16 millió adaggal. 1980-ra csak az Andaxin-fogyasztás 86, 1984-re 120 millióra növekedett, a Seduxen-fogyasztás is meghaladta a 115 milliót, amihez még hozzájárul a több mint 100 millió Elenium-fogyasztás.) Ez azt jelenti, hogy míg Magyarországon 1973-ban egy lakos (beleértve a csecsemőket is!) évente átlagosan 6 napra való tranquillans mennyiséget és 13 napra való altatószert fogyasztott, ez napjainkra legalább megkétszerződött.

Hatásmechanizmusukat tekintve a különböző drogok, gyógyszerek, ragasztószerek, alkohol hatása közös nevezőre hozható: valamennyien az ember pszichés működésére hatnak. Eredetileg valamennyiüket szorongás-oldásként, hangulat-javításként, feszültség-oldásként, altatóként kezdték alkalmazni, míg végül kialakult egy olyan állapot, hogy a hatáshoz hozzászokók ezek hatására érzik jól magukat. Hiányzik stimuláló, euforizáló hatásuk, a szervezet tehát egyre inkább függővé válik biológiai és pszichés értelemben a szertől. Leegyszerűsítve ugyanaz a hasonlat érvényes itt is, mint az alkoholfajták között: nevezetesen az, hogy durván megfogalmazva a bor és sör, illetve töményital fogyasztásában sok a közös tényező, a károsító mechanizmusban is van sok hasonló vonás, ugyanakkor a tüneti hatás, az egyszeri alkalmazás, egyszeri fogyasztás okozta hatás és a tartós hatás károsító tényezői között - az egyéni diszpozíciótól természetesen messzemenő függőséggel - jelentős különbségek vannak. Ilyen értelemben kell ezt a témát részben mint általános, részben mint nagyon sok sajátost tartalmazó, specifikust tekinteni.

Néhány évvel ezelőtt felkértek, hogy beszéljek a fiatalok kábítószer-fogyasztásának problémáiról. Azzal az érzéssel jöttem el az előadásról, hogy nem tudtam eleget tenni az elvárásnak. Az elvárás ti. az volt, hogy magyarázzam meg, melyik gyógyszer pontosan milyen tüneteket okoz és mondjam azt is meg, hogy milyen személyiségű, milyen tulajdonságú, korcsoportú egyén legveszélyeztetettebb egy-egy meghatározott szer, Seduxen, Andaxin, Parkan stb. fogyasztására, illetve, hogy mik a konkrét teendők. Ezt a kérdést ennyire kategórikusan megválaszolni nem lehet, ami nem jelenti azt, hogy a Seduxen vagy a Seduxen+Parkan, alkohol+Parkan stb. kombinációk veszélyeit és hatását ne lehetne külön-külön körülírni. Ezek a hatások azonban nehezen kiszámíthatók, sokszor átmennek egymásba, ezért sokkal inkább a közöst kell keresnünk bennük, mint a sajátost. A sajátost a konkrét egészségügyi ellátás során kell tekintetbe vennünk. Nyilvánvaló, hogy egy Parkan-mérgezett vagy egy altatószer-mérgezett, illetve egy gyógyszertől hallucináló egyén és egy altatószer-túladagolásban szenvedő egyén kezelése megfelelő specifikus ttendőket igényel, aktuálisan.

Hazánkban a becslések legalább 30 ezerre teszik a kábítószer-fogyasztó vagy gyógyszer-függőben szenvedő személyek számát. Az alkalmazott szerek száma egyre növekedően van, valószínűleg a betegek 30 ezres száma is alábecsült. Feltehetőleg a "jéghegy jelenségről" van szó. A kábítószer (gyógyszer) fogyasztókhoz szervesen kapcsolódik a közel (vagy legalább!) félmillió alkoholista problematikája. V eszélyeztetett személyek kérdése annál is inkább, mert nem kevés a "keresztfüggőség", vagy az egyik szerről szokik át a másikra (pl. a szerves oldószerrerrel vagy gyógyszerrel "kezdő" egyén végül - serdülő vagy fiatal korában - átme gy az alkoholisták táborába). Utaltam már arra, hogy nem

túlzás, ha azt mondjuk: a politoxikománia százszorosán nagyobb veszéllyé vált, mint korábban volt.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a legveszélyeztetettebb életszakasz a serdülőkor és a fiatal felnőttkor ebből a szempontból. A serdülőkor közismert szexuális-hormonális-testi átrendeződése mellett egyidejűleg az értelmi-szocializációs-érzelmi átalakulás, a szülőktől való leválás, az oppozíciós magatartás, az önálló életkép, életcél önálló életút kialakításának is korszaka. Ez az életszakasz napjainkban fokozottan veszélyes, kritikus, amikor jórészt a bonyolultabbá vált társadalmi fejlődés következtében a korábbinál sokkal nagyobb különbség van a meggyorsult testi, hormonális, szexuális éérés és a pszichés (intellektuális, érzelmi, szocializációs) éérés között. Ennek következtében a fiatal serdülő sokkal hamarabb tartja magát felnőttnek, mint ahogy a valóságban gondolkodásában, tapasztalataiban, kritikájában, fogalomrendszerében valóban megközelítőleg teljes értékű felnőtt lenne. Sajnos ezt viszont ritkán látják be.

Jogosan felvetődhet az a kérdés is, hogy miért lesz valaki deviáns, miért tér valaki deviáns útra, miért "választja" ezt a kisiklást, míg számos más vagy hasonló biológiai adottságú vagy hasonló életutú, családi helyzetű személy sosem válik azzá. Adott esetben egészség-károsodások is szerepet játszhatnak a deviánssá válásban, de az a döntő, hogy milyen jellegű hatások érik az egyént (a kíváncsiságtól, a példamutatástól a presszióig nagyon sokféle árnyalata van ennek a hatásnak). Bizonyos értelemben még az is igaz, hogy vannak, akiknek ez a "vérében" van, hiszen nem hagyható teljesen figyelmen kívül bizonyos kromoszóma aberrációknak a szerepe, stb. Amiben közös nevezőre hozhatjuk ezeket a jelenségeket, az mindenképpen a személyiség-fejlődés zavara.

A személyiségfejlődési zavar tulajdonképpen éppen olyan óriási gyűjtőláda, mintha azt mondjuk, hogy a "lázás egyének" vagy a "betegek" egy kategóriát jelentenek. Ha jobban körüljárjuk a kérdést, azt tapasztaljuk, hogy különösen azok a fiatalok veszélyeztetettek, akik elfordulnak a családtól (vagy akiktől a családjuk fordul el), akik kintaszítottak, akik nem kötődnek családhoz, közösséghez. Így elsősorban az állami gondozottak, nevelőotthonban nevelődött gyermekek vagy a családban élő, de gyenge apával, túlféltő anyával rendelkezők, vagy elhanyagolt gyermekek. A különféle hasonló irányban releváns élményeken, megrázkódtatásokon átesettek, de a túlterhelt, kedvetlen vagy igazságtalanul háttérbe szorított gyermekek is veszélyeztetettek. Ebben a nagyon heterogénnek látszó csoportban a közös (nyugodtan kimondhatjuk) két tényező:

- az érzelmi stabilitással és kellő érzelmi kiegyensúlyozottsággal rendelkező környezetnek, háttérnek a hiánya;

- másrészt pedig lényeges az értékrendben való bizonytalanság, amely napjaink társadalmainak világszerte általános velejárója.

Ilyen vonatkozásban azt is mondhatjuk, hogy veszélyeztetettek azok a serdülők és fiatalok, akik elvesztették gyermeki "naív hitüket" a világról. Továbbá, akik a szülők, a környezet, a család, a pedagógia és jórészt a társadalom hibájából nem kapták meg az ezt pótló megfelelő kapaszkodókat a felnőttkorba való átlépés és a felnőtti viselkedésmódok kialakításának irányába.

Arra a kérdésre, hogy ki "immunis", azt válaszolhatjuk, hogy abszolút értelemben nyilvánvalóan senki sem. Mégis azt kell mondani, hogy minél kevesebb és hatékonyabb van ezekből a fentebb felsorolt negatív jelenségekből a nevelésben, a családi környezetben, a szülői, a pedagógiai, az iskolai

környezetben, exogén hatásban, élményben stb., annál inkább immunis, védett lesz az illető. Más szavakkal: minél inkább sikerül kialakulnia egy érett, stabil, pozitív és nem deviáns ambíciójú személyiségnek, annál inkább tekinthetjük immunisnak őt. Természetesen abszolút értelmű "védettség" narkómánia ellen gyakorlatilag nem létezik, illetőleg aligha képzelhető el. Ez azonban egyáltalában nem jelenti azt - a fentiek értelmében -, hogy ne lehetne nagyon sokat tenni a megelőzés érdekében. A teendők mindenképpen komplexek. Mivel a legalapvetőbb feladatként a megelőzést kell tekinteni, ez csak a gyermekkorban, iskolában, családban kezdődhet, abban az esetben, ha a testi, szellemi intellektuális érzelmi fejlődés stabilitása biztosított. Igen lényeges a megfelelő ambíció, a képességek kibontakoztatása, az értelmes szabadidő kitöltés, a motíváltság kreatív, hasznos, bizonyos tevékenységek irányában, a reális pályaválasztás stb. Ebben az esetben nyilvánvalóan sokkal kevesebb a valószínűsége a kisiklásnak, mintha mindezek hiányoznak a fiatal életéből, és az ráadásu ellenőrzés nélkül hányódik előnytelen, váratlan hatások között.

Nem választhatjuk el ezt a kérdést a felvilágosítás nagyon is sokrétű problematikájától. Együttesen a szexualitásra, felnőtt szerepre, a társadalmi beilleszkedésre értve a fogalmat. A társadalomban a megfelelő pszichológiai és a szociológiai ismeretek és helyes szemlélet növekedését, bővítését joggal sürgetjük. Nagyon lényeges a pedagógiának ilyen értelmű szerepe, döntő lenne, hogy a pedagógia és a pedagógus hálózat (kedve az óvodától vagy esetleg még korábbi életszakasztól a tanuló időszak végéig) lehetőség szerint egyértelműen, kedvező irányban és ne negatív példákön át hasson. Kiemelem a negatív példák, negatív hatások lehetőség szerinti kiküszöbölésének fontosságát. Az igazságtalan pedagógus, az alkoholista apa, az indokolatlanul, túlzottan

neurotikus anya vagy a gyermek érdekeivel, érdeklődésével lépést nem tartó követelményrendszer, megterhelés egyaránt az elkerülendő tényezők közé tartozik. Nagyon fontos ennek elérésében a tömegkommunikációnak, az össztársadalmi foglalkozásnak, információáramlásnak a segítése, javítása. Nem lényegtelen hatású az érzékennyé válás, az érdeklődés-felkeltés az ilyen szempontból problémássá vált magatartás felismerése, kiszűrése iránt. Fejleszteni kell a sajnálatosan alacsony szintű pszichológiai kulturáltságot, de lényeges a kollektív gondolkodás és cselekvés, a stabilitásra törekvés, a következetes célok megadása a családokban, iskolákban, össztársadalmi méretekben egyaránt.

Orvosi szempontból a veszélyeztetettek (vagy már betegek) gondozása, a már problémás egyéneknek orvosi, pszichológiai, szociológiai nyomon követése, támogatása, ehhez megfelelő hálózat biztosítása lenne a cél. Feladat, hogy akár éveken keresztül kisérjék és segítsék ezeket a fiatalokat, bízva abban, hogy a hosszú és következetes munka, megfelelő társadalmi háttérrel elérhet érdemi rehabilitációt.

ÖNIMÁDAT ÉS ÖNPUSZTÍTÁS

Az öngyilkosság jelensége egyidős az emberiséggel. Az ember az egyetlen élőlény, amely képes arra, hogy saját elhatározásából bármikor véget vethet életének. Talán nincs is olyan ember, akinek élete válságos pillanataiban ne jutott volna eszébe, hogy mindenből elege van, és a legegyszerűbb lenne kilépni a megoldhatatlannak tűnő helyzetből. Ennek ellenére az öngyilkosság csak a törpe kisebbség probléma-megoldó eszköze maradt, az emberek többsége a súlyos válságból is talál valamilyen kiutat a helyzet megváltoztatásával vagy a megváltoztathatatlan elviselésével. A klinikai tapasztalat szerint az öngyilkosok életproblémái sem különböznek azokétól, akik ugyanezen okokból, hasonló helyzetben nem követnek el öngyilkosságot. Az életben maradóknak vagy a környezet által feltételezett kiváltó okok között napok: szerelmi csalódás, erkölcsi vagy anyagi veszteség, testi vagy lelki betegség, bűntudat, felelősség előli menekülés stb. Ezt tükrözik a búcsúlevelek is. Úgy tűnik, hogy az öngyilkos személyiségében kell valamilyen tényezőnek lenni, amely hajlamossá teszi az önpusztításra, vagy hiányzik belőle valami, ami meggátolja, hogy kivégezze magát.

Az öngyilkossági statisztikák számos szabályszerűséget tükröznek. Az adatok viszonylag állandók, noha az egyes országok átlagértékei vagy egyes földrajzi területek statisztikai indexei jelentősen eltérhetnek egymástól. Az öngyilkosságok regisztrálása óta a közép- és észak-európai országok öngyilkos indexei a legmagasabbak. Ezek az indexek

az évszázad folyamán lassan emelkednek, ez az emelkedés a második világháború után is tart - Anglia és Görögország kivételével, ahol csökkenést figyeltek meg. Magyarország mindig a magas öngyilkos-halálozású országok közé tartozott, a 100 ezer lakosra vonatkoztatott index 20 felett volt. Az utóbbi három évtizedben az országos átlag évről évre emelkedik, és a nyolcvanas évek közepén a 45 százezreléket is meghaladta. A közreadott öngyilkossági adatok között ez egyedülálló emelkedés. A nemzetközi összehasonlítás pontossága az öngyilkos halál megállapításának módjától is függ. Hazánkban ezek az adatok megbízhatóak. Talán nem is a nemzetközi ranglistán elfoglalt első helyünk az aggasztó, hanem az országon belül egységes azonosítási eljárással regisztrált több mint két és félszeres emelkedés: az utóbbi években közel ötezer ember végzi ki magát, noha a keringési betegségek, daganatok és balesetek okozta haláloki rangsorban hasonlóan magas, negyedik helyet foglaljuk el. Az öngyilkosságokról készült statisztikák az egyes egyénről keveset árulnak el, a statisztikai modalitások alapján azonban az öngyilkosság kockázatára következtethetünk. Így leírható:

- az öngyilkosság inkább a férfiakra jellemző, bár a korábban általános 70:30 százalékos férfi-nő arány az utóbbi évtizedben - főleg a városokban - közelít egymáshoz;
- az öngyilkosság kimenetele az életkorral arányosan egyre kedvezőtlenebb, viszonylag több idős ember követ el öngyilkosságot, mint fiatal, abszolút számban azonban a legtöbb öngyilkos középkorú férfi;
- az öngyilkosok között viszonylag több az egyedül élő, izolált élethelyzetű egyén, noha abszolút számban a házasságban élő férfiak követnek el több öngyilkosságot;
- az öngyilkosok között a lakosságbeli arányukhoz viszonyítva kevesebb a magasabb iskolai végzettségű, a szellemi foglalkozású, a legtöbb öngyilkos az alacsony műveltségű, szakképzetlen munkások közül kerül ki;

- nagyobb a kockázata annak, aki valamilyen testi vagy lelki betegségben, fogyatkozásban szenved, közöttük is kiemelten veszélyeztetettek az iszákosok, gyógyszer- és kábítószer-élvezők, elmebetegek;

- az öngyilkosság általában városi jelenség, hazánkban azonban az utóbbi évtizedekben a falusi lakosok követnek el gyakrabban öngyilkosságot.

Durkheim öngyilkosságról írt klasszikus könyve óta ismert, hogy a társadalom integráltsági foka és az öngyilkosságok alakulása között kapcsolat van, a társadalom anomiás állapota több öngyilkossággal jár együtt. Ezek az összefüggések azonban közvetett módon érvényesülnek, indirekt módon hatnak, mint az egyes életesemények: a társadalom egy adott szakaszában bizonyos számú egyed azonos módon reagál az élet nehézségeire. Amikor a társadalmi változások és a terhelő életesemények célszerűbb, bonyolultabb alkalmazkodást kívánnak meg az egyénektől, több olyan ember is válságba kerülhet, akik a korábbi körülményekhez még drámai következmények nélkül tudtak alkalmazkodni. Az öngyilkosságok hazai emelkedéséből nem következtethetünk arra, hogy az egyes emberek életképessége csökkent, inkább azt feltételezhetjük, hogy a modern társadalom terhelésének fokozódása az adott teherbíró képességű populációból egyre többet sodor válsághelyzetbe. Ez sem egyértelmű feltételezés, mert statisztikai tény, hogy a háborúk idején, légerekben lényegesen kevesebb az öngyilkosság, mint a konszolidált békeidőkben.

A magyar öngyilkossági statisztika régóta sajátos megoszlást követ: az ország déli és délkeleti megyéiben mindig magasabb volt az öngyilkos halálozás az országos átlagnál, miközben a nyugati és északi megyékben alacsonyabb. Az elmúlt évtizedekben minden megyében emelkedtek az öngyilkosságot kifejező mutatók, de ez az eloszlás megmaradt, miközben je-

lentős társadalmi változások mentek végbe, kifejezett társadalmi mobilitással. Ez arra utal, hogy az öngyilkos cselekményekben közösségi és kulturális minták, hagyományok is érvényesülnek, egy-egy adott területen a szokásos problémamegoldások módjai szociálisan átöröklődnek. Más országokban is ismeretesek ilyen területi, földrajzi különbségek a vonatkozó statisztikákban.

Az öngyilkos-halálozás emelkedése nem egyedülálló, ugyanebben az időszakban jelentősen nőtt az infarktus, daganat és baleset előidézte halálozási arány is. A férfiak túlsúlya itt is érvényes, de az emelkedés mindkét nemre jellemző, és bizonyos kiegyenlítődési tendencia is megfigyelhető. Az öngyilkos cselekményekkel együtt a társadalmi beilleszkedési zavarok egyéb formái is halmozódnak, egyre több az iszákos, a mentális beteg, és az erőszakos bűnözés is szaporodik. Az öngyilkosság nem izolált jelensége mai társadalmi életünknek.

Mindezideig az öngyilkosságra vonatkozó statisztikai szabályszerűségekről volt szó, mert ezekről rendelkezünk adatokkal. Az öngyilkosságot megkísérlők jelentős része azonban nem hal meg, különböző okok folytán a cselekmény nem vezet halálhoz. Ebben az esetben öngyilkossági kísérletről van szó. A szakirodalom sokáig élesen elkülönítette a két jelenséget, pedig csak egyetlen biztos ismerv áll rendelkezésre: a kimenetel. Ezt a különbségtevést fejezi ki a latin elnevezés is: suicidium (öngyilkosság) és az angolszász szakirodalomból származó: parasuicidium (öngyilkossági kísérlet). A két jelenség között azonban erős átfedés van. Ugyancsak statisztikai adatok bizonyítják, hogy az öngyilkossági kísérletek ismétlődnek, és a kísérletezők 15 százaléka öngyilkossággal végzi életét. Az öngyilkos halottak hozzátartozóinak közlése alapján korábban egyharmadnak, az

utóbbi hazai vizsgálatok szerint közel felének megelőzően volt már egy vagy több öngyilkossági kísérlete. Az öngyilkossági kísérlet a nők és a fiatalok között gyakoribb.

A tett kísérlet arányt a szakirodalom 1:10-re becsüli. Hazánkban az utóbbi évtizedben hivatalos adatok a kísérletezőkről nem állnak rendelkezésre. A társadalmi beilleszkedési zavarok kutatásának keretében Baranya megyében 1984-től regisztrálásra kerülnek az egészségügyi szolgálattal kapcsolatba kerülő öngyilkosok, így e megyére már vannak adataink. E szerint a Tett, kísérlet arány 1:5,3, férfiak esetében 2,9, nők esetében 11,4. Ezek az átlagértékek az életkorral szélsőségesen változnak: a tizenéves leányok között közel negyvenszeres, az idős férfiak között egynél kisebb az arány.

A nemzetközi statisztikák arra utalnak, hogy az öngyilkossági kísérletek a legtöbb országban szaporodnak, azokban is, ahol az öngyilkos-halálozás nem változik vagy csökken. Úgy tűnik, hogy minden történelmi időszaknak van valamilyen olyan előtérben álló jelensége, ami a társadalmi terhelések és az egyéni teherbíróképesség közötti aránytalanság kifejeződése. A középkorban az átokfutás és a rángógörcs, a századfordulón a hisztériás nagyroham és a konverziók, az első világháború után a rázó-remegés (idegsokk), a második után a szervneurózisok, vegetatív idegrendszeri tünetcsoportok szaporodtak meg, a jelenkor típusos reakciója az önpusztítás. Ennek legdrámaibb formája az öngyilkosság, de szaporodnak az egyéb önsorsrontó magatartás-módok is, mint az alkohol- és gyógyszerfogyasztás és -túlfogyasztás, a dohányzás, az élvezetek halmozása, a kockázatos életmód - amit a halálzási statisztikák jeleznek. Így az öngyilkosság csak egyik és nem is a legtöbb áldozatot szedő modern ártalom, amely önmagában, kiemelve a többi önpusztító mód közül nem is értelmezhető. A hazai deviancia-kutatás abból a feltevésből indult ki, hogy a különböző beilleszkedési zavaroknak közös

gyökerei vannak. A vizsgálatok első eredményei ezt abban alátámasztották, hogy az együttes előfordulásuk sokkal gyakoribb, mint a véletlen egybeesés: az öngyilkosok között sok az iszákos, a büntetett előéletű, az alkoholisták sokkal gyakrabban követnek el bűncselekményt és öngyilkossági kísérletet, mint az átlag vagy a reprezentatív kontrollminta tagjai. Így pl. a lakossági mintában 1 százalék kísérelt meg öngyilkosságot, a vizsgálatba került deviánsok mintájában férfiak között 15 százalék, nők között 30 százalék.

Az öngyilkosság és az öngyilkossági kísérlet éles határolása helyett inkább öngyilkos magatartásról célszerű beszélni, melybe az öngyilkosság gondolata, a szándék, a fenyegetés, a kísérlet és a tett egyaránt beletartozik, noha ezek nem fokozatai, egymást követő szakaszai e deviáns megnyilvánulás-formának.

A laikus közvélemény és az öngyilkosokkal foglalkozó szakemberek egy része hajlik arra, hogy minden öngyilkost elmebetegnek tekintsen, vagy ha ez a cselekmény látszólagos lelki jólét közepette lép fel, "pillanatnyi elmezavarként" fogja fel. Az öngyilkos magatartás azonban nem betegség, entitás, hanem tünet, sokféle személyiség sokféle problémára adott sokféle reakciója, melyben csak az önpusztítás közös. A szakirodalom is szélsőséges: egyes szerzők az öngyilkosokat mindennapi embereknek tartják, mások minden esetben kóros lelki működést tételeznek fel. Az öngyilkos cselekedet alanyai között a szerzők betegség-értelmezésétől függően néhány százaléktól 80-90 százalékig írnak le pszichiátriai betegeket. A baranyai vizsgálat eddigi eredményei szerint mind az öngyilkosok, mind a kísérletezők között kevés az elmebeteg, alig haladja meg arányuk a népességben való előfordulásukat. Ha viszont az alkoholistákat és egyéb sóvárságban

szenvedőket, a különc, kiegyensúlyozatlan személyeket is a lelki beteg kategóriába soroljuk, akkor valóban magas az ilyen egyének gyakorisága az öngyilkosok között. Az tény, hogy az elmebeteg öngyilkossági kockázata nagyobb, de az is klinikai tapasztalat, hogy nem annyira a kóros elmeműködés, hanem a javulás szakában az elmebeteg mivolta való rádőb-benés, a stigmatizáltság élménye vezet az önpusztításhoz. A depressziós beteg hajlamos az öngyilkosságra, a finomabb elemzés azonban arra utal, hogy a megbetegedés előtti személyiség és a hangulati nyomottság együtt vezet önkező halálhoz. A különböző önjellemző panaszleltárok és véleményező-skálák egységes öngyilkos személyiséget nem produkáltak ezideig, és a várható öngyilkosság előjelzésére készült vizsgálati eszközök sem válnak be egy-egy személy prognosztizálására. Az öngyilkos kísérletezőkkel foglalkozó klinikusok jól tudják, hogy az adott öngyilkos cselekmény életre való veszélyességéből, a halálraszántság fokából nem lehet a következő cselekményre következtetni: a banális, zsaroló öngyilkossági kísérletet vagy öngyilkossággal való fenyegetődzést halálos tett követhet, de a véletlen folytán túlélő is kikerülhet megerősödve az öngyilkossághoz vezető válságból.

Az utóbbi évtizedben az öngyilkosok idegrendszerében biokémiai eltéréseket mutattak ki. Ezek a vizsgálati eredmények még nem egyértelműek, de azt kétségtelenül bizonyítják, hogy az érzelmi-indulati folyamatok biokémiai anyagcsere-termékeinek eltérése valamilyen diszfunkcióra utal. Ma még nem tudjuk, hogy ez ok vagy következmény, esetleg kísérőjelenség, a diszfunkció örökletesen meghatározott vagy korán szerzett sérülés következménye, azaz a fejlődés és érés folyamán kívülről megzavart funkciókról van-e szó. Az affektív lelki betegségek biológiai meghatározottságára gyűlnek a bizonyítékok, de ezek ma még nagyon durva indikátorai a lelki

működésnek, noha rendkívül finom és bonyolult eljárásokról van szó.

Az öngyilkosokkal való sok évi foglalkozás és a kutatás végül arra a meggyőződésre vezet, hogy az öngyilkos magatartás a jelenség szintjén nem fejthető meg, ha csak az itt és mostban vizsgáljuk, a kiterjedt statisztikai adatok ellenére misztikum marad. Az egyes egyénekekkel való beszélgetés, az öngyilkosok hozzátartozóitól nyerhető adatok alapján néhány jellegzetesség, néhány közös vonás feltárható, mely közelebb vihet a cselekmény létrejöttének megértéséhez, és ezen keresztül az öngyilkos-túlélő esetleges újabb kísérletének kivédésére. Ezek a jellegzetes emocionális sajátságok egyaránt feltárhatók azoknál is, akiknek életútja lefelé sodródó, de azoknál is, akiknél látszólag sikeres életpálya derekán vagy második félidejében érthetetlen módon jelenik meg az öngyilkos magatartás.

- Az öngyilkosokat hozzátartozóik, a túlélők önmagukat többnyire úgy jellemzik, hogy az átlagnál érzékenyebbek, különösen az önérzeti sérelmeket, kudarcokat viselik el nehezen. Az öngyilkosságot túlélőkkel, illetve a halottak hozzátartozóival készített mélyinterjúk egyöntetűen alátámasztják ezt: a cselekmény közvetlen kiváltó oka gyakran valamilyen csalódás, veszteség, ami azonban önmagában túlnyomórészt szokványos, a veszteségre adott reakció látszik túlméretezettnek, a szokásostól eltérően elhúzódónak, mint a közeli hozzátartozó elvesztése okozta szokatlanul erős gyász, a testi betegség, vagy presztizsvesztés okozta felfokozott kétségbeesés, elértéktelenedés érzése.

- Az interjú mélyebb rétegeket megmozgató szakaszában az is megfogalmazódik, hogy az öngyilkosban a környezete vagy maga az interjút készítő szakember - valamilyen felfokozott

szeretetigényt érez, szüntelen, szinte sóvár vágyakozást az elfogadásra, a sikerre. Szinte arra rendezte be életét, hogy elkerülje a kudarcot, munkáját a perfekcionizmus, követelményeit a maximalizmus jellemzi vagy jellemezte, valamilyen görcsös erőfeszítés, hogy mindenkinek megfeleljen. Ha ez az elfogadás nem úgy következett be, ahogyan vágyta, gyakori annak az érzésnek a jelenléte, ami a mások által való megnemértettség, a másokban való csalódás kifejezése. Ez a szeretet, elfogadás, símogatás-igény egyszerre túlméretezett és egyoldalú: valójában olyan mérvű a mások szeretetére való vágy, amire a másik alig képes, vagy ha egy ideig nyújtani próbálja, rádöbben e vágnak az önző jellegére, melyben a partner számára inkább az eszköz szerep jut, ellenértéket, meleg érzelmeket alig kap viszonzásul. Az öngyilkosban ez nem tudatosul, nem veszi észre, hogy környezetével szemben olyan irreális elvárásai vannak, melyekre maga sem képes. A felesége vált vagy ténylegesen hűtlensége öngyilkosságba kergetheti azt a férjet, aki maga számtalanszor megcsalja feleségét. Ez a szeretet-igény nem is a felnőtt emberre, hanem a kisgyermekre jellemző, akinél azonban még a fejlődés természetes velejárója, aki még nem képs arra, hogy a másik ember lelki világába beleélje magát, vagy hogy a másik érzelmeire tekintettel legyen.

- Az öngyilkosok érzelmei szélsőségesek, és a szélsőséges, ellentétes érzelmek, indulatok egymást váltogatva vagy egymás mellett létezve burjánognak, anélkül, hogy felismerné a benne lévő ambivalenciát. A számára fontos személlyel szemben a nagyfokú szeretet és a féktelen düh egyszerre van jelen, emiatt a környezete kiszámíthatatlannak tartja. Ez azonban nemcsak a környezetével szemben nyilvánul meg így, hanem önmagát is ilyen szélsőségesen ítéli meg: időnként mindenkinél többre tartja magát, máskor kisebbségi érzései uralják, amit gyakran a környezete leértékelésével kompenzál,

de az is gyakori, hogy a szeretett társ, foglalkozás túlértékelésével, idealizálásával erősíti önmagát. Kinálkozik az analógia a gyermek, a kisgyermek érzelmi reakcióival való összevetésre, aki még nem tanulta meg a jó és a rossz viszonylagosságát, aki számára csak jó és csak rossz tapasztalata áll rendelkezésére. A fiatalok szerelmi konfliktusaiban a partner idealizálása és a későbbi szükségszerű csalódás is az infantilis viszonyulást példázza.

Amikor a partner visszavonul ebből az önző szeretettel-zsarolásokkal-indulatokkal teli kapcsolatból, valójában nem a társ elvesztése, hanem az önérzeti sérelem az igazi indulat, amit a csalódásból fakadó bosszú is jelez. Ez az agresszív indulat a partnerre irányul, meg akarja büntetni, mint a gyermek, aki eltűnésével fájdalmat akar okozni az őt kedvtelésében akadályozó szülőjének. A mélylélektani felfogás szerint a partner benne kialakult képét pusztítja el önmagával. A szerelemfélétsébből fakadó agresszív indulat közös a gyilkosban és az öngyilkosban, és egy további közös saját-
ságra vezethető vissza:

- Nem tudják megfelelően kezelni az indulataikat, nemcsak a szeretetigényükre, hanem a másik ellen irányuló agresszivitásukra is érvényes. Az indulatkezelés megtanulása a kora gyermekkorig nyúlik vissza, a gyermekkel szemben tanúsított bánásmód a felnőttben megjelenhet, mint a negatív indulatok megfelelő kiélésének és feldolgozásának, kezelésének elégtelensége, ahol a torlódó indulat a másik helyett gyakran és könnyen önmaga ellen fordul, de kialakulhat a féktelen, könnyen, banális okokra kirobbanó düh formájában is.

- Mindezekben közös az önértékelés bizonytalansága, az önértékelés elégtelensége, ami számos nem tudatos kompenzáló lelki mechanizmust tart mozgásban. Sem önmagukról,

sem a velük kapcsolatban lévő emberekről nincs reális képük, ami nagymértékben megnehezíti a másik emberrel való együttműködést. A kooperáció helyett inkább a rivalizálás, a másik lelki világába való beleélés helyén a bizalmatlanság vagy az idealizálás érvényesül. Nem tudnak segítséget kérni és segítséget elfogadni, önszeretetük olyan intenzív, hogy abba a másik önszeretete már nem fér bele. Mégsem veszi észre saját részét a körülötte kialakuló feszültség ki-váltásában, ezt a mások felé irányuló kedvezőtlen beállítódásaként éli meg, gyakran az új kapcsolatban már elővételezi ezt a csalódását, sőt, ki is provokálja. Így alakul ki a szinte folyamatos sértődöttség, a magábafordultság, a kapcsolatnélküliség vagy a kapcsolatok sorozatos felbomlása.

Ezek a sajátosságok azonban megtalálhatók az iszákosak, a sóvárok, a bűnözők vizsgálatakor is, többé-kevésbé kialakult formában a munka megszállottjainál, a mindig másokért tevékenykedőknél, sikeres művészeknél, nagy tudósoknál és példás családayáknál egyaránt. Sok ember ugyanezen érzelmi-indulati mechanizmusaival végigküzd, olykor csak a szakember számára érzékelhető görcsös erőfeszítéssel életét, vagy csak az idős kor fogyatékosságai és tökéletlenségei borítják fel ezt a látszat-egyensúlyt. Ha ez az önszeretet-elfogadásvágy megfelelő kielégítést talál pl. a házastársban vagy a gyermekben, az ő vélt vagy tényleges elvesztésük borítja fel az érzelmi háztartást, amit az öngyilkos magatartás, a váratlanul beinduló italozás vagy a betegségben való megmerevedés jelez.

Enyhébb formában mindnyájunkban jelen van az önszeretet, ez fontos érzelmi hajtóerő, és szükséges a viszonylag reális énkép és azonosságtudat kifejlesztéséhez, szinten-tartásához. Az önpusztítóknál azonban az önszeretet torz, túlméretezett, az önimádatig fokozódik, mint Narcissus

királyfiban. Ezek az önsorsrontó felnőttek megtartották a gyermekekre jellemző egocentrizmust, szinte sóváran vágyják azt a biztonságot, harmóniát, ami a védett, gondozott, el látott kisgyermek sajátja lehet. A nyugalom, a zavaró körülményektől való megszabadulás, a megpihenés, az álom fantáziája gyakori a válsághelyzetekben, elsősorban az önérzeti, identitás válságokban, amit a felnőtt számára az önkező halál nyújthat. Ez a halálfogalom azonban nem azonos a valószínű halál képével. A terápiás tapasztalatok szerint a legtöbb öngyilkos valójában fél a haláltól, tette előtt maga is elítélte az önkező halált, és amikor megmentik az életét, tettét értelmetlennek ítéli meg, és örül, hogy életben maradt. A mellkaslövött, ha a sebész keze elérhető és a sebe műthető volt, retteg a vérmérgezésről, a műtét szövődményeitől. A növényvédő-mérget ivó - amikor tiszta tudattal rádöbben, hogy milyen súlyos állapotban van - könnyű, hogy mentse meg az életét, és aki két napja meg akart halni, szörnyű halálfélelemmel küzd. "Szeretnék meghalni, de ne okozzon fájdalmat." "Nem akarok csúf halott lenni" - mondja az öngyilkosjelölt vagy olvashatjuk a búcsúlevelében. Nem kevés öngyilkossal találkozok a szakember, aki nem akarja elfogadni, hogy meg akarta ölni magát. Az ittas öngyilkos, ha életben marad és kijózanodik, tagadja, hogy valaha is meg akart volna halni.

Ezt a paradoxont nehéz a "józan ész" szintjén megérteni. Az öngyilkos cselekmény nem a közvetlen kiváltó ok következménye, a készség már ott rejlik a személyiségben, anélkül, hogy az egyén a benne működő önpusztító erővel tisztában lenne. Már túl az indulati telítettségén, tiszta fejjel a legtöbb megmentett öngyilkos nem is tudja megmagyarázni, önmaga számára elfogadhatóvá tenni cselekedetét. Magát a tevékenységet szinte automatikusan lezajlóként idézi vissza, ahol hiányzik a mérlegelés, mintha kívülről

irányítaná valami a terv kivitelezésében. Ringel, bécsi pszichiáter az öngyilkosságot megelőző időszakban sajátos beszűkülést figyelt meg, mely a lehetséges cselekvési kör beszűkülésétől a tudatos megfontolás beszűküléséig terjed, ahol már nincsenek kapaszkodók, megjelennek a megszépítő elmúlás fantáziái és a cselekedet szinte a személyiség egészét megkerülve, rövidre zárva lezajlik. A legtöbb öngyilkosság ilyen rövidzárlati cselekményként fogható fel, melyre a személyiség érzelmi fejlődésének alacsonyabb, korai szakaszán megrekedt egyének diszponáltak. Még a látszólag tudatos mérlegelés esetén is kimutatható mind az aktuális érzelmi beszűkültség, mind a személyiség érzelmi éretlensége, a belső szabályozó erők gyengesége, az autonóm erkölcsiség kialakulatlansága, a mélylélektan "felettes énjének" hiánya vagy fejletlensége, valamilyen éngyengeség, "lyuk az énben", bizonytalan énhatárokkal Ammon értelmezésében.

Az öngyilkos cselekmény egy hosszú folyamat végső átlomása. Az öngyilkossághoz vezető közvetlen folyamat, a Ringel-féle öngyilkosságot megelőző tünetcsoport még megszakadhat, különböző külső és belső erők hatására. Maga a kísérlet is készítheti a túlélőt a segítség igénybevételére vagy belső érzelemvilágának felülvizsgálatára, de gyakran az is felfüggeszti a további kísérleteket, ha a cselekmény hatására javulnak az addigi egyenlőtlen, indulatokkal teli kapcsolatok. Ebben az értelemben az öngyilkos cselekmény interperszonális jelenség, az öngyilkos kapcsolatrendszerében többnyire megtalálhatók azok a gyenge pontok, ahol megszakadt a párbeszéd, ahol már csak a metakommunikáció állt rendelkezésre. Sokan úgy fogalmazzák, hogy az öngyilkos valószínűleg nem meghalni akar, hanem azon a módon létezni képtelen. Az öngyilkosság kommunikációs aktus, ezt közvetíti a környezet felé, megnyugvásra vágyik, és ezt individualitása feladása révén is eléri.

Az öngyilkos cselekmény létrejöttében számos tényező játszik közre, a makrostrukturális hatásoktól az egyéni személyiség-fejlődést befolyásoló körülményeken át az aktuális élethelyzetig, nincs egyetlen ok, hanem a sodró és a viszsztatartó erők pillanatnyi alakulása szabja meg az esemény kimenetelét, melyek között a véletlen tényezők sem hagyhatók figyelmen kívül. A hazai deviancia-kutatás mind az öngyilkosság, mind az egyéb beilleszkedési zavarok eredetét, alapozását a gyermekkori szocializációs folyamatok elégtelenségében vagy túlzéreltségében tételezi fel. A cél annak az interaktív komplexitásnak a feltárása, amelyben a makroszociális hatások és az egyéni pszichológiai fejlődés erővonalai találkoznak, melyek felelősek azért, hogy a személyiség-fejlődés nem a társadalmi elvárások, hanem a diszfunkció, a nem-illeszkedés irányába torzul. A társadalmi hatások a szocializáció intézményein keresztül érvényesülnek: ez a család, az iskola, a baráti kör, a közvetlen környezet. Közvetítésük révén az oda születő új egyed tudomást vesz a világról, önmagáról, ennek a környezetnek a lenyomatát, befolyását építi énjébe, ezzel a környezettel kölcsönhatásban kezdi egyéni életét élni, alakítani, tanul meg szeretni, félni, harcolni és veszteni.

A különböző lélektani iskolák abban egységesek, hogy az első életéveknek megkülönböztett jelentőséget tulajdonítanak a személyiség fejlődésében, mégha ezt különbözőképpen is értelmezik, feltételezik. A statisztikai adatok egyértelműen mutatják a felbomló vagy csonka családok halmozódását, az intézeti nevelés gyakoriságát a deviánsok között. Bár több a csonka család, mint a deviáns, csonka családban is nőhet fel kiegyensúlyozott felnőtt, az intézeti gyermek is illeszkedhet, normatív családban is fordul elő deviáns. Ma még csak feltételezéseink vannak a predeviáns állapot létrejöttére.

Mindenki meggyőződhet róla, hogy az egyéves kisgyermek a tükörben vagy a fényképen anyját felismeri, de saját magát nem. Az anya jelensége a csecsemő számára a külvilág első és meghatározó képviselője. Az anyával (gondozóval) való intim testi kapcsolat és a szükségletek kielégítése inger az érzelmi élet kezdeményeinek a fejlődéséhez, a biológiai szükségleteket kielégítő anyai gondoskodás építi ki a csecsemőben a szavakkal ki nem fejezhető, feltételezett kellemes érzéseket. Ezekből az anyai interakciókból táplálkozik a gyermek biztonságérzete, a szeretetteljes gondoskodásból fejlődik a gyermek önszeretete, narcizmusa, ahogyan a mélylélektani iskolák nevezik. A még beszélni nem tudó kisgyermek az anya révén fedezi fel önmagát, az anyjával való szakadatlan kapcsolatban kezdi kidolgozni azt a kezdetleges énképét, amit az anya közvetít számára, elsősorban meta-kommunikatív úton. Az anya jelenléte nyugalmat, biztonságot, távolléte feszültséget okoz. Valahol itt lehet az a pont, ami a későbbiekben a veszteségekre való túlérzékenységgel függhet össze. A táplálás a csecsemő életben maradásához elengedhetetlen, ezzel valamiféle ösbiztonság érzése alakulhat ki, amit a gondozóval való kapcsolat épít tovább pozitív, felnőtt szóval szeretetteljes viszonyrá. Ha azonban ennek a továbbépítése hiányzik, akár van anya, akár nincs, ennek a szükségletnek a kielégítetlensége a későbbi időszakban a biztonságra, símogatásra, melegségre való sóvár vágyakozásban a maga gyermeki formájában megmaradhat.

A gyermek nyíladózó észrevevése számára - és ezt is mindenki tapasztalja - az anya (és az apa) idealizált, jó-ságos, hatalmas lény képében jelenik meg, amit a már beszélni tudó gyermek szavakban is kifejez. Feltehetően ennek is megvannak a beszéd előtti kezdeményei, a gondozóról való kedvező és kedvezőtlen formái, a tápláló-símogató jó és a korlátozó, tiltó rossz anya formájában. A későbbiekben a

szülőről kialakult "jó" és "rossz" képből ötvöződik a reális szülőkép, aki nemcsak szeret, hanem korlátoz is, de a szeretet megtartása érdekében a korlátozásokat is később már szabályként érvényesülő módon beépíti magatartás-készletébe. Ha ez a polarizált jó és rossz - feltételezik az én-pszichológia kutatói - nem szervül a gyermekben az anyával való kapcsolat során egységes realitássá, ez a szélsőséges értékelés, a jó és a rossz különmaradása megmarad. Alapja ez a felnőtt szélsőségesen polarizált érzelmi reagálásának, amit az öngyilkosok, az alkoholisták, a bűnözők, a személyiségzavarban szenvedők között oly gyakran észlelhetünk. Hiányzik belőlük a reális értékelés, szinte átmenet nélkül jelennek meg ezek az érzelmek, anélkül, hogy az ilyen felnőtt ezt magában észrevenné.

Feltehetően ebben a beszédtanulás előtti időszakban következik be a fejlődésben valamilyen megrekedés, ami mind az én-kép, mind a másokhoz való érzelmi viszonyulás szokásos továbbfejlődését megzavarja. Az öngyilkosokkal, alkoholistákkal való pszichoterápiás tapasztalat ezt támasztja alá, de a bűnözőkkel foglalkozó klinikus is így látja. A deviánsok én-képe torz, önértékelése szélsőségesen ingatag, mintha az énhatáraik a külvilág felé bizonytalanok lennének, mint a kisgyermeknek. Ezek a felnőttek azonosságukban bizonytalanok, akár megfogalmazzák, akár a viselkedésükből lehet erre következtetni. Ez leggyakrabban a nemi szereppel való azonosulás elégtelenségében nyilvánul meg, ezért nem képesek kölcsönös partnerkapcsolatra. De abban is megnyilvánul, hogy a gyermek-szülő kapcsolatból sem tudnak tovább fejlődni a felnőtt önállósága felé, ami mind a szenvedélybetegek, mind az öngyilkosok között gyakori. A gyermeki megrekedt érzelmi viszonyulásminták újra és újra előbukkannak, de ezek kielégíthetetlenek azon a szinten, és a kielégülés az irreálisban, a fantáziában teljesülhet csak.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy az öngyilkosokra jellemző sajátos személyiségvonások nincsenek, de minden deviáns esetben több-kevesebb mértékben a pszichés eseményesség, az önértékelés bizonytalansága, a támogatásra való sóvár vágyakozás, a kudarcból való mélységes szorongás, a veszteségekkel szembeni kiszolgáltatottság megtalálható. Ez a fejlődésében megrekedt, felnőtt korban is a gyermek érzelmi mechanizmusaival dolgozó egyén kiszolgáltatott az életben elkerülhetetlen terheléseknek, és ha ezekből nem megerősödve, hanem meggyengülve kerül ki, olyan képzeletvilágba menekül - önmaga értékének túlhangsúlyozásával -, amit a siker hajszolásában vagy eufóriát okozó materiával, gyógyszerrel vagy akár az elmúlás megszépítő ideájával pótol. Nem képes a realitás komplex, nem csak jó vagy csak rossz feldolgozására, elfogadására. Ezért célszerű a deviáns viselkedésben a metakommunikáció megértése, ami ott lép be, ahol a verbális kommunikáció már csöddöt mondott. Az önbizonytalan ember számára minden identitás-váltás jelentős megterhelés, mely nem a személyiség integritása, hanem szétesése felé sodorhatja. Az öngyilkosság és minden deviancia úgy is felfogható, mint az identitásváltás hibás, sikertelen megoldása. A személyiség fejlődése kritikus szakaszokon át teljesül, az éngyenge, önbizonytalan egyén ezekben a krízisekben könnyebben omlik össze, hamarabb adja fel, mert eszközei a helyzet újra-meghatározásához elégtelenek.

Az ilyen egyén a válsághelyzetben külső segítségre szorul, de ez az újabb válságban még inkább szükséglete, ha önerejét nem próbálja igénybe venni. Érdemi segítség az lehet, ha az identitás-bizonytalansága csökken, ehhez azonban a szokásos támogató-segítés vagy szembesítő technika elégtelen, a verbális segítség számára alig hozzáférhetők. A mi tapasztalataink szerint az öngyilkos, de ez érvényes az alkoholistára is - nem érzi magát veszélyben lévőnek,

mihelyt kilábal a bajból. Nem motivált a segítség elfogadására, mert nincs tisztában, nem érzékeli hátrányát az elégtelen önbizalmának, önértékelésének.

Amikor a segítővel találkozik, megismétli a szokásos kapcsolati sémáit: többnyire dacos, elutasító, leértékelő a magatartása, mint a durcás gyermeké, aki nem remél megértést a szülőtől, azzal a többlettel, hogy a korábbi tapasztalataiban átélt - egyébként általa kiváltott - elutasítást elővételezi, ezt kommunikálja viselkedése a neki segíteni akaróval szemben. Ha a segítő ebben felismeri az önbizonytalanságot és ennek a viselkedésnek az ellenére megértően, elfogadóan viselkedik, a dac viszonylag hamar kapaszkodó magatartásba vált és a segítőtől vár mindent. Ha ezt nem így kapja meg, zsarolni kezd, mint a toporzékoló kisgyermek, akitől kívánsága teljesítését megtagadják. Lényegében az öngyilkossági kísérlet is ilyen kikövetelődő magatartás, zsaroló manőver -, de nem tudatos megfontolás eredményeként, hanem az adott egyén szegényes eszköztárával.

A segítőnek metakommunikatíván kell viszonznia ezt a magatartást: a nagyfokú dependenciát kézbentartva arra törekszik, hogy a válságban lévővel szemben a realitást képviselje, hogy mind az idealizálás, mind a kihasználás elképélhető legyen. Lépésről lépésre próbálja a kliensét rávenni, hogy a benne lévő pozitív személyiségerőket használja az adott szituáció elfogadására. A terápiás cél a meglévő személyiségrészek segítségével az önértékelés erősítése, amit a felé nyilvánított bizalommal juttat kifejezésre, érzékeltetve az egyénnel; képesnek tartja arra, hogy kilábaljon a bajából. Ez attól is függ, hogy a sérülés milyen mély a személyiségben, mennyire épültek ki az énhatárok, van-e valamilyen fokú kapcsolat- és változás-igény, azaz mennyire alakult ki a "felettes én". Ha ez hiányzik, a ver-

bális pszichokorrektív terápiától alig remélhető eredmény, a terápiás kapcsolat nem tartós, nem elég teherbíró és gyorsan megszakad. Az öngyilkos és az egyéb deviánsok jelentős része nem szenved személyiségzavarától, így nehéz a terápiás igény felkeltése. Ennek a személyiségzavarnak a terápiája még kidolgozatlan, a neurotikusok kezelésében bevált eszközök esetükben alig hatásosak, sőt, a mélyebb személyiségrétegek feltárása az állapot rosszabbodását idézheti elő, ami lehet újabb öngyilkosság vagy a személyiség dezintegrálódása, s ez már pszichiátriai kezelést igényel. Az öngyilkosok (alkoholisták, antiszociális személyiségek) valahol a neurotikusok és a pszichotikusok között helyezhetők el a személyiségsérülés súlyossága alapján.

Ebből az is következik, hogy hatékonyabb lenne a személyiség sérülésének a megelőzése, mint a már kialakult deviáns magatartás korrekciója. Ez a megelőzés elsődlegesen a szocializációs műhelyek jobb funkcionálásától várható, ami pillanatnyilag utópiának tűnik. A társadalom identitás-fejlesztő erői nem elég hatékonyak ahhoz, hogy a hazai megkésett és torzulásokkal terhelt erőltetett modernizációhoz kellő adaptációt biztosító norma- és értékrendet hozzon létre. Ezért ma elsősorban a veszélyeztetett családokra kell a nagyobb figyelmet fordítani, amelyekben a devianciák halmozottan fordulnak elő. A gondozásnak az egész családra kell irányulnia, a deviáns egyed a deviancia-termelő család kölcsönhatásait hordozza, az öngyilkos vagy az iszákos magatartása igazán a családi keretben érthető meg és főleg jobban befolyásolható. Hiszen a családi mechanizmus újra előhívhatja a beilleszkedési zavart, de az is előfordul, hogy a suicidium átstrukturálja a családi kommunikációs hálót, a feszültségteremtő viszonyulásokat. Ma már abban egységes a közvélemény és a szakmai felfogás, hogy a család és az iskola a személyiségfejlődés két alapvető intézménye, mind-

kettő az átmenetiség nehézségeivel küzd, maguk is diszfunkcionálisak. A jelen időszerű feladata kidolgozni, hogy a gyakorlatban hogyan lehet eredményesen beavatkozni. Ma még nincsenek általánosan elfogadott és főleg kipróbált korrekciós elveink és módszereink.

Talán a leghamarabb az ismeretek terjesztésével, szemléleti kereteink bővítésével léphetünk előre ott, ahol az emberekkel, neveléssel, képzéssel foglalkozó szakemberek oktatása és továbbképzése folyik: pedagógusok, pszichológusok, orvosok és főleg a közművelődés szakemberei tehetnek sokat e téren addig is, amíg a családgondozás specialistái kiképzésre kerülnek.

A modern társadalomban az emberek érzelmi problémáik megoldását is szakemberekre bízák. Ezekre a humán szolgáltatásokra égető szükség van, hogy az emocionális feszültség ne váljék betegséggé. Amit régen a nagycsalád, vagy a pap, tanító, háziorvos segítségével az emberek többnyire megoldtak, ma erre speciális szakemberekre van szükség. Ezeknek nem kell szükségszerűen egészségügyi problémává válniuk, ahogyan ma szinte típusos. Kockázatos a devianciák medikálizálása. Az egészségügyben csak a már valóban betegség fokot elért beilleszkedési zavarok kerülnek, de ezek többnyire végállapotok, melyek korábban megelőzhetők, visszafordíthatók lettek volna.

A reális felfogás nem tűzheti ki valamennyi öngyilkosság megelőzését, de többet tehetünk az ismétlődések megakadályozása érdekében. Az öngyilkos magatartás minden meg nyilvánulását komolyan kell venni, mint az orvoslásban a szívinfarktust.

Az öngyilkossággal foglalkozó emberek nagy többsége valamilyen formában közli szándékát környezetével, ez a szó szoros értelmében lehet az a bizonyos utolsó szalmaszál, amiben még meg tudna kapaszkodni. A lehetőség, hogy valakinek a benne zajló feszültségről beszélni tudjon, az elutasítás, megtagadás kockázata nélkül, sokszor segít. Így a szavakban megfogalmazott és hangosan más számára kimondott indulatok megszelídülnek, a beszűkülés megállhat, a folyamat felfüggesztődhet, visszafordulhat. A másik részéről a türelmes meghallgatás, az együttérzés sokszor önmagában is segít. A segítség kérése (a szakirodalomban az angol cry for help honosodott meg) maga is jelzi, hogy az öngyilkos magatartás mennyire ambivalens. Az öngyilkos gondolatokról lehet és kell is beszélni, de ilyenkor az akaratra, önuralomra való hivatkozás, az erkölcsi prédikáció nem hatékony, sőt, a folyamat előrehaladását okozhatja. Az öngyilkos-jelölt elfogadásra, támaszra, megértésre vágyik, és ha szemrehányást, elutasítást, megszégyenítést kap helyette, a jószándékú ilyen segítség a visszájára fordulhat.

Nem igaz az a hiedelem, hogy aki fenyegetődzik az öngyilkossággal vagy bejelenti szándékát, az nem teszi meg. A klinikai tapasztalat szerint ezek a jelzések a cselekmény megelőzésének fontos elemei, de nem vagyunk ezekre elég érzékenyek, többnyire a cselekmény után válik nyilvánvalóvá a jelentősége. Az öngyilkos túlélőkkel készített mélyinterjúkban gyakran visszatérő momentum, hogy az öngyilkosságra készülő beszélni akart valakivel, aki számára fontos, de annak nem volt ideje rá, nem figyelt rá, vagy elutasította, nem vette észre, hogy a segélykérő milyen nagy bajban van. A teljességhez azonban az is hozzátartozik, hogy az öngyilkosok jelentős része nem tud segítséget kérni, éppen kapcsolatzavara löki mélyebbre válságállapotában.

A közvélemény szélsőségesen ítéli meg az öngyilkosságot. Akit súlyos veszteség ér, nagyon kedvezőtlen az élethelyzete, azt közvéleményünk általában megérti, azzal együtt-érez. De aki a kívülálló számára látványosan demonstrálja meghalási szándékát vagy ott hajtja végre a veszélytelen cselekményt, ahol kéznél van a segítség, azt elítéli, elutasítja. Az öngyilkosság megelőzésének azonban nem a morális oldalról kell történnie. Ha minden öngyilkos magatartásában a kommunikációs zavart figyeljük, a banális cselekmény vagy fenyegetés hátterében is megtaláljuk a személyiség sérülékenységét. Ez az egészségügyi ellátásban is érvényesül, amíg életveszélyben van, mindent elkövetnek a megmentéséért, de amikor túl van az életveszélyen, gyakran illetik szemrehányással vagy érzékeltetik vele - nem is mindig szándékosan - a morális elítélést, az elutasítást.

Ha egyetlen mondattal kellene az öngyilkos magatartást jellemezni: Henseler nyomán önértékelési válságra adott reakcióként írhatjuk le. A pszichológiailag egészséges emberre az jellemző, hogy a másik emberrel konstruktívan képes együttműködni, képes arra, hogy beleérezze magát a másik ember lelkivilágába, és a várt szeretetért, elfogadásért viszonzást tud adni. A szakirodalom ezt interperszonális kompetenciaként írja le. Az öngyilkosságra (ez az egyéb devianciákra is érvényes) a szociális inkompetencia jellemző, azaz alig képesek a másik emberrel harmónikus, kölcsönös érzelmi viszony kialakítására vagy látszat-együttműködést tartanak fenn. Az ilyen viszony önérzeti sérelemre könnyen felborul, rivalizálásba, viszályba fordul át, ahol az ördögi körből a gyengébbik kitörése jelzi a kommunikáció csődjét. Az öngyilkosok zöme ebben az értelemben nem beteg, de nem is tekinthető érzelmileg érett, kiteljesedett személyiségnek. A gyermeki önszeretet fokán való megrekedés a felnőttben önimádatává erősödik, ezért olyan érzékeny az önérzeti sérelmekre, kerül

veszélybe, valahányszor identitását újra meg kell határoz-
nia. Valójában abban bukik el, amiben a nagy többség sze-
mélyisége kiteljesedik: az énkép, az azonosságtudat újabb
és újabb próbatételeiben.

1. Az öngyilkosságok alakulása Magyarországon. Központi Statisztikai Hivatal, 1978, 1981, 1984.
2. A társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon I. Helyzetelemzés és javaslatok. Kossuth Kiadó, Bp., 1986.
3. Henseler H., Reimer Ch. (hrg.): Selbstmordgefährdung. Problemata Fromann Holzborg 93, Stuttgart - Bad Cannstatt, 1981.
4. Kernberg, O.: Borderline conditions and pathological narcissism. Aronson, New York, 1975.
5. Kohut, H.: The Analysis of the Self. Int. Univ. Press, New York, 1971.
6. Kon, I.Sz.: Az én a társadalomban. Kossuth Kiadó, Bp. 1969.
7. Kulcsár K.: A mai magyar társadalom. Kossuth Kiadó, Bp. 1980.
8. Mérei F.-Binet Á.: Gyermeklélektan. Gondolat Kiadó, Bp. 1975.
9. Ozsváth K.: Öngyilkos események Baranya megyében 1984-ben. Orvosi Hetilap, 127. 1179-1182, 1986.
10. Ozsváth K., Kóczán Gy.: Az öngyilkos ellátás ellentmondásai. In: Társadalmi Beilleszkedési Zavarok, Bulletin IV. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1985.
11. Ozsváth K.-Kóczán Gy.: Ki is vagyok én? Zrínyi Katonai Kiadó, Bp. 1985.

12. Ozsváth K.-Kóczán Gy.: Az öngyilkossági kísérletek komplex elemzése. In: TBZ Bulletin VII. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1986.
13. Pataki F.: Az én és a társadlmi azonosságtudat. Kossuth Kiadó, Bp. 1982.
14. Ringel E.: Selbstmordverhütung. Huber, Bern-Stuttgart-Wien, 1969.
15. Stengel, E. N. G. Cook: Attempted suicide. Chapman and Hall, London, 1958.
16. Wedler, H.L.: Der Suizidpatient im Allgemeinkrankenhaus. Enke, Stuttgart, 1984.
17. Temesváry B.: Beszámoló a Szegedi Orvostudományi Egyetem Ideg- és Elmegyógyászati Klinikán végzett suicidológiai tudományos és gyógyító megelőző munkáról (1978-1985) In: TBZ Bulletin VII. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1986.

ALKOHOLIZMUS

(Életmód és kapcsolatcultúra összefüggései)

Minden felgyorsult fejlődésű társadalomban nagy probléma az egyének belső harmóniájának, érzelmi egyensúlyának, egészséges kapcsolatcultúrájának kialakítása. Hazánkban az elmúlt évtizedek gyors és többszöri értékiránytű-változást mutató tendenciái nem kedveztek ezen egyensúlyi folyamat és érzelmi értékrend konfliktusmentes kialakításának.

Vitathatatlanul rohamos társadalmi-gazdasági fejlődésünk mellett félreérthetetlenül szaporodtak népességünk hi-
bás problémamegoldó mechanizmusai, vagy mai szóhasználattal a társadalmi beilleszkedési zavarok (TBZ-k), a szuicidium, az alkoholizmus, a narkomániák, a bűnözés, a fiatalok veszélyeztetettsége aggasztó méreteket öltött. Ezek közül oroszlánrész jut az alkoholizmusra -, egyrészt nagyságrendje, másrészt növekvő tendenciája miatt.

Az alkoholizmus elterjedtségét szerte a világon becslési képletekkel számolják, melyekben az egy főre eső alkoholfogyasztást (Ledermann-modell) és a májcirrhosisban meghaltak száma (Jellinek-képlet) szerepel alapadatként. Nálunk az egy főre jutó alkoholfogyasztás abszolút alkoholban mérve 25 év alatt 5 literről 11 liter fölé emelkedett, és ez alatt a májcirrhosisban meghaltak száma ötszörösére nőtt (1960.:855 fő, 1984.:4.599 fő). Saját adataink szerint a

szegedi kórház betegfelvételi területének 250 ezer főnyi lakosságából tíz évvel ezelőtt alkoholos elmezavar (Delirium tremens)miatt évi 155 személyt szállítottak be, míg 1985-ben 569 főt.

Ma az alkoholprobléma által sújtott hazai populációt a lakosság 3-6 százalékra (mintegy 300-600 ezer fő) becsülik, de számítások szerint már egymillió lakos fogyaszt kritikus szint feletti alkohol mennyiséget, és másfél millió azok száma, akiknek ugyan kisebb mértékű az alkoholfogyasztása, de rendszeressége miatt a veszélyeztetett állapotot megközelíti.

Ha túllépünk az alkoholista saját testi, lelki és szociabilitás-károsodásán és figyelembe vesszük, hogy rendszerint többtagú családban él, még szélesebb az a kör, amit az alkoholizmus közvetlenül érint.

A válások 50 százalékában szerepel okként az alkoholisálás. Az alkoholisták 70 százalékának van nem is egy gyermeke, ezek nagy része kiskorúként néma szenvedője és kiszolgáltatott alanya az évtizedekig tartó szülői alkoholista életmód ártalmainak. Így az alkoholizmus "veszélyeztető" jelzője, "nemzeti bajként" való emlegetése nem költői túlzás, és nem a helyzet túldramatizálása.

Ha tovább folytatjuk a károsodási listát, a fentiekhez hozzáadhatjuk az alkoholista elmaradt munkateljesítményét, társadalmi degradálódását, továbbá azt, hogy az alkoholista karrier előbb-utóbb metszheti a kriminalitás vonalát. Ezt bizonyítja, hogy a jogerősen elítéltek több mint 40 százalékánál a bűncselekmény az alkohollal függött össze. De tudjuk azt is, hogy az alkoholista szervezete az idült alkoholmérgezés következtében megbetegszik, tönkremegy, és be-

avatkozás nélkül betegség, baleset vagy öngyilkosság vet véget a társadalom periferiájára szorult alkoholista egyén életének. Sajnos beletartozunk azon nemzetek sorába, akikre érvényes az Egészségügyi Világszervezet 1980-as megfogalmazása, miszerint a legtöbb társadalom legégetőbb társadalmi-egészségügyi gondja ma az alkoholizmus.

Az alkoholizmus biztosan sokgyökerű, polymorf évtizedekig tartó, súlyosbodó (progresszív) folyamat. Korai keresztmetszeti minősítése sokszor nehéz, s ez nagyban függ a környezeti tolarenciától is. - Elnéző, megengedő szemléletünk miatt sokan közülük is későn, a visszafordíthatatlanságon túl kerülnek orvoshoz, néha csak a kórbonctani elváltozás utal az évtizedekig tartó ivásra.

Ha egyenlőszárú háromszögnek ábrázolnánk az alkoholizmust, akkor ennek egyik pólusán az egyén, a személyiség áll, a másikon a társadalom, a környezet és a harmadikon maga az alkohol, élettani és lelki hatásaival. Rendszerint e három faktor eredőjeként, de bármelyik pólus meghibásodási túlsúlyából levezethető a folyamat. A végeredmény ugyanaz, legfeljebb az elméleti alátámasztásban a biológia, a pszichológia vagy a társadalomtudomány munkamódszerei lennének túlsúlyban.

Maga az alkohol önmagában nem oka, legfeljebb nélkülözhetetlen eszköze az alkoholizmusnak. Használata feltehetően az emberiség történelmével, de legalább is a gabonatermesztéssel biztosan egyidős. Már az i.e. II. évezredben II. Ramses fáraó törvényt hozott a részegség büntetésére, valamint megalapította a Józansági Ligát, feltehetően nem ok nélkül. Az ókori sírkamrafeliratoktól a Biblián át - magyar vonatkozásban Anonymus krónikáiban - találunk utalást arra, hogy őseink életében már szerepet játszott az alkoholfogyasztás,

de a vele való visszaélés is. Mint köztudott, a második világháború óta - főleg az európai kultúrájú országokban - egyre súlyosabb problémát jelent az alkoholizmus, és ezt a tendenciát nálunk érdemben még nem sikerült megállítani. Néhány országnak kedvező eredményében (pl. Franciaország, a skandináv államok) az alkoholizmus elleni összefogott küzdelemnek tulajdonítanak szerepet.

A mai napig tart a vita, hogy a modern kor emberének szorongása, elidegenedése, individualizálódása miatt nyúl-nak-e egyre többen lelki energiapótlásként mesterséges szerekhez (alkohol, narkotikum), vagy az alkoholizmus vonatkozásában csak arról lenne szó, hogy a liberalizmus, a korlátlan kínálatú alkohol könnyű hozzáférhetősége a felelős az alkoholizmus elterjedéséért. Az utóbbi években szaporodik azok tábora, akik az alkoholfogyasztást korlátozó intézkedések eredményességét hirdetik, az alkoholizmus továbbterjedésének megakadályozását ettől várják.

Az alkohol élvezeti szerként való kultúrált használata majdnem minden korban és társadalomban elfogadott és legitimizált volt, legfeljebb egyes vallási (mohamedánok) vagy szűkebb csoportok normái közt szerepelt a fogyasztás abszolút tilalma. Az alkohol élettani hatásaiból következik, hogy enyhe pszichoaktív szer, átmenetileg kissé emeli a hangulatot, mérsékeli a szorongást, csökkenti a szubjektív fáradtságérzést. Újabb kutatások szerint (Cowen 1983.) szelektív felejtést hoz létre a kellemetlen élményekre érzelmileg anélkül, hogy a kognatív (értelmi) funkciókat sértené. Ezen pszichoaktív átmeneti kellemes hatásai miatt maradt az emberiség kísérője és kísértője is. Sokan azzal magyarázzák társadalmi szerepét, hogy a gátlás-oldás, önbizalom-növelés következtében megolajozza az emberi kapcsolat-teremtést, megkönnyíti a társalgást.

Használatát a kor szabadságeszméje alapján a személyes szabad választás tárgyaként szemlélik, és ennek alapján vi-
tatják többen betegség-jellegét is.

Az alkoholfogyasztás drasztikus regulációjára az USA-ban is történt nagy kísérlet, amikor 1919-1933 között bevették a teljes prohibíciót, azaz a teljes alkoholtilalmat. Az eredmény kétes értékű volt, mert bár valamelyest csökkent az alkoholfogyasztás, de az alkohol előállítása, forgalmazása az alvilágba szorult, és nyomában fellendült a bűnözés. Úgy tűnik, hogy önmagában csak tilalomfákkal nem lehet az ivási szokásokat, az ivási erkölcsöt megváltoztatni. Mint több európai ország példája bizonyítja, lehet értelme részleges tér - és időbeli - korlátozásnak, árpolitikai rendelkezésnek, de csak ha egyéb emberi, szemléleti és társadalmi együttélést szabályozó normák tudatos átformálásával kapcsolódik össze, és az alkoholizmus elleni küzdelem széles skálájának összehangolt bővítésével.

Ha egy közösség irratlan normáiba beletartozik a mértéktelen ivászat, amely "szociálisan öröklődik" (örömré, bánatra, magányoldásra, egyéni vagy kollektív vélt problémamegoldásra az ivás az eszköz), ha az összes kapcsolatteremtő mechanizmusban szinte elvárásként jelenik meg az ital bírása, akkor lassan az számít deviánsnak, aki ezt a hamis értékrendet nem követi. Ilyen hibásan elsajátított iváskultúra mellett elképzelhető, hogy lényeges egyéni lelki sebzettség nélkül is elsajátíthat valaki ivó életmódot és eljuthat az alkoholizmus fokára. Bizonyítékul számtalan kórtörténeti példát lehetne felsorakoztatni. Ezek kiindulópontja, hogy az igénytelenebb személyiség, alacsonyabb szociokulturális normákkal bekerül egy munkahelyi, munkásszállói vagy egyéb közösségbe. Itt az egyenrangúsítás, a csoportba való befogadás feltétele a rendszeres, nagy mennyiségű közös szeszfogyasztás. Ekkor az egyén

igyekszik is ennek megfelelően viselkedni, mert más alternatívája nincs. A kórházi elvonókúrán átesettek sokszor fogalmazták meg szomorú helyzetüket, hogy eredeti munkahelyükre azért nem térhetnek vissza, mert ott rég elveszett a nemivás szabadsága, és ez kiközösítésüket vonná maga után. Iváskultúránk torzult tradícióira és a környezet tolarendiájára példa az a tanyai, delirium tremensen átesett beteg, akinél még a felesége is vitatta férje kórképének alkoholos eredetét, de az elvonókúra szükségességét is azzal, hogy "nem iszik a férje sokat, csak annyit, mint minden rendes, dolgozó ember, mint a szomszéd" (holott a napi bevallott alkoholfogyasztása 4 liter bor volt).

A kórházba került alkoholbetegek interjúi alapján úgy tűnik, hogy az urbanizációval is szaporodtak azok a közösségek, ahol a rendszeres és mértéktelen ivást nem számít devianciának. Tragikus módon e csoportokban a megvetés csak a kórházi elvonókúrán átesettek osztályrésze, ami tovább nehezíti a nálunk egyébként sem könnyű rehabilitációt.

Arra a kérdésre, hogy "mi az alkoholizmus?" a tökéletes, minden igényt kielégítő magyarázat még várat magára. Legrövidebben úgy lehetne összefoglalni, hogy alkoholizmus alatt értenek minden olyan ivást, amely az egyénre és a társadalomra káros. A döntően szociológiai jellegű meghatározás fogalmába beletartoznak azok a nagyivók is, akik még nem valódi alkoholfüggők, de a részegségük alatt ugyanolyan társadalom-képtelen magatartást tanúsítanak, mint az alkoholisták. Az alkoholizmus orvosi definíciója az alkoholfüggőség fogalmához kötött abstinencia-képtelenséget tartja döntőnek. A WHO meghatározása szerint ez kényszerű késztetést jelent az alkohol folyamatos vagy periódikus újrafogyasztására azért, hogy annak pszichés hatásai létrejőjenek, hogy megszűnjön a hiányérzetéből fakadó diszkomfort-érzés.

Az alkoholizmus lényegét úgy lehetne összefoglalni, hogy az alábbi kedvezőtlen tényezők találkozása következik be:

A sérülékenyebb (ESENDOÓBB) személyiség (akinek létrejöttében éppúgy szerepet játszhat a gyermekkori személyiségfejlődést károsító biológiai, pszichés és szociális tényezők összessége, mint a felnőttkor állandó vagy aktuális terhei, feszültségei is),

A HIBÁS FOGYASZTÁS-KULTÚRÁJÚ KÖZÖSSÉGBEN -
KORÁN MEGTANULJA - elsajátítja -

a KÖNNYEN HOZZÁFÉRHETŐ korlátlan kínálatú ALKOHOL
MÉRTÉKTELEN HASZNÁLATÁT, aminek veszélye, hogy kialakul a HOZZÁSZOKÁS, mely átmehet
FÜGGŐSÉGBE (depedenciába)

abstinencia-képtelenséget vonva maga után, specifikus anyagcsere-változásokat, következményes testi-lelki és szociabilitás károsodásokat okozva.

A fentiek alapján az alkoholistá veszélyeztetett lehet.

a/ Biológiai szempontból, mivel az alkohol általános sejtmérég, minden szervet megbetegíthet, tönkretethet.

b/ Károsodik pszichoszociális értelemben, mivel nem tud megfelelni először a családban, majd a munkahelyén, és végül a társadalomban ráháruló elvárásoknak. Ez egyrészt az alkohol okozta objektív agyi anyagcsere-zavarokból, másrészt abból a pszichorektív állapotból következik, mely az ivásközpontú életből és a naponta újratermelt konfliktusaiból ered. Értékrendje torzul, mindenek elé és fölé kerül az alkohol megszerzésére, fogyasztására irányuló késztetés, mely maga mögé utasítja azokat a célokat, melyekért eddig élt. Így egyéni adottságoktól függően - az alkoholista sokszor még a kimutatható szervi elváltozások megjelenése előtt eljuthat addig, hogy a társadalommal együttélni már nem tud,

de a társadalom sem vele. (Pl. a Szeged-Nagyfára kerülő kötelező beutaltak testileg még munkaképesek, de a magatartás-sérültségük olyan előrehaladott fokú, hogy kényszerintézkedéssel kellett megszakítani az alkoholizmusból eredő, környezetüket sértő magatartásukat.)

Ugyanakkor ismert az alkoholizmus sokarcú ártalmai között az a változat is, amikor a vezető tünet a testi károsodás (a máj, a hasnyálmirigy vagy a szervi idegrendszer megbetegedései) anélkül, hogy előtte ki lehetne mutatni lényeges magatartás-torzulást.

Az alkohol károsító mennyiségére vonatkozóan (a jelentős egyéni tolerancián túl) az irodalmi adatok is eltérőek. Régebben a veszélyeztető mennyiséget napi 150 ml-ben jelölték meg (abszolút alkoholra átszámítva). Újabb kutatások szerint (Pequinot, Thaler) nőknél már napi 20, férfiaknál napi 60 ml alkohol (azaz 2-6 dl bornak megfelelő mennyiség) az a határ, mely fölött a rendszeres, éveken át tartó fogyasztás a vizsgálatok szerint visszafordíthatatlan testi, lelki, illetve szociabilitás-károsodást okoz. - Tényként tapasztalták, hogy a nők sérülékenysége háromszor nagyobb a férfiakénál, melynek pontos oki magyarázatát adni nem tudjuk. Bár az alkoholizmus döntően a férfiak betegsége (az alkoholisták 88 százaléka férfi), de a női alkoholizmus lassú emelkedése ismeretes, melyet sokan a női emancipációval hoznak összefüggésbe.

Az alkoholizmusról szocialista fejlődésünk alatt kezdetben szemléleti okokból, később talán álszeméremből alig beszéltünk. Így az alkoholelleses küzdelmünk, osztálytársadalmi tenniakarásunk elég alacsony hőfokú volt. A megoldás terheit tévesen az egészségügyre rakták, nevezetesen az amúgy is hátrányos helyzetű pszichiatriára. Ez ugyanolyan képtelenség,

mint egy pusztító árvíz elleni védekezést a mentőcsónakos heroizmusára hárítani. Maradva a hasonlatnál, minden gondolkodó lény tudhatja, hogy a pusztító árvíz megelőzhető gátépítéssel, folyamszabályozással, és akkor még a folyó "hasznáról" sem kell lemondani. A preventív stratégia tudatosulása az alkoholizmus vonatkozásában hazánkban sokat késett, a félelmetes társadalmi károk felismerése után az 1980-as évek elejére esett. Ekkor alakult meg kormány szintű irányítással az Alkoholelleanes Állami Bizottság. Feladata a rég esedékes össztársadalmi feladat újrafelosztásának megtervezése, irányítása és végrehajtása, az alkoholizmus elleni összehangolt küzdelemben. Ebben a bölcsőtől a sírig tartó prevencióban elsőrangú szerepet kell kapnia az egészséges testi-lelki életmód kialakításáért, elsajátításáért folyó kitartó, álmilag koordinált tevékenység-sorozatnak, azaz a primer prevenciónak.

Az alkoholizmust könnyebb lenne megelőzni, mint meggyógyítani, mert hiszen ez igen nehéz, hosszú, küzdelmes folyamat. Nemcsak azért, mert nincs az alkoholizmus gyógyításának a hagyományos orvosi értelemben vett oki csodagyógyszere ma még. Ám a társadalomban hosszú éveken vagy évtizedeken át rögzült hibás életmódbeli, döntően pszichoszociális indíttatású folyamatok ugyanilyen módozatok segítségével együtt gyógyulhatnak vagy bukkhatnak el. A legjobb prognózisnak tartott kórházi kezelésen átesett beteg (ugyan védett környezetben) biológiailag talpra áll, majd némi pszichés indulási tökével is rendelkezik. Mégis élete legvédtelenebb, legkiszolgáltatottabb helyzetében indul vissza a társadalomba: jószándékkal, teljes abstinenciát fogadva megy vissza oda, ahol a folyamat kialakult. Ha kilépve a kórház-kapun nem talál megfelelő közösséget, támogató emberi kapcsolatokat abstinens életviteléhez, csak a visszaesés felé taszítódik. Jó lenne családgondozásunk, közösségkultúránk védő-

hálóit az alkoholbetegek segítésére is megfelelően megtanítani. De hiányoznak az állapotuknak megfelelő átmeneti intézményrendszerek is. Munkatherápiás részlegek, védett munkahelyek segíthetnének sokat e törekeny visszafordulási törekvéseikben. A sok tragikus sorsú alkoholbeteg láttán (megjegyzendő, hogy hazánkban több százezer ilyen ember él) sokszor megfogalmazódik az a gondolat: ha életmódunk, kapcsolatunk kultúránk, problémamegoldó lelki mechanizmusaink tudatos ápolására a múltban több gondot fordítottunk volna, talán nem jutottunk volna ide, ahol most tartunk...

A kórházi ágyon egyformán delirál a tanyai tsz-tag vagy az egyetemi tanár a városból, legfeljebb az egyik állatokkal a másik "atomokkal" viaskodik hallucinációjában. Ez nem változtat közös orvosi ellátásmódjukon a katasztrofális, ma is sokszor halállal végződő kórkép kimenetelén. De a delírium tremens életveszélyén túljutva a visszautat, az érdembeli gyógyulás lehetőségét keresve már véget is érhetne a hagyományos orvosi szerep, hiszen a feladat szociálpszichiátriaivá és ösztársadalmivá szélesülhetne. Ekkor kezdjük el keresni az okokat és az alkoholista-karrier stációt. A közös kórképek mögött rejlő differenciált emberi sorsok "másságát" feltárni nemcsak a gyógyítás, hanem a megelőzés szempontjából is rendkívül fontos lenne.

A fentiekből kiindulva a kórházba felvett alkoholbetegek adataiból próbáltunk megtudni területünk alkohol-megbetegedési jellemzőit. (Tíz év alatt 15 600 fő érte el az általános pszichiátriai osztályt alkohol-probléma miatt.) Ezek a vizsgálatok arra utalnak, hogy területünkön a kórházi felvételre kerülő alkoholbetegek lakosságra (NP) számított megbetegedési aránya a legrosszabb a leghátrányosabb településszerkezetet képviselő tanyán élő lakosoknál. Sajnos a kórképek előrehaladottsága is itt a legkifejezettebb.

Megjegyzendő, hogy a szőlő és gyümölcsstermelő falusi és tanyai emberek életmódja és iváskultúrája erősen különbözik a városiakétól. Hajnaltól késő estig, egyenletes szintű fogyasztásukkal mintegy állandó közepes véralkoholszintet tartanak fenn. Ez az ivástípus leginkább az ún. francia ivástípusra hasonlít. (Mindig isznak, de botrányosan alig részegednek le, még napi 3-4 liter bor fogyasztása esetén sem.) Így környezetük is jól tolerálja ivásukat. A városi populációra inkább a rövid idő alatt gyorsan elfogyasztott italmennyiség, a hirtelen emelkedő véralkoholszint miatti gyorsabb lerészegedés a jellemző. Emellett a városi környezet toleranciája is kisebb a botrányos lerészegedéssel szemben. Így hamarabb megkapja a figyelmeztetéseket a túlzott alkoholfogyasztásra. Ez is az egyik oka lehet annak, hogy a városiak 70 százaléka még saját lábán éri el a kórházi osztályt, és csak 30 százalékát "hozzák", míg a tanyaiaknál ez az arány fordított.

Az alkohol miatt felvettek átlagéletkora 41 év, de városiaknál 39, tanyaiaknál 43 év volt.

A rendszeres bevallott ivás időtartama 17 év(!) volt (város: 14 év, falu: 18 év, tanya: 20 év) az első kórházba kerülés előtt. Nőknél ez "csak" 11 év volt. Betegeink saját maguk által bevallott italmennyisége napi 242 ml volt (abszolút alkoholban). Ha ezt az adatot elhisszük (pedig tankönyvi tétel, hogy az alkoholista által bevallott mennyiséget még meg is kell szorozni valamennyivel) és lefordítjuk az életmód és életvitel hatásra, akkor ez azt jelenti, hogy 17 éven át naponta kb. 2,5 liternyi bornak megfelelő mennyiségű toxikus hatást kényszerült elviselni a beteg szervezete, ennek megfelelő sérült viselkedésmódot a környezete, munkája.

Igy már nem véletlen az az adat, hogy partnerkapcsolat nélkül él betegeink 50 százaléka, holott ez az adat területünkön (1980. évi népszámláláskor) az NP-ben csak 28 százalék volt.

Arra a kérdésre, hogy ki áll a vizsgált alkoholista személyéhez legközelebb, maradt-e olyan emberi kapcsolata, akire számíthat: 40 százalék már senkit sem tudott megjelölni, tehát izolálódott. A családot mindössze 10 százalék említett érzelmi kötődésként, holott formálisan családban él 50 százalék. További néhány százalékuk munkatársat vagy barátot jelöl meg legközelebbi kapcsolatként. Nehéz lenne választani, hogy ez a kapcsolat-sérültség ok vagy következmény. Nagy százalékban az alkoholizmushoz vezető út okaként jelölték meg az izoláltságot, a magányt.

Társadalmi rétegződésükre vonatkozóan a májcirrhózisban meghaltak országos statisztikája szolgál alapul, ami szerint a szövetkezeti parasztságnál nagyobb arányú az érintettség, mint a szellemi foglalkozásúaknál.

Mondhatni, a kedvezőtlen szociokulturális helyzetű rétegeknél, a hátrányosabb településszerkezetűeknél még gyakoribb a kórházi kezelésre szoruló alkoholbetegek amúgy is magas aránya.

A kórházba felvett alkoholbetegeknél a részletes pszichológiai tesztvizsgálatok nem mutattak ki olyan specifikus jellemzőket, amely sorsuk alkoholistává válásában determináló szerepet játszhatott volna.

A vizsgált alkoholisták pszichológiai jellemzői közül kiemelésre kívánczik önismeretük igen alacsony szintje. Nem ismerik önmagukat. A férfiak 90 százaléka hamisan pozi-

tív énképet írt le magáról azon valóság után, hogy káros és kóros magatartása miatt került kórházi felvételre. Ez arra hívta fel figyelmünket, hogy sok tennivalónk marad az önismeretfejlesztés területén.

Az alkoholfogyasztás előnyeiről-hátrányairól adott válaszok döbbenetesen téves ismereteket takarnak. 93 százalék jelölte meg előnyét az alkoholfogyasztásnak és csak 6 százalék állította, hogy nincs előnye az alkoholfogyasztásnak. Ezen adat viszont az ismeretterjesztésünk fejlődni valóira hívta fel a figyelmet: évszázados téves hiedelmeket kellene végre a helyére tenni (pl. "erőt ad", "a nehéz munka megkívánja", "kell az emésztéshez", "a vérképzéshez" stb.).

Említést érdemel még az alkoholizmus és az anyagi lét viszonya. Újabb kutatások szerint (DEWORT 1959) a mai társadalmak italfogyasztása a "jólét alkoholizmusa": az egy főre eső jövedelmeknek, a szabadidő növekedésének (és igénytelen kitöltöttségének), a magánvagyon gyarapításának értelmetlensége sokszor hatványozza az italra fordított kiadásokat. Tényként kell leszögezni, hogy hazánkban az alkoholizmus emelkedése párhuzamosan haladt az életszínvonal emelkedésével (kivétel az utóbbi három év). - Más irodalmi adatok beszélnek a "nyomor alkoholizmusáról" is, de ez nem zárja ki, sőt kiegészíti az előzőeket. A nyomor inkább az alkoholizmus következményeként jelenik meg. Nálunk az utóbbi években - főleg a városi alkoholistáknál - egy igen felgyorsult életvitel-degradáció figyelhető meg. Ezt egyre teljesítmény-centrikusabbá váló életünk is magyarázhatja. Máskor nincs lakása, állása, emberi közössége az alkoholistának, egyre hamarabb visszaesik, újra kórházba kerül, sokkal gyorsabban, mint azt a szorosan vett testi állapota indokolná.

Az alkoholizmus gyógyítása hosszú, legalább két évre tehető küzdelmes folyamat, melynek gyógyulási esélyét ma 20-25 százalékra becsülik. Irodalmi adatok arra utalnak, hogy jól kiépített utógondozással a 30-50 százalék is elérhető. Minél korábbi fázisban kerül az alkoholbeteg kezelésre, annál jobb a gyógyulási esélye.

Az alkoholista gyógykezelésének alaptételei:

- I. Találkozni kell a betegnek a gyógyító teammel, a gyógyítási lehetőséggel,
- II. a polytoxikózis, az idült mérgezés adott állapotának megfelelő kezelése,
- III. abstinencia beállítás (elvonókúra),
- IV. utógondozás, rehabilitáció.

Az alkoholista gyógykezeléshez jutását sok hátráltató körülmény nehezíti:

1. Hiányos betegségbelátásuk, 90 százaléka nem tartja magát alkoholistának, csak a nálánál többet ivókat. Hosszú, sokszor küzdelmes folyamat elfogadtatni vele a gyógyulni akarás motívációját.

2. A stigmatizáció is hátráltató körülmény, amely alatt az értendő, hogy akkor érzi az alkoholistát a megvetés, ha kezelteti alkoholizmusát.

3. A kezelési feltételek, az egészségügy tárgyi és személyi feltételei e nagytömegű alkoholbeteg ellátásra jelenleg nem elégségesek.

4. A késői kezelésbe kerülés.

A kezelésbe kerülés ideális időpontját úgy fogalmazzák meg az alkohológusok, hogy ez akkor következzen be, ha az alkoholista eljut addig, hogy önmaga is belátja: "nem lehet így tovább", de önerőből már nem képes a változtatásra. Sajnos nálunk ekkor csak ritkán jut el az alkoholista az egészségügybe.

Az alkoholistának meg kell mondani, el kell fogadtatni vele, hogy segítségre szoruló alkoholbeteg, és elsősorban nem büntetni, hanem sorsát jobbrafordítani szeretnénk. Ki mondja meg neki? A család? A barát? A munkahely? Az orvos? A hatóság? A megfelelő időben mindenkinek morális kötelessége lenne segíteni ebben és vállalni ezt a nem népszerű feladatot.

Az alkoholizmus korai felismerésében, kiszűrésében sokszor hamarabb tudna tenni a család, a munkahely, a közvetlen környezet. Hiszen az alkoholista életmódja, magatartása alapján számukra korábban nyilvánvaló a veszélyeztetettség. Még mielőtt orvosi vizsgálattal is kimutatható szervkárosodások bizonyítanak ezt. Itt még könnyebb lenne megállapítani, de a család hosszú ideig takargatja az állapotot, a környezet, munkahely is álhumánusan toleráns. Pedig ebben a kezdeti fázisban néha egyszerű emberi kapcsolat-javulás, jobb egyéni vagy közösségi érzelmi motívációt nyújtó, segítő környezet is képes lehetne az italozó életmód önerőből való megszakítását előidézni. Kezdeti fázis az ún.

"probléma drinker" kategória, ahol problémáik vagy neurózisuk miatt isznak mértéktelenül. Ezek ha segítséget kapnak problémáik megoldására, sokszor képesek életvitelükön az önerő hozzáadásával is változtatni. Chicagói szerzők vizsgálata szerint a nagyvárosuk deklaszszált negyedében élő alkoholisták 10-20 százaléka "spontán", tehát orvosi segítség nélkül képes volt abbahagyni alkoholizáló életvitelét (pl. olyan motívációval, hogy új házasságot kötött, új munkahelyre került, új vallási közösséghez vagy az anonim alkohol klubhoz csatlakozott stb.). Tehát érzelmi irányultsága javult, egyensúlyibb állapotba jutott. Csak aláhúzni szeretnénk azt, hogy az alkoholizáló életmód kezdetén a "gyógyítás" kulcsfigurája nem az orvos vagy az orvosi gyógy mód, hanem a segíteni akaró emberi-környezeti tényezők célszerű felhasználása is hozhat eredményt.

Ha az alkoholizmus, az alkoholfüggőség előrehaladottabb, akkor a következő alkoholkezelési formák jöhetnek szóba:

1. ambuláns önkéntes alkoholkezelés, melyet az alkohol, illetve ideggondozó intézetek végeznek,
2. kórházi önkéntes elvonókezelés,
3. kórházi kötelező kezelés,
4. munkatherápiás intézeti kezelés,
5. kényszerkezelés, mely a büntetett alkoholisták BV intézetében végzett alkoholkezelést jelenti.

Az intézeti (kórházi) kezelések sohasem befejezett gyógymódok, hanem csak védett környezetben a racionális kezelés indítását jelentik, melyet minden esetben hosszú ambuláns utógondozásnak kell követnie. El kell oszlatni azt a tévhitet, hogy a kórházi kezelés befejeztével - ez átlag hat hétig tart - az alkoholbeteg gyógyultan távozik. A gyógyulás legnehezebb szakasza éppen a kórházi kezelés befejezte után vár rá! A hosszú ideig tartó utógondozás létfeltétele a gyógyulásnak, mivel az alkoholistának az évtizedeken át rögzült hibás életmódját, örömszerzését (az ivást) kellett és kell feladnia és ezt valamivel pótolni, elszakadt életfonalait (család, munkahely stb.) újraszöni, emberpróbáló feladatként.

Az alkoholizmus gyógyításának hosszú küzdelmes folyamatában és változataiban - szakirodalmi adatok tükrében - azon csoportok eredményei mutatnak legmesszebbre, ahol a kórházi kezelés után a páciensnek sikerül valamilyen öngyógyító, önsegítő közösséghez csatlakoznia. Ilyen lehet az Anonym Alkohol Klub: USA, Nyugat-Európa. Ezek magas normájú abstinens közösségek, szimmetrikus partnerviszonyokkal, akik emellett a másokon segítés magasabbrendű érzését is felhasználják közösségkultúrájukban. Igen nagy előrelépést

jelenthetne, ha nálunk is valódi közösségekké izmosodhatnának a számukban örvendetesen szaporodó alkohol-ellenes klubok. Terebélyesedhető szigetei lehetnének nemcsak az alkohol elleni küzdelemnek, hanem mintái az emberi közösségteremtésnek is. Az angolok hagyománya ilyen téren kétségtelenül gazdagabb, bár az ember társas lény mivolta nem kérdőjelezhető meg, legyen az bármilyen nemzetiségű. Az alkoholistáknál ez a közösségkeresés még kifejezettebb igény, hisz alkoholizáló életük nagy része az ivócimborák és a kocsmák kétes értékű közösségében telik el. Ide kívánczik egy - nem alkoholistáknál, hanem a szegedi ipari munkásság körében végzett - szociológiai vizsgálat, ahol időmérleget készítettek (Szentirmai László és munkatársai). A vendéglőben-presszóban töltött idő heti 180 percnak bizonyult.

Közösség- és kapcsolatcultúránk tudatos ápolása és fejlesztése legalább annyira égető probléma lenne, mint a közművelődési program megvalósítása, de még szerencsésebb lenne a kettőt együtt, összehangoltan megoldani. Ebben minden "írástudó" felelősségére szükség van. Mindenkitől azt várjuk el, hogy saját lehetőségeivel, a saját területén küzdjön azért, hogy egészségesebb, értelmesebb életmódot tudjunk meghonosítani, hogy minél kevesebb alkoholista "képződjön".

A prevenció (a megelőzés) lényegét tekintve abból indulhatunk ki, ami a teljes értékű emberi élet alapja:

anyagi és társadalmi biztonság,

testi egészség,

lelki egészség.

Bármelyik faktor sérült vagy elégtelen, boldogtalanság, kisebbrendűségi érzés alakulhat ki. A lelki egészség kialakításának és megőrzésének az a célja, hogy az egyén számára biztosítsa az optimális intellektuális és érzelmi fejlődést,

hogy fenntartsen olyan személyiségszerkezetet, amely alkalmassá teszi az embert társadalmi feladatainak maradéktalan teljesítésére, miközben önmagával és környezetével egyaránt harmóniában, békében él.

Ha elfogadjuk azt, hogy az emberi személyiség társadalmi termék is, és fejlődésében a társas hatások alapvetőek, akkor ezek tudatos jobbításával bizonyos lelki zavarok (TBZ-k) keletkezését csökkenteni lehet.

Mentálhygiénés kultúránk, a lelki egészségünk karbantartására irányuló tevékenység általában alacsony szintű, így nem véletlen, hogy szaporodnak az önszabályozás zavarai, az olyan hibás problémamegoldó mechanizmusok, mint az alkoholizmus, narkomániák, szuicidium, stb.

Összefoglalva: közel sem deprimáló, hanem a mai magyar valósággal őszintén szembenéző, küzdelemre hívó céllal próbáltuk körvonalazni egyik legnagyobb társadalomegészségügyi gondunk, az alkoholizmus helyzetét. Bizton állítható, nem elhanyagolható tényezője a mennyiségileg fogyó és minőségileg romló népességi folyamatainknak.

Hinnünk kell abban, hogy a progresszív negatív folyamat megállítható, de ehhez minden művelt emberfő összefogott, az eddiginél magasabb hőfokú tenniakarására és erőfeszítésére van szükség.

Bóhm Antal:

"AZ "INGÁZÓK TÁRSADALMA" A 80-AS ÉVEK KÖZEPÉN

1985-ben jelent meg a Kossuth Kiadó gondozásában Társadalmunk ingázói - az ingázók társadalma című monográfiánk, amely az ingázás jelenségét, kialakulásától napjainkig tekintette át. Pontosabban, az 1980-as népszámlálási adatok zárták tanulmányunkat. E kötetben szerzőtársammal, Pál Lászlóval arra törekedtünk, hogy feltárjuk az ingázás specifikumait, főbb típusait, fejlődésének fontosabb periódusait, és - nem utolsósorban - megkíséreltük az ingázókat a magyar társadalom szerkezetváltozásaiba illeszteni, s a változások folyamataiban értelmezni.

Az adatgyűjtésünk lezárása óta öt esztendő telt el, s ez alatt az idő alatt jelentős változások történtek, vagy legalábbis kezdődtek el az ingázók társadalmában is. Az elkövetkezőkben e változásokra fogok koncentrálni azzal a megszorítással természetesen, hogy ahol eleve szükséges, ott a korábbi koncepciónkat is felidézem, vagy - ha vázlatosan is - bemutatom.

Milyennek ismerjük ma az ingázókat, s miként ítéljük meg az ingázást?

Annak idején úgy láttuk, hogy meglehetősen kevésbé ismert a magyar közvéleményben az ingázók társadalma, hiszen igen sok előítélet, sztereotípia él a köztudatban velük kapcsolatban. Sokan - még a 80-as évek elején is -

"kétlakiaknak" tekintették őket, arra célozva, hogy a két-lakiság kétfelől szerzett előnyüket jelent. A kétlaki jel-zőt ma is pejoratívnak érezzük, olyan előítéletnek, amely az 50-es évek ideológiai rekvizítumaiból maradt ránk.

Mások az ingázókban ma is szerencsétlen sorsú, korán kelő, fekete vonatokon utazó állampolgárokat látnak, akik tulajdonképpen nem is tekinthetők teljes értékű állampolgá-roknak. Nem egészen munkások és már nem is parasztok, vala-hol még mindig az átmenetet képviselik. E szemlélet üzemi vetületében az ingázó nem teljes értékű munkás, paraszti mentalitást hordoz, mi több konzervál, a nem ingázó dolgo-zótársainál mindenképpen rosszabb minőségű - ha úgy tet-szik - "másod-osztályú" munkás. Még mindig erősen él a köz-tudatban a kevéssé iskolázott, kevéssé szakképzett ingázó-kép.

Megint mások politikai és kulturális értelemben egy-aránt közömbösekknek, paraszti mentalitás hordozóinak tekin-tik őket, sőt esetenként az is megfogalmazódik, hogy deviáns magatartást hordoznak.

Az előítéletek sorát tovább is folytathatnánk...

Ugyanakkor azonban azt is látnunk kell, hogy az ingá-zókról másfajta, egy realisabb kép is kialakult. Ez való-színűleg annak következménye, hogy napjainkban az ingázó-kat már számontartják, foglalkoznak velük, sajátos gazda-sági-társadalmi szerepükre mind többen figyelnek föl. Csak példaként idézzük fel: a KSH az 1970-es és 1980-as népszám-lálás során külön foglalkozott az ingázó kérdéssel, az utób-bi esetben közel ezer oldalas ingázókra vonatkozó adathal-mazt publikált. Legutóbb pedig megjelent az 1984. évi mikro-cenzus anyaga, amelyben az ingázók kitüntetett szerepet ját-szanak. A statisztikai információ-gyűjtés és -közlés mellett

nem feledkezhethetünk meg az ingázókkal kapcsolatos kutatásokról sem. Ilyeneket többek között a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetében, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében vagy a Nehézipari Műszaki Egyetem Marxizmus Tanszékén végeztek.

Ma már bőséges információ áll az ingázást kutató szociológus rendelkezésére, és talán nem tévedünk, ha úgy látjuk, hogy kialakulóban van az ingázók társadalmi súlyának, szerepének megfelelő kezelési mód is.

Összességében tehát: bár még mindig kísértenek a múltbéli sztereotípiák, azért már kialakulóban van egy reálisabb szemlélet, amely az ingázást jelentőségének megfelelően látja és láttatja. E reálisabb szemléletben az ingázás nem értékítélet, hanem gazdasági és társadalmi adottság - ha úgy tetszik kényszer -, amelytől egy közepesen fejlett gazdasági szinten nem lehet eltekinteni. Az ingázó számára pedig az ingázó lét meghatározott életforma, hosszabb időre való berendezkedés, szerves része az egyén életstratégiájának.

Az ingázók főbb típusai

A szemléletmód változása azt is eredményezte, hogy manapság már differenciáltabban szemlélhetjük az ingázókat. Közöttük ugyanis rendkívül sokféle életformát, életmódot, tevékenységszerkezetet, aspirációt, mentalitást stb. különböztethetjük meg.

Legnagyobb tömegüket ma is a naponkénti ingázók - a mi terminusunkkal - bejárók alkotják. Számuk 1980-ig ugrás-szerűen nőtt,

1960-ban 636 ezer,

1970-ben 977 ezer

1980-ban 1 218 ezer volt a naponkénti ingázók, azaz a bejárók száma. Esetünkben az alapképlet: kisebb településről (lakóhelyükről) nagyobb településre járnak dolgozni, azaz többnyire faluból-városba ingáznak (azért többnyire, mert falu és falu, valamint város és város között is létezhet ingázás).

A bejáró lét specifikumaiból a legfontosabb ma is a redisztribúciós elosztáshoz kötődik -, ők azok, akik a szűkös munkahelyválasztási lehetőségeik folytán kénytelenek elviselni (és naponként átélni) a redisztribúciós hiányokat. Ennek szerves velejárója az, hogy a léthelyzetükből fakadó egyenlőtlenségeket önerőből (redukált fogyasztással és intenzív felhalmozással) igyekeznek kompenzálni.

A távolsági ingázók alkotják a másik jellegzetes ingázó csoportot. Számuk 1980-ban 270 ezer fő volt, közülük 130 ezren laktak munkásszállókon. Ők azok, akikre leginkább vonatkoztatható ma is a tradicionális ingázó ítélet - többnyire iskolázatlan, szakképzetlen réteget alkotnak - társadalmi helyzetük gyakran többszörösen is hátrányos.

E rétegben található meg a deviáns magatartásúak számos része, az alkoholizmus, a személyiségzavar, újabban a kábítószer-fogyasztás is gyakori.

Velük kapcsolatban szólnunk kell a munkásszállás problémájáról. A hatvanas években úgy gondoltuk, hogy a munkásszállás fogja megoldani a lakóhely-munkahely elszakítottaságából fakadó gondokat. Kiépült a munkásszállások rendszere, amely azonban bizonyos csapda-effektust is képezett. A dolgozó - főleg a fiatal - számára azt ígérte, hogy ha isten

háta mögötti lakóhelyéről eljön egy városi település munkásszállására, ott nemcsak az új városi életformával, értékekkel ismerkedhet meg, hanem befejezheti el nem végzett általános iskoláját (esetleg érettségig tehet), szakmát tanulhat stb. A valóságban azonban - igen sok helyen - a továbbtanulás és a szakmaszerzés helyett inkább a deviáns magatartási módok elsajátítására nyíltott lehetőség. Csak azok tudtak a lehetőségekkel élni, akiknek a személyisége erősen bizonyult. Viszont igen sokan - a többség talán - perifériára szorult, s marginális helyzetbe került. A várt-ígért társadalmi mobilitás helyett az ellenkezője realizálódott.

Újabban az is növekvő gondot okoz, hogy a munkásszállások fenntartása mind többbe kerül az üzemeknek - következésképpen sok üzem ma már szívesen megszabadulna tőlük. Van már gyakorlati példa is arra, hogy munkásszállását egy-egy üzem eladta (átadta) szállodának.

Az ingázás fő irányát - mint fentebb említettük - a kisebb településről a nagyobb településen lévő munkahelyre való eljárás jelenti. Az alapképlet tehát a faluból vezet a város felé. Van azonban ezzel ellentétes mozgás is, s ez a nagyobb településről a kisebb településen lévő munkahelyre folytatott kijárás. Ebben az esetben nemcsak a mozgás iránya különbözik, hanem az ingázók társadalmi helyzete, pozíciója is. A bejárók, a távolsági ingázók túlnyomó többsége ugyanis fizikai dolgozó, tehát munkás, a kijárók viszont zömmel szellemi foglalkozásúak, azaz értelmiségiek és alkalmazottak. Mindez az agglomerációs övezetekben és a városkörnyéki településeken tapasztalható elsősorban. A fővárosban pl. naponta csaknem 30 ezren járnak ki vidéki munkahelyükre, közöttük pedagógusokat, orvosokat, tanácsi alkalmazottakat egyaránt találhatunk.

A kijárással és a kijárókkal kapcsolatban óhatatlanul fölmerül a kérdés, hogy vajon ez a kijáró értelmiségi réteg mennyire tud beilleszkedni munkahelye településének társadalmába. Mennyiben tudja a helyi társadalom organikus értelmiségi szerepét föl vállalni? Ismeri-e egyáltalán azokat a problémákat, gondokat, amelyek munkahelyének településén a helyi lakosságot foglalkoztatják, s mennyiben segítheti elő a megoldásukat? Tapasztalataink ebben a tekintetben általában negatívak. Ez annál inkább figyelemre méltó, mivel napjainkban előtérbe kerültek a helyi társadalom problémái, amelyek társadalmi kezelésében, egyáltalán a helyi érdekek érvényesítésében (manifesztálásában, más érdekekkel való ütköztetésében) a helyi értelmiségnek igen fontos szerepe lenne.

Az ingázásnak egyéb típusai is léteznek. A szezonális vándorlás, a summás-járás pl. ma is megtalálható hazánkban, természetesen a korábbiaknál jóval kisebb arányban és egészen más föltételek mellett. Észak-magyarországi településekről ma is járnak szervezett csoportok az Alföldre mezőgazdasági munkát végezni betakarításkor, gyümölcsszüret idején. Ez is ingázás, természetesen sajátos ingázási forma.

Ingázásnak tekinthető a külföldi munkavállalás is, akár abban a formában, hogy magyarok vállalnak külföldön munkát, akár pedig úgy, hogy külföldi munkavállalók (kubaiak, vietnamiak, lengyelek stb.) dolgoznak hazánkban. A kishatárforgalom keretei között is találkozunk ingázókkal. Ezek a formák viszonylag szűkösek, de így is sajátos gondokat teremthetnek, amelyekre feltétlenül figyelni kell.

Végül az ingázáshoz tartozik a diákok utaztatása.

A középiskolásoknak egynegyede, a szakmunkásképző intézetek tanulóiak pedig közel fele ingázik - többnyire napon-ta az iskolája és lakóhelye között. Sőt, ma már az általános iskolákban is megtalálhatók az ingázók. A 70-es évek kampányszerű iskola-körzetesítésének eredményeként -, amelyet ma már igen sok fórumon elhibáztatnak tekintenek - a kisiskolások jelentékeny része is ingázni kényszerül. Ezek a diákok valószínűleg az iskoláik befejezése után is ingázók maradnak, belőlük rekrutálódik az ingázók zöme. Számuk-ra az ingázás az iskoláskortól a nyugdíjazás időpontjáig természetes életformát jelent, ha úgy tetszik adottságot, amellyel igen nehezen lehet csak szakítani.

Az ingázók fontosabb típusait áttekintve jól látható, hogy életformájukat, lehetőségeiket, valamint az ingázás gyakoriságát tekintve is igen heterogén rétegek tartoznak társadalmunk e sajátos rétegébe. Kedvezőbb és kedvezőtlenebb életfeltételek, előnyök és hátrányok, valamint a mindennapi szükségszerűség mértéke differenciálja e rétegeket, amelyek végső soron csak abban azonosak, hogy munkahelyük és lakóhelyük közigazgatásilag különböző településen van.

Mi történt az "ingázók társadalmában" 1980 óta?

A rendelkezésünkre álló statisztikai adatok arról tanúskodnak, hogy az 1980-as népszámlálás óta jelentős átrendeződések indultak társadalmunkban. (A változás valószínűleg 1978-cal kezdődött -, erről azonban nincsenek megbízható adataink.) Itt most ne bonyolódjunk bele abba a kérdésbe, hogy az elmúlt négy-öt év változásai megfelelnek-e korunk követelményeinek, azaz elégedettek lehetünk-e vagy sem a változás dinamizmusával. Ennek értékelése külön témakör.

A változásra visszatérve idézzünk föl néhány olyan alapvető adatot, amely valamiképpen az ingázás jövőbeli alakulására is hatással lehet. Mint ismeretes 1980 óta a népesség 50 ezer fővel (0,5 százalékkal) csökkent hazánkban, így hazánk lakossága jelenleg 10 659 ezer fő. Ez önmagában is figyelmeztető, azonban még riasztóbbak a prognózisok. Amennyiben nem sikerül megállítani e kedvezőtlen folyamatot, hazánk népessége az ezredfordulóra akár félmillióval is csökkenhet. Mindez természetesen befolyásolja a foglalkoztatást és a foglalkozás-szerkezetet is.

Az aktív keresőket szemlélve ugyancsak a létszám csökkenése tapasztalható leginkább. Az ipari keresők létszáma 110 ezer fővel, az építőipariaké 50 ezer fővel csökkent, ami 6 százalék, illetve 11 százalék visszaesést jelent az adott ágazatban. Az okok itt is közismertek: a beruházási stop, a redisztribúciós gazdaságpolitika óhatatlanul a foglalkoztatottak létszámcsökkenését idézte elő. (Ennek értékelésébe, a folyamat dinamizmusának megítélésébe ezúttal sem mehetünk bele.) Az aktív keresők létszáma összességében 150 ezer fővel (3 százalék) csökkent, s jelenleg 4 917 ezer fő. Teljesen egyértelmű, hogy e csökkenés az ipar és az építőipar veszteségeiből állt össze.

Mindez azért érdekes számunkra, mert az ingázás alakulását mindenkor az alapvető gazdasági-társadalmi folyamatok határozták meg, másfelől pedig azért, mert az ingázók tekintélyes részét az ipar és építőipar foglalkoztatta. Nem meglepő tehát, hogy 1980 óta a naponkénti ingázók létszáma jelentősen, 123 ezer fővel csökkent, s ez 10 százalék csökkenést jelent. Ágazatonként a legjelentősebb csökkenés az építőiparban következett be - ez 22 százalék volt, az ipari és a közlekedési ágazatban viszont "csak" 12-12 százalék. Egyedül a mezőgazdaságban nőtt meg valamelyest az ingázók aránya.

Az adatok egyértelműen jelzik, hogy az esetleges foglalkoztatási gondokat a munkahelyek - könnyű megoldásként - az ingázók terhére fogják megoldani. A "könnyű megoldás" értelmezésére a későbbiekben visszatérünk.

Figyelemre méltó az is, hogy erőteljes csökkenés tapasztalható a legfiatalabb korosztályban, a 30 éven aluliak között 100 ezer fővel ingáznak kevesebben, mint öt éve - itt a csökkenés 19 százalék.

A változások következtében módosultak az ingázó arányok az ágazatok között. Jelenleg - pontosabban 1984-ben - az ingázók aránya:

a közlekedésben	31,9 százalék,
az építőiparban	29,9 "
az iparban	25,8 "
a mezőgazdaságban	21,4 "
a kereskedelemben	19,4 "
egyéb területeken	13,4 ".

A változások ismételten felvetik az ingázókkal kapcsolatos alapkérdéseket, amelyek között az alapvető tendencia, az ingázás jövőjének alakulása meghatározó.

Nagyon egyszerű volna azt mondani - erre különben volt már példa -, hogy meg kell szüntetni az ingázást, s ezzel egy nyomasztó konfliktusforrástól megszabadulunk. Ez azonban merő illúzió, az ingázást megszüntetni sem hazánkban, sem másutt nem lehet hatalmi szóval vagy merő elhatározásból -, azt mindenkor a gazdasági szükségleteknek megfelelően lehet csak többé-kevésbé szabályozni.

Ha a fejlett tőkés országok ingázóit vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy náluk az ingázás a miénkhöz képest fordított előjelű. Abban az értelemben, hogy

nem a fizikai dolgozók utaznak elsősorban, hanem az ún. "fehér gallérosok". Máluk a munkások - a "kék gallérosok" - külvárosok kolóniáin élnek és városi lakosok. A középosztálybeliek viszont előszeretettel költöznek ki a városkörnyéki települések zöld övezetébe, ott építtetik föl lakásaikat, házaikat a csendes, jó levegőjű, nyugodt környezetben. A munkások zöme ezt nem engedheti meg magának, számukra marad a zajos, rossz levegőjű városi kolónia. Minderre London környékétől Olaszországig sok-sok példát lehetne felhozni. Az ingázás tehát nálunk is fennmaradt, csak az ingázók társadalma alakult át teljesen (Olaszországban pl. ma is 6 millió ember ingázik).

Vajon nálunk megfordul-e a jelenlegi folyamat? Enyedi György évek óta hazánkban is a városiasodás dezurbanizációs ciklusát várja és jelzi előre, amelynek különben számos előjele máris látható. A kisebb, falusias települések az elmúlt években részben kezdenek fölértékelődni. Bizonyos fajta falura történő visszaáramlás is tapasztalható. (Ne tévesszen meg bennünket, hogy közben a városi települések lakossága növekszik, hiszen ebben igen nagy szerepe van egyes települések városi rangra emelésének, valamint városkörnyéki falvak városhoz való csatolásának!) Megfigyelhető az is, hogy ahol az ökológiai ártalmak erősebbek, onnét a szellemi foglalkozású rétegek - amennyiben tehetik - előszeretettel költöznek ki a zöldövezetbe.

Valószínűsíthető, hogy hazánkban is vonzóbbá válik a városkörnyék, a zöldövezet, még akkor is, ha csak községi státusza van. Ennek következtében minden bizonnyal nálunk is megváltozik az ingázók összetétele - az ipari foglalkozásúak rovására előtérbe kerülhetnek a szellemi foglalkozású értelmiségi és alkalmazotti rétegek. Ehhez azonban az is kell, hogy megváltozzanak az ingázás feltételei.

Manapság ugyanis az ingázás specifikumai közül két kardinális tényezőt lehetne kiemelni: a településszerkezeti egyenlőtlenséget, valamint az érdekérvényesítés korlátozott voltát.

Ami a települések egyenlőtlenségét illeti: társadalmunkban minden bizonnyal a településhierarchia tartalmazza a legkirívóbb egyenlőtlenségeket. A kommunális beruházások aránya az 50-es években 70:30, a 60-as években 80:20, a 70-es évektől pedig 90:10 volt, a városok és falvak között - jöllehet - a népesség-megoszlás aránya 53:47 volt. Az utóbbi években igen sokan bírálták - joggal - a redisztribúciót, azaz a központi elvonás és újraelosztás hazánkban kialakult gyakorlatát. A megyei szisztéma igen sok esetben csak növelte az egyenlőtlenséget, így azután könnyen előfordulhatott, hogy az egy főre jutó kommunális beruházások évi összege egyes településeken megközelítette a 10 ezer forintot, másutt viszont - egy-egy Baranya vagy Bács-Kiskun megyei faluban - alig érte el az 50-et.

Ezeken a kirívó egyenlőtlenségeken az új településfejlesztési gyakorlat sokat változtatott, illetve lehetővé teszi a változást az új elosztási gyakorlatban. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi évek változásai inkább a méltányosabb elosztás kezdetét, és további változásokra, a helyi érdekek akceptálására van szükség ahhoz, hogy radikális változások történjenek a kommunális beruházások elosztásában.

A másik kardinális kérdés az érdekképviselet és az érdekérvényesítés. Ki vitathatná azt, hogy a bejárók, ingázók sajátos érdekeket hordoznak, amelyeket azonban üzemi és lakóhelyi fórumaikon igen kevésbé képesek manifesztálni. Részben azért, mert a megfelelő fórumok igen szűkösen állnak

rendelkezésünkre, részben pedig azért, mert hiányzik az a gyakorlat, ahol megtanulhatnak érvényesíteni érdekeiket. Ére pedig égető szükség van már ma a munkahelyeken és a lakóhelyeken egyaránt. E lehetőségekben a szocialista demokrácia fejlesztésének fontos tartalékai rejlenek.

Az ingázók helyzetének javítása - infrastruktúra és konfliktus-kezelés

Az utóbbi években mind nyomatékosabban fogalmazódik meg állampolgári igényként, hogy az urbanizálódásnak az eddigi gyakorlata - a városba költözés - helyett a kisebb települések népességmegtartó szerepét kell fokozni. Állampolgári érdek, hogy az ingázó ne kívánozzék el falusi lakóhelyéről, a városi élet vélt vagy valóságos előnyeieért ne hagyja el faluját, a kisebb településen építse ki "családi hátterét".

Ennek az igénynek egyik alapvető feltétele a kisebb települések, agglomerációs térségek infrastruktúrájának megfelelő fejlesztése, kiépítése. A fentiekben nálunk a kommunális beruházások egyenlőtlen elosztása, az infrastruktúra elosztása, városok és falvak infrastruktúrális egyenlőtlensége - ha lehet - még a kommunális beruházások egyenlőtlenségénél is nagyobb. Minél közelebb fekszik egy-egy falusi település a városhoz, annál valószínűbb, hogy kommunális ellátottsága, bolti hálózata, szolgáltatása, lakáshelyzete stb. rosszabb az átlagnál.

Az infrastruktúra szférájából emeljük ki a közlekedési lehetőségeket. Az ingázók többnyire tömegközlekedési eszközökkel - vonattal vagy autóbusszal - utaznak, általában nem nagy távolságról. A járatok utazási ideje, megbízhatósága, komfortja - hogy tisztaságáról ne is beszéljünk - rendkívül

sok kívánni valót hagy maga után. 15-20 km-re naponként oda-vissza utazni manapság kemény megpróbáltatást jelent. A már idézett 1984. évi mikrocenzus során vizsgálták az ingázók utazási körülményeit is. Ezek szerint naponként oda-vissza

15 percnél kevesebbet	2 százalék
16-30 percet	12 "
31-60 "	25 "
61 percnél többet	61 százalék utazik.

Ez utóbbiakból 40 százalék több, mint 91 percet tölt tömegközlekedési járműveken naponként. A naponként másfél óránál többet utazók 52 százaléka községekben él.

A megoldás kézenfekvő volna. Gyors, megbízható, kényelmes járatok. Voltaképpen megfelelő eszközökkel igen sokat lehetne könnyíteni az ingázás fáradalmain. Ennek feltételei azonban ma többnyire hiányoznak, és a jelenlegi szorító gazdasági helyzetben aligha lehet ebben gyors változást remélni.

Külön szólhatnánk a szolgáltatások helyi (községi-falusi) lehetőségeiről is. Ahol rossz a szolgáltatás, onnét - ha lehet - elvándorolnak az állampolgárok, az adott település népessége előrepszik, ez tovább rontja a szolgáltatások színvonalát, egyre kevésbé gazdaságos a boltokat, szórakozó helyeket stb. fenntartani. Ez tovább rontja a helyi népesség életkori összetételét, azaz kialakul egy ördögi kör, amelyből azután aligha tud egy-egy település lakossága kitörni. A változtatás egyetlen módját a kedvezőbb ellátottságú településre való elköltözés jelenti.

Ezokről a folyamatokról az utóbbi években elég sok szó esett hazánkban, s megfogalmazódtak a megoldás feltételei is. Ezek igen gyakran a helyi infrastrukturális fejlesztésben fe-

jeződnék ki: jó (vagy legalábbis elviselhető) közlekedési feltételek, az alapellátás megteremtése, olyan szolgáltató hálózat, ahol a legszükségesebb szolgáltatások helyben megtalálhatók, s esetleg a szórakozás minimális lehetősége.

Ezúttal ne beszéljünk a telefonhálózatról, és más hasonlóan akut gondokról...

Álláspontunk lényege, hogy az ingázás jövője döntő mértékben függ a kis, falusi települések infrastruktúrájától. Amennyiben a kisebb településeken is kialakítható egy bizonyos elviselhető infrastruktúra, voltaképpen az ingázás - mint életforma - teljesen elfogadhatóvá válik sokak számára. Ha pedig - s ez egy távoli, de nem elképzelhetetlen állapot - a nagyobb településekhez hasonló szolgáltatás és ellátás valósul meg a magyar települések többségében, az ingázás nem fog különösebb gondot jelenteni az állampolgároknak.

Hazánkban viszonylag kicsik a térbeli távolságok, ezért megfelelő feltételek esetén a naponkénti 10-20 km-es utazást könnyen el lehet viselni. Hangsúlyozom, megfelelő feltételek esetén.

Az ingázók helyzetének javításához természetesen nem elég az infrastruktúrát megteremteni vagy javítani. Bár más jellegű, de hozzá hasonlóan kardinális kérdés az ingázók speciális érdekvérvényesítésének a biztosítása is. Manapság azt tapasztalhatjuk, hogy az ingázók sem a lakóhelyükön, sem a munkahelyükön nem találhatnak olyan fórumokat, ahol mindennapi érdekeikkel előállhatnak, érdekeiket kifejezésre juttathatnák.

Vegyük egy konkrét példát! 1982. szeptember 1-én a közlekedési tarifákat jelentősen megemelték. Az áremelés után sokáig bizonytalan volt, hogy az új tarifák hogyan fogják érinteni az ingázókat. Az ingázók utaztatása igen komoly összegeket emésztett fel korábban is, érthető tehát, ha az üzemek, vállalatok ezt az összeget csökkenteni szeretnék. Ki viselje az utaztatás költségeit: a vállalat, a dolgozó, esetleg az állam? Az áremelést követően sokáig teljesen bizonytalan volt, ki mekkora terhet vállaljon a dolgozók utaztatásából. Végül 1983 februárjában megszületett a ma is érvényes rendelet, amely pontosan rögzíti a munkahelyi hozzájárulás mértékét. Az érdekek egyeztetése tehát hónapokig tartott, és úgy valósult meg, hogy az érdekeltek közül talán a legfontosabbakat, magukat az ingázókat ez ügyben senki nem kérdezte meg!

Majdnem hasonlóan alakult a busszal szállított ingázók helyzete is. Mint ismeretes, a VOLÁN Tröszt mellett igen sok vállalat üzemi buszokkal szállította, szállítja az ingázókat. Kellenek-e az üzemi buszok, nem kerül-e mindez túlságosan sokba, vetették föl annakidején a kérdést. Ez ügyben jól láthatóan ütközött egymással a közlekedési vállalat, az adott munkahely és az egész népgazdaság érdeke. És tegyük hozzá, az utazó munkás érdeke is. Ez utóbbiról azonban mindenki megfeledkezett. A döntés előkészítése során - az ingázók kivételével - mindegyik fél kifejtette, bemutathatta álláspontját.

A példák alapján óhatatlanul fölmerül a kérdés: mi történne, ha újra kellene szabályozni a közlekedési hozzájárulások mértékét és mikéntjét. Ha az üzemeknek a jelenlegi fenntartása már túlságosan sokba kerül, nem kerül-e sor a hozzájárulás mérséklésére és a dolgozók részesedésének felemelésére. Vajon az újabb érdekegyeztetés során sem fogják meg-

kérdezni az érdekelteket? A kérdéseket tovább folytathatnánk. Lehet, hogy ez csak egy olyan kutatónak a félelme, aki - a maga módján és eszközeivel - megpróbálja az ingázók érdekei felől szemlélni gazdasági-társadalmi viszonyainkat. Azonban akárhogy is vélekedünk, az vitathatatlan, hogy érlelődnek a feltételei annak, hogy a számszerűségében is jelentékeny ingázó réteg megfelelő érdekérvényesítési lehetőségeket kapjon társadalmunkban.

Ez még nyilvánvalóbb, ha arra gondolunk, hogy a 80-as évek közepén az eddiginél sokkal nyomatékosabban fogalmazódik meg gazdasági szerkezetünk modernizálása, a gazdaságtalan termelés visszaszorítása, leállítás, a dolgozók átirányítása, átképzése. Ebben a különben szükségszerű és elődázhatatlan folyamatban az ingázók kedvezőtlenebb helyzetben vannak munkástársaiknál, hiszen szaktudásuk kevésbé konvertálható. Könnyen elképzelhető, hogy egyes munkahelyek majd tőlük fognak (akarnak) megszabadulni mindenek előtt. S újra megfogalmazható a kérdés: lesz-e fórum, ahol az ingázók is kifejezésre juttathatják érdekeiket?

Koncz János:

TÁRSADLMI STRUKTÚRA ÉS MŰVELŐDÉS

A címben jelzett kérdéskör igen széleskörű szakmai irodalom tárgyát képezte az elmúlt évtizedben. A többirányú megközelítésből ez alkalommal egy rövid történelmi áttekintést követően néhány mai problémát kívánunk kiemelni, amelyek mindannyiunk érdeklődésére számot tartanak.

A történelmi vizsgálódás kiindulópontja a felszabadulás előtti kép vázlatos megfogalmazása. Földes Ferenc (1910-1943) A munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon című munkájában 1941-ben adott e témával kapcsolatos többoldalú áttekintést. A statisztikai adatok számos fontos tényezőre hívják fel figyelmünket. A szerző megállapítja, hogy a magyar parasztság nem rendelkezett kulturális fejlődési lehetőségekkel, hiszen ha a népiskolát követően polgári iskolában tanultak tovább a paraszt gyermekek, az ott szerzett ismeretek nem vagy alig hasznosíthatók a mezőgazdasági munkában. A szakműveltséget adó többi iskolafajta között különbséget kell tenni, mert ezek képesítő műveltséget adnak, meghatározott foglalkozási ágak felé irányítják a tanulókat.

Földes Ferenc adatai szerint a magyar társadalom mintegy 20-25 százaléka tartozik a munkásság sorába, bár egyes korabeli statisztikák csupán mintegy 12 százalékot sorolnak a munkásság körébe. Földes Ferenc számításai szerint a munkásság gyermekeinek továbbtanulási esélyeit a képesítő mű-

műveltséget adó iskolákban a következő számadatok érzékel-
tetik: a középiskolákba bejut az ipari munkások 10-17 év
közötti gyermekei közül minden 108., a felső kereskedelmi-
be minden 430., a képzőkbe minden 618.; az ipari munkások
középiskolás tanulók gyermekeinek 60 százaléka a haladóbb
szellemű középiskolákban, a reáliskolákban tanul. A munkás
leányok elenyésző számban jutnak be a középiskolákba, illet-
ve a képzőkbe és a leány kereskedelmi iskolákba.

A középiskolai tanulók szempontjából igen lényeges
eltérések tapasztalhatók a munkás és a szegényparaszt gyer-
mekek között. Majdnem ötször annyi gyermek tanult középis-
kolákban, mint parasztygyermek. Ebben a munkásság részben ke-
reseti viszonyai, részben a települési tényezők játszanak
szerepet.

Figyelemre méltó összevetést olvashatunk, ha a négy
társadalmi réteg gyermekeinek továbbtanulását tekintjük át.
Ennek megfelelően a szegényparaszt aránya a lakosság sorai-
ban 35 százalék, gyermekei a középiskolákban 1,3 százalékot
adnak. A munkásság társadalmi aránya 21,4 százalék, gyerme-
kei a középiskolákban 3,4 százalékot képviselnek, a birto-
kos osztály 16,8 százalékot jelent a társadalomban, gyerme-
kei adják a középiskolások 12,2 százalékát. A polgárság,
amely 26,8 százaléka a társadalomnak, gyermekeit tekintve a
középiskolások 82,4 százalékát adják. Ez a kép azt jelzi
hogy a polgárság gyermekei továbbtanulását illetően figyelem-
re méltó előnyöket élvez.

Ha a főiskolai oktatást nézzük a szegényparaszság
szemszögéből, akkor a következő kép tárul eléink: 1930-31-ben
a magyar főiskolára 256 szegényparaszt gyermek járt, ami a
tanulóifjúság 1,5 százaléka, mutatónk szerint 35 százalékot

képvisel a társadalomban. Másik mutató szerint a 13-20 éves korosztály helyzetét vizsgálva megtudjuk, hogy a szegényparasztság csupán minden 1 320. gyermeke jut el a főiskolára. Földes Ferenc szerint ez a három milliós szegényparasztság numerus claususa, amelyhez még külön törvényre sem volt szükség, hiszen anélkül is kitűnően működött. Ez idő tájt szerveződnek Magyarországon a népfőiskolák, amelyeken néhány hetes elméleti és gyakorlati tanfolyam után a végzettek oklevelet kaptak. Ez az intézmény azonban korántsem tud olyan képesítést adni, amelyre a szegényparaszt fiataloknak a társadalmi felemelkedéshez szüksége volna.

A munkásság gyermekei felsőfokú továbbtanulását - mint említettük - a települési körülmények is befolyásolják -, nevezetesen a városi előnyök. A 18-23 éves korosztályból minden 425. ipari munkás gyermek előtt nyílt meg a kulturális fejlődés lehetősége. Ez azt jelenti, hogy a hallgatók 2,8 százalékát adják, a munkás gyermekek és hallgatók között csupán minden 473. a munkás szülők gyermeke.

Külön vizsgálja Földes Ferenc az iparos-tanonc szülők gyermekeit. Az adatok szerint a paraszt gyermekek, de a kispolgársághoz tartozó szülők gyermekeinek egy része is a tanonciskolába kerül. Míg az előzőeknél ez valamelyest társadalmi felemelkedést, az utóbbiaknál társadalmi visszalépést jelent. A tanonciskolákban nagy a lemorzsolódás, mintegy 30 százalékuk nem fejezi be a tanulmányait. A heti óraszám mindössze 9, és a harmadik évben már csak heti 3 óra az elméleti oktatás. Annak érdekében, hogy a tanoncok megfelelően fel tudjanak készülni a választott pályára, munkaidejüket 35-40 százalékkal kellene csökkenteni.

A mezőgazdasági szakoktatás részben a 12-14 éves tan-
kötelesek ismétlő gazdasági, kereskedelmi iskoláiban törté-
nik. A 4,5 milliós őstermelő réteg gyermekei közül 1 803
járt főiskolába. A szegényparaszttság az ismert földbirtok-
viszonyok következtében nem érdekelt a termelésben és fe-
loslegesen érzi szaktudása gyarapodását.

Magyarországon igen jelentős az írástudatlanság, 1930-
ban 3 millió szegényparaszt közül 400 ezer az írástudatlan.
A legmagasabb számarány Szabolcs-Szatmár megyében volt.

Az ez idő tájt elterjedő rádiózást igen fontosnak tart-
ja a szerző a kultúra érdekében. Vizsgálja a művészetek hely-
zetét és megállapítja, hogy igen kevés könyv jelenik meg,
átlag 2 500-3 000 példányban, és alig jut el a munkássághoz
és a parasztsághoz. A 10 milliós parasztságból a könyvtára-
kat mindössze pár ezer ember látogatta. Az irodalomban ez
idő tájt megnövekedett a munkásság és parasztság sorából
kikerülők tekintélye: Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Darvas
József, József Attila, Vészi Endre és mások. A képzőművésze-
ti kiállítások igen szűk körhöz jutnak el, különösen a sze-
gényparaszttság rétegében. A lakosság mintegy 4 százaléka ne-
vezhető zeneértőnek.

Összegezve Földes Ferenc megállapítja, hogy a szegény
néprétegek kultúrájának problémája nem oldható meg kulturá-
lis síkon, hanem "... marad a társadalmi megoldás, amelynek
olyan helyzetet kell teremtenie, hogy a szegényparaszt és
munkás rétegek társadalmi arányuknak megfelelően részesülje-
nek a kultúrában..."

Figyelemre méltóak természetesen azok a társadalmi
erőfeszítések, amelyeket a kor haladó személyiségei annak
érdekében tettek, hogy ilyen körülmények között is a kul-

túra minél szélesebb körbe eljuthasson. Ismerjük a falukutatók mozgalmát, a munkásotthonok és a tanyai olvasókörök szervezőinek áldozatos tevékenységét. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma forrása volt a Szegedi Szabadtéri Játékok megindulásának. A szakszervezeti mozgalom sokat tett a kultúra terjesztéséért. Mégis nagy változásoknak kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy a társadalmi szerkezetben konzerválódott kulturális különbségeket figyelemre méltóan csökkenteni lehessen.

A felszabadulást követően e törekvéseknek olyan nagy állomásai voltak, mint az általános iskola megteremtése, az iskolák államosítása, az esti levelező oktatás tömeges fejlesztése. Már az Ideiglenes Kormány 1945 augusztusában határozatot hozott az általános iskola megteremtéséről. Ez a magyar oktatási progressziók sok évtizedes törekvése a megvalósulása során azóta is időtálló alapja oktatási rendszerünknek. Röviddel a felszabadulást követően bekövetkezett az iskolák államosítása, amely a korábban elmaradott polgári fejlődés miatt tulajdonképpen a népi demokratikus fejlődési szakasz szocialista fordulathoz közeledő időszakában következett be. Az országgyűlés ezt követően még az évtized vége előtt törvényt alkotott az ipari tanuló képzésről, amely az ezt követő két évtizedben alapját képezte a munkásosztály ifjúsági utánpótlása szocialista oktatásának, nevelésének. A Magyar Dolgozók Pártja központi szerve az első évtizedben többször is foglalkoztak az oktatás és a művelődés, a tudomány kérdéseivel. Az e korra jellemző pozitív és negatív tényezők az elemzésekben és határozatokban egyaránt visszatükröződnek. Mindenesetre időtálló döntések indultak el a megvalósulás útján, olyanok, mint a kollégiumi rendszer kiépítése, az ösztöndíj és a szociális támogatási rendszer megteremtése, a származási kategorizálás bevezetése az értelmiségi utánpótlás kiválasztásában stb.

Még a 40-es évek végén megtörtént a marxizmus-leninizmus oktatás intézményes megindulása, a tudomány, a művészet kiváló teljesítményeinek Kossuth-díjjal történő elismerése, a kulturális, művészeti intézmények államosítása.

Az első évek lendületét követő fejlődés eredményei és ellentmondásai tanulságainak figyelembevételével a szocialista építés követelményeinek szellemében dolgozta ki a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1958-ban Művelődéspolitikai irányelveit. Az irányelvek gondolata és szelleme alapján fejlődött művelődéspolitikánk az elmúlt negyedszázadban. Ennek alapján alkotott törvényt az országgyűlés 1961-ben oktatásügyünkről, amelynek továbbfejlesztését tervezete éppen most szerepel a szakmai viták programjában. A párt vezető testületei, az országgyűlés, a kormány többször rendszeresen és visszatérően foglalkoztak a tudomány, az oktatás, a közművelődés és a művészetpolitika időszerű kérdéseivel. Ez a rendszeresség azt jelentette, hogy a politikai, társadalmi, gazdasági fejlődés részeként és azzal szerves összhangban kerültek elemzésre a kultúra különböző kérdései. Az értékelésekben és a programokban folyamatosan helyt kaptak a fejlesztés feltételei éppúgy, mint a teljesíthető, de reális követelmények, a nevelés, a végzett munka értékelése és az értékek elismerése. A foglalkoztatottság fokozatosan teljessé vált. Az iparosítás, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, az oktatás és az egészségügy fejlesztése mind nagyobb mértékben befolyásolta a társadalmi esélykülönbségek csökkentését. A munkás-paraszt gyermekek továbbtanulásának intézményes támogatása megkülönböztetett jelentőségű volt a társadalmi mobilitás elősegítése érdekében. Folyamatosan kiépült és általánossá vált az óvodai ellátottság, a nyolc osztályos általános iskola elvégzése. Több évtizedes erőfeszítés eredményeként ma már a 15 évesnél idősebb népesség mintegy 70 százaléka rendelkezik általános

iskolai végzettséggel, ugyanez a foglalkoztatottakon belül már mintegy 80 százalékot jelent. A 18 évesnél idősebb népesség mintegy 30 százaléka középiskolai vagy ennél magasabb iskolai végzettséggel, a 25 évesnél idősebb népesség mintegy 8-9 százaléka felsőfokú diplomával rendelkezik.

Mindehhez természetesen nagy társadalmi erőfeszítéseket kellett vállalni. Ismeretes, hogy az esélykülönbségek csökkentését 1949 és 1962 között a származási kategorizálás adminisztratív eszközei is segítették. A későbbiekben e téren is a munka tartalmi elemei kerültek előtérbe. A szocializmus alapjainak lerakásával történelmileg indokolttá vált a már említett származási kategóriák eltörlése az értelmiség-utánpótlás pályairányításában, képzésében.

Ez új feladatot jelentett a társadalom és jelesül az oktatásügy számára. Azt tette szükségessé, hogy az esélykülönbségek a korábbi szükségszerű adminisztratív eszközei helyébe a tartalmi tényezők lépjenek. Két évtizedes tapasztalat bizonyítja a döntés helyességét, de példázza azt is, hogy az esélykülönbségek ilyenén csökkentése hosszú társadalmi fejlődés része. Egyidőben kissé korán szóltunk az esélyazonosság megteremtésének rövidtávú programjáról, holott ez majd a kommunista társadalomnak lehet csak reális igénye. Addig is viszont csökkentenünk lehet és kell a különbségeket az esélyekben a szülők foglalkozása, a települések, a szakmák szerint és más összefüggésben...

Az utóbbi negyedszázadban a hagyományos társadalmi szerkezet és a művelődés viszonya fokozatosan átalakult. Ha az osztályok és a rétegek közeledésének problémakörét nézzük, akkor a 60-as években mindenekelőtt a termelőszövetkezeti parasztság részesült megkülönböztetett támogatásban, amelyre nagy szükség volt a termelőszövetkezetek meg-

erősödése érdekében. Az 1970-es években mindenekelőtt az MSZMP Központi Bizottsága 1972 novemberi határozata után a munkásosztály megkülönböztetett támogatásáról beszélhetünk. Az 1980-as években az ilyen "osztályjellegű" preferenciákat mindinkább felváltja egy-egy társadalmi korosztály (pályakezdők, családalapítók, kisnyugdíjasok stb.) vagy egy-egy társadalmi család jelentősebb támogatása, természetesen az anyagi helyzet függvényében.

A településpolitikát tekintve az 1960-as években szerves összefüggésben a parasztság helyzetének javításával elsősorban a községek részesültek jelentős művelődési, egészségügyi, oktatási fejlesztésben. Általános iskolák, gimnáziumok, kórházak, orvosi rendelők, üzlethálózatok épültek, egyáltalán az infrastruktúra érzékelhető javítása képezte a támogatások egyik kiemelt sajátosságát. Az 1970-es években a városok részesültek a lakosságnál nagyobb számarányban a különböző fejlesztésekben, amelyhez az ipartelepítés, a kulturális fejlődés nagymértékben hozzájárult. A lakásépítés, a kommunális ellátás sokat fejlődött a városokban. Ez idő tájt a községek és különösen a kisebb települések háttérbe szorultak, amely egy nagymértékű mobilitást hozott magával a városok irányába. Miközben a városok olykor túlszűfoltttá váltak, a kisebb települések kezdtek elnéptelenedni. A tanulságból okulva módosítottuk települési politikánkat, és a lakosság számarányának jobban megfelelő módon kerülnek elosztásra, felhasználásra az anyagi javak. Vagyis összességében a különböző osztályok és rétegek a települések közeledésének folyamata egyenetlenségeket is hordozott, mégis a tendencia jól mérhető és vissza nem fordítható. Érződik ez a termelésben, a munkában, a közéletben, a szocialista demokrácia gyakorlásában vagy éppen a családi életben, ahol a társadalom legkülönbözőbb osztályai, rétegei a társadalom alapsejtjeiben élnek és alkotnak együtt.

Az elmúlt évtizedekben dinamikus volt tájegységünkön is az urbanizáció. Ennek csak részben mutatója, hogy a lakosság több mint kétharmada városokban él, itt elsősorban nem a statisztikai, hanem a tartalmi elemekre utalunk. Az urbanizáció ugyanis nem azt jelenti - mint erre már Lenin is utalt -, hogy "a falu beköltözik a városba". Az urbanizáció elsősorban azt jelenti, hogy a korábban csak a városra jellemző feltételek, körülmények mindinkább a községekben vagy azok nagy részében, sőt esetenként a tanyavilágban is megteremtődnek. A kép már régen nem az, hogy a művelődésben mechanikusan előnyös helyzetű a városi, hátrányos helyzetű a falusi ember. Bizonyos tekintetben a város kétségtelenül előnyökkel jár még a faluval szemben, de a különbségek átrétegződnek. Ma van olyan községünk, amely a közművelődés tárgyi feltételei tekintetében - különböző fajlagos mutatók alapján - előnyösebb helyzetben van, mint a város. Hiszen miközben Szegeden, a Makó vagy Szentés nagyságú új városrészeinkben nincs mozi, művelődési ház, önálló könyvtár, szerencsére mind kevesebb nagyközségünknek kell nélkülöznie ezeket az alapintézményeket. Mégis fel kell figyelni arra, hogy miközben új városrészeinkben az a gond, hogy még nem alakultak ki a művelődés bizonyos alapintézményi feltételei, több kisközségünkben, a tanyavilág egy részében viisszalépés történt a korábbi körülményekhez képest. A hatvanas években a szocialista mezőgazdaság megerősítése jegyében indokoltan különös súlyt kapott a falu, a tanya művelődése is, a hetvenes években helyes volt figyelmünket nagyobb mértékben a városokra fordítani, de úgy tűnik, nem gondoltunk időben arra, hogy az egyébként ugyancsak ésszerű közigazgatási korszerűsítések több helyen a kisközségekben többszáz vagy ezer ember művelődési lehetőségeit elszűrkítik. A jövőben erre külön gondot kell fordítani.

Figyelemre méltóan emelkedett a munkásság általános és szakműveltsége. A tudományos-technikai forradalom művelt munkást igényel, éppen ezért helyes volt a szakmunkásképzés megkülönböztetett támogatása az elmúlt másfél évtizedben. A társadalom távlati érdeke is a művelt szakmunkások számának növelése, a széles alpműveltséggel rendelkezők biztosítása.

Ami a parasztságot illeti, számaránya érezhetően csökkent, ugyanakkor a munka jellegének átalakulása itt is a műveltség emelkedését hozta magával. A paraszti munka ma már mind kevésbé hagyományos földművelés keretében realizálódik, sokkal inkább szükséges a technikai, a biológiai, a kémiai stb. ismeret.

Jelentősen megnövekedett társadalmunkban a szellemi dolgozók számaránya. A foglalkoztatottak mintegy 30 százalékat kitevő szellemi dolgozó kétharmada az alkalmazottakhoz, egyharmada a diplomás értelmiséghez tartozik. Még a legutóbbi szociológiai vizsgálatok is megállapítják, hogy különösen az alkalmazotti réteggel keveset foglalkozott a társadalomtudomány. Szerepük pedig jelentősen növekszik, részben az ún. "tercier ágazatban", a szolgáltatásban, de nélkülözhetetlenek az adminisztrációs munkában vagy éppen a tudományos kutatás vagy egészségügy területén. Munkájuk hatékonysága nagymértékben hozzájárul mind az értelmiség, mind a fizikai dolgozók hatékonyságához. Látni kell ugyanakkor, hogy helyenként aránytalanságok is tapasztalhatók. Az adminisztratív munkaerő általában indokolatlanul nagy létszámot képvisel, ugyanakkor ezen belül egyes területek, pl. a művelődésügy, az egészségügy, de bizonyos területen a tudományos kutató intézetek nem megfelelően ellátottak szakképzett előadókkal. Ugyanakkor a bürokrácia növekedése magával hozta az adminisztratív munkaerő létszámának növelését.

Még olyan új eredmények, mint a számítástechnika bekapcsolása az ügyvitelbe is, az alkalmazotti létszám emelkedésével járt együtt. A jövőt illetően arra kell törekednünk, hogy műveltségüket gazdagítsuk, szakszerűségük növekedjen, és számszerű foglalkoztatásuk a gazdaságosság, a hatékonyság figyelembevételével alakuljon.

A művelődés szempontjából különösen fontos az értelmiség szerepe, egyebek között a tudomány termelőerővé válása során. Csupán emlékeztetünk arra, hogy a III Országos Központja 1985 májusában országos konferencián foglalkozott e kérdéssel. Ennek során ismételten hangsúlyozásra került az értelmiségi magatartásban a szaktudomány szerepe éppúgy, mint a közösségi magatartás. Nem helyes a technokrata vagy humán beállítás, hanem hangsúlyozzuk az értelmiség esetében is a szakműveltség mellett az általános műveltség fokozását. Az értelmiség szerepe igen jelentős a társadalmi demokrácia gazdagodásában, amelynek általános vonásai mellett olyan új vonásokkal is találkozunk, mint a különböző egyesületek, társaságok területe.

Gazdasági előrehaladásunkban gyors ütemben növekszik a szellemi tőke-beruházások hasznosításának aránya. A századfordulón a gazdasági fejlődés néhány százaléka teremtődött szellemi beruházásból, döntő többsége az anyagi beruházás eredménye volt. Mostanára nemzeti vagyonunk harmadát, felét a szellemi értékek és fejlődésünk ilyen arányát a szellemi értékekkel való gazdálkodás hatékonysága adják. A munkaerő-gazdálkodás mennyiségi tényezői mellett megnövekszik a minőségi oldal szerepe. Százezer és millió forintokat jelenthet pozitív vagy negatív értelemben az a tény, hogy a munkaerő mennyire felkészült az új technika és technológia követelményeinek alkalmazására. Ma már a műveltség nemcsak követelménye a termelés elvárásainak, hanem előfeltétele is

a fejlődésnek. Mindez parancsolóan írja elő a szocialista munkakultúra sokoldalú feltárását, közgondolkodássá formálását.

Gazdasági fejlődésünk nélkülözhetetlenné teszi a szellemi tőke mind hatékonyabb alkalmazását. Ehhez viszont az is szükséges, hogy a különböző műszaki munkakörökben dolgozók megfelelő szakképzettséggel rendelkezzenek. Ma azzal a sajátos ellentmondással találkozunk, hogy miközben a pályakezdő értelmiség jelentős része szakmailag "alulfoglalkoztatott", addig a műszaki munkaköröket betöltők 25-30 százaléka nem rendelkezik a szükséges képesítéssel. Ezt az ellentmondást természetesen megfelelő körültekintéssel, de folyamatosan fel kell oldanunk.

Fejlett szocialista társadalmunk építése során közgondolkodásunk mindinkább elfogadja, hogy növekszik az emberi tényező szerepe és jelentősége. A napi élet feladatai bizonyítják a "jót s jól, ebben áll a nagy titok" reformkori gondolatának időtállóságát. A politika, a társadalom számára azonban az a fontos, hogy közösen kutassuk a "jót, s jól" titkát, és ismereteinket alkotóan alkalmazzuk. Ennek során megkülönböztetett szerepet kap a munka, a közélet, a magánélet és a kultúra kapcsolata. Ez megköveteli, hogy a munka vagy kultúra, a közélet vagy kultúra, a magánélet vagy kultúra helyett: a munka és kultúra, a közélet és kultúra, a magánélet és kultúra egységét és kölcsönhatását képviseljük.

De sokoldalú az összefüggés a szocialista demokrácia gyakorlata és az állampolgári műveltség között is. A mit, miért, hogyan? kérdésére csak a műveltség és a társadalmi tapasztalat egysége alapján tudunk reálisan válaszolni. De az emberi magánéletnek is sok kulturális tényezője van. Sok múlik rajtunk, műveltségünkön, hogy az egészséges életmód

mennyire válik általánossá, mennyire tudjuk elhárítani azt a veszélyt, hogy leküzdve a nyomor betegségét, ránk törhetnek a jólét nyomorúságai.

Közművelődési munkánkban évtizedek óta növekszik a szabadidő problematika jelenléte. A szabadidő növekedése szerves eleme társadalmi előrehaladásunknak. Mégis, figyelniünk kell arra, nehogy közgondolkodásunkban, életmód-szemléletünkben a szabadidő "önálló" életet éljen. A polgári szabadidő-szemléletnek e törekvése fontos sajátja. Bizonyos problémákra nálunk is fel kell figyelni. Ha megnéznénk az elmúlt két évtizedben, hány könyv, tanulmány, cikk foglalkozott a szabadidővel és mennyi a munkaidővel, akkor valószínű, az arány erősen eltolódna az előző javára. A jelenben pedig úgy tapasztaljuk, hogy a munkaidő kultúrált hasznosítása sem kisebb gond, mint a szabadidő kultúrált eltöltése. Vagyis: a jövőben sokoldalúbban kell foglalkoznunk a munkaidő és a szabadidő kultúrált hasznosításának összefüggéseivel, természetesen a sajátosságokat is figyelembe véve. A máig érvényes marxi megfogalmazás szerint a szabadidő-pihenőidő és a magasabb tevékenységre való idő. Ennek szellemében kell megtalálnunk a szabadidőben a művelődésre, a testedzésre, a szórakozásra, a pihenésre fordított idő helyes arányát, az emberi önmegvalósulást szolgáló tartalmát. Mindez társadalmi törekvés, de megkülönböztetetten fontos ifjúságunk nevelésében. Az oktatás és a közművelődés mainál szervezettebb tartalmi egymásra épülésében arra kell törekedni, hogy a műveltség ne a jóllakottság, hanem az éhség érzetét teremtsen. Ezzel szolgálhatjuk a permanens művelődést, az önművelést tartalmi méreteiben.

Folyamatosan és több szempontból célszerű vizsgálni az iskola szerepét a társadalmi mobilitásban. Összességében

- mint a bevezetőben is említettük - eredményeink jelentősé-
sek. Mégsem hagyhatunk figyelmen kívül sajátosságokat.
Az óvoda általánossá válása nagy jelentőségű az esélykülön-
b-ségek csökkentésében. Az általános iskolában azonban romlani
kezdett a tankötelezettségi törvény teljesítésének helyzete,
hiszen a társadalom perifériájáról igen sok gyermek kerül
az iskolába. Az általános iskolát végzettek mintegy
30 százaléka nincs felkészülve a középiskolai továbbtanu-
lásra, közülük 90 százalék szakmunkástanuló lesz. Az egyes
iskolátípusok csak részben mobilizálják a felnövekvő ifjú-
ságot, más oldalról konzerválják a mai állapotokat. Az ér-
telmiségiek gyermekeinek zöme a gimnáziumokban tanul, ahol
a legnagyobb a továbbtanulási esély, míg a munkások gyerme-
keinek jelentős része a szakmunkás iskolát választja, ahol
viszont igen jelentős a lemorzsolódás. Ami a felsőoktatást
illeti, a következő képet látjuk: amíg a foglalkoztatottak
70 százaléka fizikai dolgozó, gyermekeik a felsőoktatásban
- intézménytípusonként jelentősen differenciálva - 40 szá-
zalékot képviselnek. De vannak eltérések települések sze-
rint is, hiszen a 14-29 éves korosztályból Budapesten 18
százalék tanul, a felsőoktatásban Szegeden 15 százalék,
Szabolcs megyében 5 százalék. Erősen felgyorsult az értel-
miségi pályák feminizálódása, amely hovatovább társadalmi
problémák forrása lesz. Nagyok az eltérések az egyes értel-
miségi szakmák és esélyek összefüggésében, bizonyos pályák
erősen belterjessé válnak, míg máshol igen szerény az ösz-
szefüggés.

A társadalmi osztályok és rétegek közeledése mellett
új differenciák is jelentkeznek. Kialakult társadalmunkban
egy "gazdag" réteg, amely esetében jogos igény az igazságo-
sabb közteherviselésben való részvételük. De érezhető egy
szegény réteg nagyarányú jelenléte, egyrésze önhibáján kí-
vül - gondoljunk az idősekre, kisnyugdíjasokra, akikkel

ráadásul a közművelődés sem foglalkozik kellő mértékben. De nagy létszámot képviselnek a "lumpen" rétegek, lassan halad a cigányság társadalmi asszimilációja és tudjuk, hogy a közveszélyes munkakerülés is igen jelentős probléma. Számos reális gonddal kell megküzdeni a pályakezdőknek, a családalapítókknak. A szocialista népi-nemzeti egységet gyengíteni igyekszik a hazai ellenzék, illetve a fellazítási taktika, különösen a kulturális területeken. A jövőt illetően mind nagyobb ideológiai érzékenység szükséges, fejleszteni kell a szocialista vitakultúrát is.

Az osztályok és rétegek közeledésével igen jelentős a szemléletformálás. Ennek érdekében sokat tesznek és tehetnek a tájékoztatás, az agitáció, a propaganda különböző eszközei. Az utóbbi években megfigyelhető a helyi tájékoztatás szerepének megnövekedése, Csongrád megyében két napilap műtációkkal segíti a tájékoztatást, tíz éve működik a Magyar Televízió Délalföldi Studioja, épül a rádióstudio -, Hódmezővásárhelyen már működik -, Szegeden előkészület alatt áll a kábeltelevízió megindulása. Úgy gondoljuk, mindezek jelentős szerepet játszanak az általános társadalmi műveltség növekedésében is. Egy országos vizsgálat szerint a szellemi foglalkozásúak 97 százaléka olvas újságot, a mezőgazdasági segédmunkások csupán 75 százaléka. Minden esetben a sajtó változatlanul szerepet játszik a társadalmi műveltség növekedésében.

Összefoglalóan ismételten leszögezzük, hogy a társadalmi szerkezetben a közeledés hosszú időt igénybe vevő folyamat, amely várhatóan átfogja a szocialista építés egész korszakát. Közben új különbségek, eltérések is keletkezhetnek, amelyeket a társadalompolitikának folyamatosan és rendszeresen vizsgálni kell, és gondoskodni arról, hogy elkerüljük a különböző konfliktusokat.

Z Á R S Z Ó

A művelődéstudományi nyári egyetem egy hete gyorsan elrepült, és a záráshoz érkezve - bízom benne -, hogy mindenki ismeretekben, elemzési módszerekben gazdagodva, de társadalmi-kulturális gondokkal is búcsúzik Szegedtől. Nyári kurzusaink immár 15 éve vállalják a társadalomépítés nem könnyű feladatait, ezért gyakran kíméletlen elemzések részeseivé válnak a hallgatóink. A tudományos igényű interpretáció megkívánja nagyobb összefüggések láttatása mellett egy-egy részkérdés kiemelését, gyakran sarkított felnagyítását, majd ismételt visszahelyezését az eredeti összefüggés rendszerébe.

Az idei előadások talán az eddigiéknél drámaibban tették lehetővé a mai magyar társadalommal való szembesülést, ismételten bizonyítva, hogy a tanulmányaink során kialakított társadalomkép és a társadalom valóságos állapota között jelentős különbségek vannak. A drámai jelzõt azért tartom indokoltnak, mert a társadalmi devianciák és főként kezelésmódjuk a hagyományos közművelődési munkától viszonylag távol állók. Felfoghatjuk ezt úgy is, mint új tartalmak, új feladatok jelentkezését a közművelődési munkában.

Tartalmas előadásokból álló tanfolyam után hálátlan feladat zárszót mondani, kiváló előadóinkat hallgatva nem is vállalkozhatom rá. Ezért az intéző bizottság tagjaival konzultálva csupán néhány tanulság összegzésére szorítkozom.

- Tematikánk egyik fő vonulata a mai magyar társadalom szerkezetét mutatta be. Az imént tudatosan használtam a szembesülés kifejezést. Nem könnyű ez a felnőtt, érettebb korosztálynak sem, hiszen gyakran jószándékú illúzióinak lerombolásával jár. Ennél is nehezebb a fiatal generációknak, akik tőlünk, az iskolától kapnak egy szocializmus-képet, amelynek birtokában - kellő élettapasztalatok híján - nagyon nehezen tudnak eligazodni a mindennapokban. Ha segíteni akarunk nekik, beleütközünk a fiatalok másságába. Megbotránkozunk, gyakran megsértődünk, ha túlpolitizálnak tartják modelljeinket. Csak a higgadság, a racionális gondolkodás segíthet rajtuk is.

A legkülönbözőbb fórumokat figyelembevéve tapasztalhatjuk, hogy ma rengeteg, gyakran felesleges vita folyik a magyar társadalomról. A struktúrát elemző előadások egyik legnagyobb tanulsága talán az lehet, hogy a társadalomról tudományosan megalapozott ismeretekhez csak

- történelmi szempontú (hazai és nemzetközi tényeket összehasonlító),
- a makro- és mikrofolyamatokat feltáró,
- tárgyilagosságra törekvő (reális-racionalista)

elemzés alapján juthatunk el.

Talán könnyű ezt így elmondani, de azt hiszem, ide is vonatkozik és szavaimat kellően árnyalja József Attila megállapítása:

"Elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani..."

Igen, be kell vallani minden eredményével, tévedésével, elcsúsztatásával, felemásságával. Mert csak így érthető a jelen, így cselekedhetünk a jövőre orientáltan.

Előadónk a struktúra elemzése kapcsán elidőztek az értelmiségnél. Nem lehet kétséges előttünk, hogy a magyar értelmiség alapos, karbantartott szakképzettsége, műveltsége

kellő küldetéstudattal párosulva nagy szerepet játszik a tudományos társadalomfelfogás alakításában.

- A mai magyar társadalom struktúrájának elemzése - itt a tanfolyam keretébe - szükségszerűen elvezetett bennünket a társadalmi devianciák világába, amelyekről néhány éve még szemérmesen hallgattunk. (Ez is része volt sematikus társadalomképünknek.)

Bonyolult ellentmondásokra irányították a figyelmet előadók. Idő kell ezek önmagunkban történő feldolgozásához, és még inkább kezelésmódjuk megtanulásához mindennapi munkánkban. Ezt a feladatot a közművelődés dolgozói nem kerülhetik el, mert mélyen gyökerező, tartós jelenségekkel van dolgunk.

Nagy jelentőségűnek tartom, hogy országos rendezvényen kiváló szakemberek vezetésével az elsők között foglalkozott a társadalmi beilleszkedési zavarokkal nyári egyetemünk. E kérdéskör kapcsán bebizonyosodott, hogy a deviáns jelenségek gyökerei mélyre nyúlnak. Nem elég társadalmi okokra gondolnunk, sőt nagyfokú leegyszerűsítés volna az egyén cselekedeteinek a közvetlen összekapcsolása a történeti, társadalmi motívációkkal. A múltikauzalitás sokszorosan összetett pszichikai történéssort is magában foglal.

♦ E problémakörrel összefüggésben fontos tanulságnak tartom, hogy a társadalmi devianciákkal együtt kell élnünk. Ezért mindent el kell követnünk a megelőzés érdekében; tudnunk kell kezelni őket, és természetesen az orvoslásuk, divatos szóval a terápiájuk is feladataink közé tartozik.

Csak zárójelben - Csongrád megyei barátaim számára - jegyzem meg, hogy e kérdésnek a mi tájunkon van egy nem mai keletű szomorú aktualitása (az alkoholizmusra, elmebetegségek gyakoriságára, suicidiumra, újabban narkomániára gondolok, illetve ezek gyakran észlelt összekapcsolódására). Mindez arra int bennünket, hogy a különböző szakmák fogjanak össze, és tudományos elmélyültséggel foglalkozzunk a társadalom bajaival, illetve foglaljuk egységesebb szerkezetbe a már elkezdett - egy-egy területen figyelemre méltó eredményt is felmutató - interdiszciplinaritást igénylő kutatásokat.

Bevezető mondataimban hivatkoztam nyári egyetemünk társadalmi elkötelezettségére. Mondandómat ezzel is zárnám: folytatni kívánjuk ezt a magatartást, ezért 1987-ben a művelődés és innováció összefüggéseit szeretnénk tematikánk középpontjába állítani.

Bízunk abban, hogy sok jelentkezőt vonz majd a XVI. Művelődéstudományi Nyári Egyetem is.

Szeretettel hívunk minden jelenlévőt és Önök útján a kultúra sok-sok munkását 1987-ben ismét Szegedre.

TARTALOMJEGYZÉK

Rottler Ferenc: Megnyitó	3
Köpeczi Béla: Műveltség és művelődés a mai magyar társadalomban	9
Pataki Ferenc: A deviáns viselkedés egyes problémái	25
Iemésváry Beáta: Elidegenedés és devianciák	53
Balogh Tibor: Az eltérő értékek elfogadása nyomán kialakuló devianciáról	71
Besenyi Sándor: Az értelmiség helyzet- és szerepváltozásának ellentmondásai társadalmunkban	81
Dömötör János: A tradicionális népi érték- rend változása és tükröződése a vásár- helyi művészetben	99
Kormos Sándor: A közművelődés feladatai az ifjúság művelődésében	115
Kéri László: Zavarok az ifjúság politikai szocializációjában	129
Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor: Értékek és ifjúság (Értéksajátosságok a mai magyar fiatal- ság körében)	145

XA 26755

Bánfalvy Csaba: Az ifjúsági szubkultúrák és társadalmi háttérük változása a fejlett ipari országokban	167
Buda Béla: A minősítés problémája a devianciakutatásban	185
Szilárd János: Fiatalkori narkómia	205
Ozsváth Károly: Ünimádat és önpusztítás	215
Dobranovics Ilona: Alkoholizmus (Életmód és kapcsolatkultúra össze- függései)	241
Böhm Antal: Az "ingázók társadalma" a 80-as évek közepén	259
Koncz János: Társadalmi struktúra és művelődés	275
Szabó G. László: Zárszó	291

A 117486